

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LXIII/1

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миливој Павловић (1957–1960), др Рудолф Коларић (1961–1962),
академик Павле Ивић (1963–2000), академик Александар Младеновић (2001–2009),
академик Јасмина Грковић-Мејџор (2010–)

LXIII/1

Уредништво:
Др МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ, Др НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ, Др ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ,
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Др ДРАГА ЗЕЦ, Др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ, Др МОТОКИ НОМАЧИ,
Др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, Др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, Др МАТО ПИЖУРИЦА, Др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ,
Др ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ, Др СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ, Др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА, Др БЈОРН ХАНСЕН

Collegium redactorum:
Dr MILIVOJ ALANOVIĆ, Dr NADA ARSENIJEVIĆ, Dr ŽARKO BOŠNJAKOVIĆ, Dr JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR,
Dr BJÖRN HANSEN, Dr GERHARD NEWEKLOWSKY, Dr MOTOKI NOMACHI, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ,
Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ, Dr VLADISLAVA RUŽIĆ,
Dr SVETLANA M. TOLSTOJ, Dr ZUZANNA TOPOLIŃSKA, Dr DRAGA ZEC

Главни и одговорни уредник:
Академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LXIII/1

НОВИ САД
2020

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Frederik Kortlandt: On Šaxmatov's Law	7
Александар Лома: <i>Оружие, орудие</i> , серб. <i>урујка</i> и смешение приставок	11
Орсат Лигорио: Сх. <i>каици</i> 'кајсија'	21
Ана Кречмер: Православна Славија (у словенској историји и у историјској славистици) ..	25
Радмиле Маројевић: Версификација Његошевог спјева <i>Шћепан Мали</i> (Реконструкција силабичких константи)	47
Дејан Средојевић: Вредносни судови о различитим реализацијама акцента	67
Francis Corblin, Tijana Ašić: Does Serbian Have Three Demonstratives?	91
Првослав Радић: Из српске фразеологије: (<i>видети</i>) <i>чија мајка црну вуну тјреде</i> . Лингвокул- туролошки приступ	115
Мирјана Петровић-Савић: О траговима неоакута у говорима северозападне Србије ..	131

ХРОНИКА

Марина Курешевић: Научни скуп <i>Историјска лексикографија српског језика</i>	141
---	-----

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Александар Милановић: Jasmina Grković-Major, Björn Hansen, Barbara Sonnenhauser (Eds.). <i>Diachronic Slavonic Syntax. The Interplay between Internal development, Language Contact and Metalinguistic Factors</i>	147
Вера Васић: Миљивој Алановић. <i>О дојунама и дојунавању у српском језику</i>	153
Гордана Штасни: Јелка Матијашевић. <i>Деривајолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика</i>	164
Милош Ковачевић: Свеобухватно осветљење категорије екскламативности	178
Милан Ивановић: По Вуку довијек	184
Иван Књижар: Јасмина Московљевић Поповић. <i>Корелативне конструкције – теоријске основе анализе</i>	193
Гордана Лалић Крстин: Ранко Бугарски. <i>Српске сливенице: монографија са речником</i> ..	197
Анђела Васиљевић: Интердисциплинарна парадигма и француске студије данас	202
Упутство за припрему рукописа за штампу	215
Contents	221

Frederik Kortlandt

ON ŠAXMATOV'S LAW

Šaxmatov's law embodies two chronologically distinct developments, first the retraction of the accent to a preposition or prefix in mobile accent paradigms, and after Dybo's law the shortening of long vowels in medial syllables. Neither development was dependent on the quantity of the preceding vowel.

Key words: Slavic accentology, Šaxmatov's law.

Шахматовљев закон отеловљује два хронолошки различита развоја, најпре повлачење акцента на предлог или префикс у мобилним акценатским парадигмама, и после Дибоовог закона, скраћивање дугих вокала у медијалним слоговима. Ниједан од ова два развоја није зависио од квантитета претходног вокала.

Кључне речи: словенска акцентологија, Шахматовљев закон.

“On the basis of prepositional phrases and prefixed forms like RU *zá ruku*, *pó vodu*, *zá gorod*, *pródal*, ŠTK *nă rŭke*, *nă vodu*, ũ *grād*, *prōdāli*, ČAK *vă rŭku*, *nă vodu*, *zăspāl*, a number of scholars assume an accent retraction from a word-initial syllable with falling tone to a proclitic or prefix; cf. the falling tone of ČAK *spāl*, *rŭku*, *vōdu*. This retraction is usually referred to as Šaxmatov's Law” (OLANDER 2009: 130). This is only the first half of its original formulation (ŠAXMATOV 1915: 84–92), according to which the retraction was conditioned by the preceding short vowel. If the preceding vowel was long, the accent was not retracted but the stressed vowel was shortened if it was long, e.g. Štokavian *návala*, *náhlada*, *náuka*, *prílíka*, *zádruga*, *nábor*, *národ*, *násip*, *prijèpis*, *prínos*, *prílog*, *zálog*, *závrat*, *závjet*, *úlom*, also *hválili*, *pítali*, etc. All of these examples are instances of Dybo's law, according to which a non-acute vowel lost the accent to the following syllable. Dybo's law affected both long and short vowels, e.g. Štokavian *pòtok*, *dòhod*, *òsnova*, *pòdoban*, *gòtov*, *pòlom*, *pòlómka*, *pròrov*, *pòrod*, *pòtres*, *pòrok*, *pròsjek*, *pòvratak* (cf. KORTLANDT 1989: 53 = 2011: 171, also 2011: 69). The vowel that received the accent in the case of retraction was not always short originally, but such long vowels were shortened at a more recent stage, e.g. Štokavian *nă vodu* < **nâ vodŏ* < **nā vōdŏ*, like gen.sg. *prăseta* < **prâseta* (cf. KORTLANDT 1989: 54 = 2011: 173).

There are two reasons why the name “Šaxmatov's law” seems inappropriate to me. First, the retraction was not conditioned by a preceding short vowel, which is typologically improbable anyway (cf. Ivić 1958: 105).¹ The absence of retraction

¹ “Die Quantität der Silbe unmittelbar vor dem alten Akzent – wenn sie lang ist, zieht diese Silbe leichter den Akzent auf sich zurück. Es ist sehr bedeutsam, dass die umgekehrten Phänomene niemals vorkommen”.

to a preceding long vowel refers to a later stage, when new pretonic long vowels had arisen as a result of Dybo's law. Second, Šaxmatov does not offer a structural motivation for his retraction, which affected paradigms with mobile accentuation only. This is strongly reminiscent of Pedersen's law in Balto-Slavic, according to which the accent was retracted from medial syllables in mobile accent paradigms, e.g. Lithuanian acc.sg. *dūktėrį* 'daughter', *piemenį* 'shepherd', Greek *θυγατέρα, ποιμένα* (cf. PEDERSEN 1933: 25; KORTLANDT 1989: 43 = 2011: 159; OLANDER 2009: 23). In view of the identical conditioning, I have called Šaxmatov's retraction also "Pedersen's law" in my account of the Slavic developments. The two have in common the rise of lateral mobility in mobile accent paradigms. While the Balto-Slavic development retracted the accent from a suffix to the root syllable, the later Slavic development retracted the accent from the root to a preposition or prefix, extending lateral accentuation beyond its original domain.

While the first half of Šaxmatov's law has received widespread recognition, it appears that the second half has fallen into oblivion. This is probably because its effects were largely obliterated by later developments. An appreciation of its significance presupposes the discovery of Dybo's law, which in its turn presupposes the discovery of Stang's law, both of which can be dated almost half a century after Šaxmatov's study.

Dybo's law shifted a non-acute non-falling accent to the following syllable both from long and from short vowels, as in the instances listed above. A long vowel that received the accent was shortened, losing the accent again to the preceding syllable if the long vowel was in the last accentuable syllable of the word form, e.g. Štokavian *vòlja* < **volâ* < **vòlja* versus *žèna* < **ženà* < **žèna*.² This is Stang's law (cf. KORTLANDT 1989: 54 = 2011: 172). Thus, the second half of Šaxmatov's law is the shortening of long vowels in medial syllables that received the accent in accordance with Dybo's law but did not lose the accent in accordance with Stang's law, e.g. in *návala*, *náhlada*, *náuka*, *príluka*, *zádruga*, *záslužan*, *hválili*, *pítali*, also *slika*, *zgráda*, where the prefix **sě-* had similarly lost the accent to the root, as was also the case in *spòrī*. The accentuation of the polysyllabic oblique cases was generalized in such instances as *závrat*, *závjet*, *pòtres*, *pròsjek*.

I conclude that Šaxmatov's law embodies two chronologically distinct developments, first the retraction of the accent to a preposition or prefix in mobile accent paradigms, and after Dybo's law the shortening of long vowels in medial syllables. Neither development was dependent on the quantity of the preceding vowel.

REFERENCES

- IVIĆ, Pavle. *Die serbokroatischen Dialekte: Ihre Struktur und Entwicklung I*. The Hague: Mouton, 1958.
 KORTLANDT, Frederik. Od praindoevropskog jezika do slovenskog (fonološki razvoj). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 32/2 (1989): 41–58.
 KORTLANDT, Frederik. *Selected Writings on Slavic and General Linguistics* [= Studies in Slavic and General Linguistics 39]. Amsterdam: Rodopi, 2011.

² Here the final vowel has been shortened at an earlier stage and subsequently lengthened by a preceding **j* in accordance with Van Wijk's law (cf. KORTLANDT 1989: 51 = 2011: 168f.).

- OLANDER, Thomas. *Balto-Slavic Accentual Mobility* [= Trends in Linguistics: Studies and Monographs 199]. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009.
- PEDERSEN, Holger. *Études lituaniennes* [Historisk-Filologiske Meddelelser 19/3]. København: Levin & Munksgaard, 1933.
- ŠAXMATOV, Aleksej A. *Očerki drevnějsago perioda istorii russkago jazyka*. Ėnciklopedija Slavjanskoj Filologii 11/1. Petrograd: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1915.

Фредерик Кортланд

О ШАХМАТОВЉЕВОМ ЗАКОНУ

Резиме

Шахматовљев закон отеловљује два хронолошки различита развоја, најпре повлачење акцента на предлог или префикс у мобилним акценатским парадигмама, и после Дибоовог закона, скраћивање дугих вокала у медијалним слоговима. Ниједан од ова два развоја није зависио од квантитета претходног вокала.

Leiden University
Department of Comparative Linguistics
P.O. Box 9515
NL-2300 RA Leiden, The Netherlands
f.kortlandt@hum.leidenuniv.nl

(Примљено: 20. јануара 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)

Александар Лома

ОРУЖИЕ, ОРУДИЕ, СЕРБ. УПУТКА И СМЕШЕНИЕ ПРИСТАВОК*

Прасл. **orqъje* и **orqdbje* – слова, близкие по значению и, по видимому, параллельные приставочно-суффиксальные образования, относимые большинством исследователей к корням балт.-слав. **reng-* / **rang-* (лит. *reñgti(s)* ‘готовить(ся)’, *rangà* ‘подготовка’) и **rend-* / **rand-* / **rind-* (прасл. **rędъ*, лит. *rindà*) соответственно. При анализе **orqъje*, **orqdbje*, суффикс *-bje* не вызывает недоумения, тогда как приставка **o-*, которую в данной позиции нельзя возвести к **ob-*, является проблемой. Нами предполагается прасл. **q-*, соответствующее, в отглагольных существительных, превербальному **vъ(n)-*, и последовательная регрессивная диссимилиция, вызванная, в обоих случаях, корневым носовым.

Ключевые слова: праславянский, балто-славянский, оружие, орудие, приставки **ob-* и **q-*, диссимилиция носовых.

The Common Slavic words **orqъje* and **orqdbje* have the same basic meaning (‘instrument, equipment’) and apparently share the same word-formation pattern. Both of them are commonly considered to be prefixal-suffixal derivatives from the Balto-Slavic roots **reng-* / **rang-* (Lith. *reñgti(s)* ‘prepare, arrange’, *rangà* ‘preparation’) and **rend-* / **rand-* / **rind-* (CSl. **rędъ* ‘row, line; order’, Lith. *rindà* ‘row, line’ respectively). By analysing **orqъje*, **orqdbje*, the suffix *-bje* is transparent, whereas **o-* makes a problem, for in this position it cannot be traced back to the prefix **ob-*. We assume CSl. **q-*, corresponding, in deverbal nouns, with the preverbal **vъ(n)-*, which resulted here in *o-* by the way of a regressive dissimilation, provoked, in both cases, by the root nasal.

Key words: Common Slavic, Balto-Slavic, **orqъje*, **orqdbje*, prefixes **ob-* and **q-*, dissimilation of nasals.

В ветхозаветной легенде вавилонское «смешение языков» осмысливается как проклятие человечества, хотя без этого проклятия у нас языковедов было бы мало дела. В настоящем докладе речь будет идти о феномене смешения приставок, который смущает славянских этимологов в большей мере чем это осознается. В самом деле, данное явление присуще славянским языкам с самого начала их письменной традиции. А именно, для настоящего доклада можно сказать, что он и сам исходит из Ветхого Завета. Толчок для рассматривания этой проблемы дала одна из предыдущих статей, в которой мы сосредоточились на употреблении слова *жржжъѣ* ‘оружие, меч’ в старославянском переводе одного из псалмов (Лома 2019а). Здесь займёмся эго звуковой формой, которая, в анлауте, отклоняется от совокупности в

* Работа выполнена в рамках проекта 178007 «Этимологические исследования по сербском языке и выработка Этимологического словаря сербского языка», финансируемого Министерством образования и науки Республики Сербии. В ее основе лежит доклад, представленный 9. сентября 2019 г. на IV Международной научной конференции «Этнолингвистика. Ономастика. Этимология» в Екатеринбурге, ср. <https://inslav.ru/publication/etnolingvistika-onomastika-etimologiya-materialy-iv-mezhdunarodnoy-nauchnoy-konferencii>.

старославянском и других славянских языках засвидетельствованных словоформ, ясно указывающих на праславянскую праформу **orǫžьje*, ср. ст.-слав. *орѣжѣ*, болг. *орѣжие*, мак. (редк.) *оражје*, сербохорв. *орѹжје*, диал. (чак.) *orūžje*, словен. *oróžje*, чеш. *oruží*, слов. книж., устар. *oružie* (< русск.), польск. арх. *oręże*, русск.-цсл. *оружие*, др.-русс. *оружье*, русск. *орѹжие*, диал. *орѹжье*, *оружьё*, укр. *орѹжжя*, блр. диал. *арѹжыя*. Преобладающим большинством исследователей она интерпретируется как префиксально-суффиксальное производное из глагольного корня **reng-*, отражённого в литовском глаголе *reñgti(s)* 'готовить, подготавливать, готовить; снаряжать; устраивать; одевать(-ся)' и существительном *rangà* 'приготовление, подготовка; подряд', оказывающем, как и слав. *rǫž-* < *rǫg-*, характерную для отглагольных имён *o*-степень аблаута.¹ Членение **o-rǫžьje* подтверждается восточнославянскими формами с другими приставками, **ob-* в русск. диал. *обру́га* 'весь головной убор со всеми принадлежностями', *обру́жа* 'совокупность предметов, которыми покрывают тело; одежда; старинная плетеная обувь и обмотки, надеваемые под нее' Орел (ЭССЯ 29: 123), **vъ-* в русск. диал. *вруж́аться*, *вруж́иться* 'вооружаться, приниматься усиленно делать что-либо, усердно браться за что-либо' (СРНГ 5: 197), и перех. *вруж́ать*, *вруж́ить* 'пронзать оружием, протыкать острием' Бориса взял, копьем *вруж́ил* (Даль, с примечанием: «стар. и ныне в песнях»), тогда как в случае бесприставочных форм русск. *ружьё* (с 1613 г.), болг. диал. *рѹжие* 'оружие', *рѹжа (се)* 'готовить(ся)', подготавливать(ся), снаряжать(ся)', слов. диал. *rožjě* 'оружие', укр. *руж́ина* 'ружье', сомневается в их вторичности (ср. БЕР 4: 931; BEZLAJ 2: 254; Одинцов 1988: 123),² но недавно к ним причислены русская лексическая семья *наружу*, диал. *ружь* 'внешний вид, наружность'³ и **-rǫga* во второй части южнославянского сложного слова **moto-rǫga* 'мотовило' > слов. *motorǫga* 'то же; часть мотовила; спица, часть мельничного колеса; кольцо у колокола, к которому привязан канат; неловкий человек', с.-х. *мотǫруга* 'один из колышков на мельничном колесе, к которому прикрепляется лопасть; палка, жердь', *Моторуга* фамилия, из слав. рум. *mătarângă* уст. 'катушка с ниткой; дубина', совр. вульг. 'пенис', *Mătarîngă* фамилия, ст.-алб. *Matarango*, ср. **moto-vidlo* ← **motъ* 'моток' + **vi-dlo* 'то, на чем вьют', лит. *rangyti*, *ranguoti* 'за-, извивать, свертывать, скручивать', *rañgas* 'завиток; кольцо' из того же корня, как *reñgti(s)*, м. пр. 'искривляться'.⁴ Славянское **rǫg-*, балтское **reng-* / *rang-* возводится

¹ Ср. ЭССЯ 29: 123–125. Из других там приводимых сравнений, сопоставление с **rǫgati* 'ругать' неубедительно с семантической, то с болг. *ръгам* 'колоть' – с фонетической стороны (в болг. глаголе *ъ* нельзя возвести к **rǫ*, поскольку он имеет точное соответствие в серб. *ṛǵaīti*, *ṛǵām*, хотя этот факт не отмечен ни в Скок 3: 136 ни в БЕР 6: 362). В DERKSEN 2008 слово отсутствует; не упомянуто ни в DERKSEN 2015: 375 s.v. *rangyti* в качестве слав. параллели.

² Для болг. форм с *у < ǫ* ср. серб. диал. (вост.) *о-ружа (се)* 'прибрать, привести в порядок дом'; 'одеть(ся)' (РСА 18/2010: 246). Единцовым приводимое кашуб. *reżnica* не удалось проверить в словарях.

³ Куркина 2015. Ранее русск. слова сближались с лтш. *raugs* 'глазное яблоко', *raudzit* 'видеть, смотреть, проверять, обращать внимание', греч. (Гесихий) *ρουγός* *ῥόσθωλον*, ср.: Фасмер 3: 514.

⁴ Лома 2018; иначе В. А. Меркулова в ЭССЯ 20: 53 s.v. **motoruga*: ~ русск. диал. *матарыга* 'мот, лгун', *моторыга* 'то же; расточитель', производные суффиксами *-uga* (*-ǫga*?), *-yga* от **motor-* в русск. диал. *мотор*, *мотор* 'шест, жерд, коромысло, кол, палка; проворный, расторопный

к индо-европейскому корню **ureng^h*- ‘winden, zusammendrehen; вить, обматывать, свертывать’.⁵ Ввиду общепринятого факта, что *b* в праславянском сохранялось перед *r*, включая те корни, где балто-славянское **r*- восходит к индо-европейскому **ur*-,⁶ традиционное возведение **orqžbye* к **obroqžbye*, принимаемое недавно в ESJS [10/2000] 594; ЭССЯ 29 [2002]: 123–125; Куркина 2015: 213, неоспоримо, тем более что в засвидетельствованных формах слова, начиная с его самых ранних подтверждений, *b* полностью отсутствует (ср. Крыско 2013: 104). Но в старославянском встречается вышеупомянутый вариант *жржжше*. Характерен для Синайской псалтыри и Евхология, он пока считался вторичным и не принимался во внимание в этимологической дискуссии. Не оспаривая возможность его вторичности,⁷ следует напомнить, что в праславянском существовала и приставка **o-*, **on-*, родственная предлогу и превербу **vъ(n)-*, комплементарная к нему в именном словосложении, на пример *ymók*, польское *wątek*, слов. *vqtek* и т.д. из прасл. **qтъкъ* наряду с *воткнути* < **vътъкнqti*.⁸ В балтском словотворительная дистинкция между **u* (*o*n) в функции предлога-преверба и **on-* в функции именного префикса не сохранилась, так как предложно-превербальная форма нулевой ступени, лит. *į-*, латыш. *ie-*, соответствующая прасл. **vъ(n)-*, распространилась и на именное словосложение.⁹ Таким способом, литовское *įranga* ‘вооружение, оборудование’ в качестве отглагольного имени к *į-reĩgti* ‘оборудовать’ могло бы косвенно продолжать более древнее, балто-славянское **anrangā*,¹⁰ лёгшее, путём регрессивной диссимилации двух *n*, в основу славянского **orqž-bje*. Следует добавить, что лит. *įranga* семантически лучше подходит слав. слову чем традиционно с ним сближаемое *ap-rangà* ‘одежда’, которому ближе стоит русск. диал. *обру́га* ‘женская праздничная одежда; головной убор’ (см. выше).¹¹ В основе лежащий приставочный глагол со своим девербативом восходит,

человек’, блр. *mótor* ‘привяз, аркан; палка’, лит. *matāras* ‘веретено, самопрялка для веревок’, *matariuoti* ‘мотать’. Вряд ли из лат. *mat(i)aris* ‘дротик, метательное копьё’, вопреки Скоку (Скок 2: 390–391).

⁵ Ср. LIV 700–701 s.v., где кроме лит. *reĩgti* приводятся ср. стангл. *wringan* ‘winden, wringen’, ствнем. *ringen* ‘sich mühen, kämpfen’.

⁶ Ср., напр., *оброк*, *обряд*. Правило включает в себя те корни, где бсл. < **r*- < и.-е. **ur*-, н. пр. **obrēzati* < **ureh^g*-, русск. *образ* и т.д. (ср. LIV 698), тогда как вариант **o*- регулярен только перед смычными. Образования вроде серб. *орочиѣи* ‘назначить срок (*рок*)’, наряду с *оброчиѣи* ‘жить умеренно; кушать во время приема пищи (*оброк*)’, *орезаѣи* ‘обрезать (виноград)’ наряду с *обрезаѣи* ‘обрезать (о ритуальном хирургическом удалении крайней плоти)’ – поздние и вторичные.

⁷ Обоим памятникам присуще смешение *o* и большого юса; более случаев с *o* на месте этимологического **o*, особенно много в Псалтыри; оборотные случаи редки, в Евх. кроме *жржжше* еще *нжжа*, в Пс. их больше, но всегда в соседстве другого *ж*, на пр. *жтржба*, *сжбож*; спорно, если речь идет о чисто орфографическом явлении (описках) или об отражении какой-то языковой реальности, ср. **o* > *o* в некоторых западномакедонских говорах (DIELS 1963: 99, прим. 3).

⁸ VAILLANT 4: 763; ср. далее **oda*, **odolъ*, **ogorda*, **vopera* (польск. *wapiory* pl. ‘подушка’: *wpierzuc* ‘набить пером’), *vovaľ*, вариант **on-* перед гласным в **on-ut-ja* > ст.-сл. *онуѣиша* ‘обувь’.

⁹ В древнепрусском отражена и ступень **en-*. Ср. DUNKEL 2: 224.

¹⁰ И в славянском, где словообразовательная дистинкция между **on-* и **n* сохранялась, возникали вторичные формы вроде русск. диал. *вток* ‘уток’.

¹¹ Правда, есть мнение, что между лит. *ap-* и прасл. **ob-* этимологического родства нет (ср. недавно DUNKEL 2: 247 s.v. **opi-*, 350 s.v. **h²ob^hi-*).

по видимому, к предложному словосочетанию, где **ŋ-* (*°n*) ‘в’ управляло именем производным из корня **reng-* / **rang-* в винительном или в местном падеже, ср. старославянское устойчивое сочетание *въ орѣжии* ‘вооружённый’, откуда старославянский глагол *въорѣжити* *с.а.*, Он явно вторичен (ожидалось бы **вънорѣжити* (*с.а.*), тогда как выше упомянутое русск. диал. *вружить*, *вружать* восходить к более древнему **ŋ-rang-*. Предполагаемая диссимилиация **anrang-* > **arang-* должна была произойти в эпоху до действия закона открытого слога и возникновения носовых, но не исключено, что наряду продолжала существовать недиссимилированная форма, отразившаяся в старославянской *ѣрѣжии*, если допустить её реальность, и в др.-русской *уружьѣ*, допустив, что в ней начальное *у* не представляет собой нужно ранний украинизм, а объяснимо и как результат позднепраславянской диссимилиации типа **sumьnĕti* из **sŏmьnĕti*, ср. ст.-сл. *соумьнѣти* наряду с *сжмьнѣти*, слов. *sŭmŋja* наряду с *sŏmŋja*, польск. *sumnienie* наряду с *sŏmnienie*.¹² Как бы то ни было, и при отсутствии однозначных подтверждений формы **orŏžьje*, тем не менее следует, по фонетическим и словообразовательным причинам, принять в первом слоге слова **orŏžьje* приставку **an-* > **o-*, а не **ob-*.

Для праславянского наряду с **orŏžьje* реконструируется слово **orŏdьje* > ст.-слав. *орѣдиѣ*, болг. *орѣдие*, с.-х. *орѣђе*, -а ‘орудие’, словен. *orŏdje*, ст.-чеш. *orudie*, чеш. *orudí*, польск. *orędzie*, *orendzie*, диал. *orędź*, словин. *uorazē*, русск.-цсл. *орудие*, др.-русск. *орудѣ*, русск. (< цсл.) *орудие*, диал. *орудѣ*.¹³ Оба слова не только перекликаются друг с другом по значениям¹⁴ а и разделяют, по видимому, одну и ту же внутреннюю структуру (возможно, одно послужило моделям для образования другого), так что напрашивается рассматривать их вместе. В *-rŏd-* предполагается *o-*-ступень к праслав. корню **rĕd-* ‘привести в порядок, устроить’, круг значений которого довольно близок балтскому **rengti* с его производными. В противоположность последнего корня, который в балтском хорошо а в славянском лишь реликтивно засвидетельствован, к довольно разветвлённой славянской семье **rĕdь*, **rĕditi* находим в исконно балтском словаре только изолированные соответствия: лит. *rindà* ‘ряд, линия’, откуда отыменный глагол *susirindoti* ‘стать рядами’, лтш. *rīdā*, *rīdams* прил. ‘рядами’, а в остальном её семантический спектр покрыт именно глаголом **rengti* и, с другой стороны, заимствованиями из восточнославянского *ряд(ѣти)*

¹² Ср. VAILLANT 1: § 65; 4: 761. Иначе др.-русск. *уружьѣ* объясняется, вместе с *музѣи*, как ранний украинизм с *o > u* в предударном слоге (Дружинець 2017: 77), ср. болг. диал. (родоп.) *уружьѣ* ‘красивый наряд; украшение’ наряду с *орѣже* ‘украшение, которое парень дарит девушке при помолвке’, если относится сюда а не к балт.-слав. **raug-* (БЕР 6: 338–339, ср. выше, прим. 3 о русск. *наружу*). Словен. *orŏžje* могло бы продолжать не только **orŏžьje*, а и **orŏžьje*.

¹³ Ср. ЭССЯ 29: 120–121; без собирательного суффикса *-ьje* слов. *orŏd* ‘орудие’, русск. диал. *оруды* ‘оружие’, *орудь* ж. то же (в нар. песн.), укр. устар. *оруда* ‘правление’, диал. ‘дело, забота’, глагол *орудовать*.

¹⁴ Оба первоначально означали любое орудие, приспособление, прибор, снаряжение, У слова **o-rŏžьje* значение ‘оружие’ возникло сужением на железное орудие, употребляемое в боевых действиях. Конечно, орудие из железа употреблялось и в хозяйстве, но из-за ценности металла это употребление является вторичным по отношению к военному делу; изначально, железные изделия были привилегией и атрибутом военной элиты. Именно этим путем сочетание «светлое оружие» могло войти в язык эпической поэзии. Более подробно Лома 2020.

ср. лит. *rėdas, rėdyti*, лтш. *rėdīt*.¹⁵ Широко принятая реконструкция первичной формы как **obrɔdɔje* (недавно ЭССЯ 29: 120–121; DERKSEN 2008: 375–376) невозможна по фонетическим причинам, уже указанным по поводу слова **orɔžɔje*; её сторонники должны были бы отдать себе отчёт о том, почему ни в одном из продолжений предполагаемого **obrɔdɔje b* не отразилось, так как в других производных данного корня с той же приставкой **ob-* оно последовательно сохраняется, на пр. **ob-rɛdъ* > ст.-слав. *обрадъ*, русск. *обряд*, серб. *добрѣд* и т.д. На это обстоятельство уже неоднократно указано; оно даже, вместе с кажущейся изолированностью ступени аблаута *rɔd-*, послужило поводом для оспаривания исконности слова **orɔdɔje*. Однако альтернативная этимология, выводящая его из древневерхненемецкого *āranti, aronti, arunti, arundi* ‘послание’ (ESJS 594, с лит.), малоубедительна; в крайнем случае, можно допустить, что в польском *orędzie* ‘послание’ произошло скрещение славянского и германского слов, хотя значение ‘послание’ нетрудно выводится из семантического потенциала корня *rɛd-*.¹⁶ Кстати, об изолированности **rɔd-* нельзя говорить с тех пор, как Петлёвой выявлено с *ряд-* чередующееся *руд-* в ряде восточнославянских слов.¹⁷ Сразу увидим, что одно из них находит свои соответствия в южнославянских языках, но прежде того нам следует предложить для приставочного **o-* в **orɔdɔje* то же самое объяснение, как и в **orɔžɔje*, возводя его к именной приставке **an-* путём диссимилиации **anrand-* > **arand-*. Данная приставка, скорее всего, мотивирована устойчивыми и несомненно древними сочетаниями типа **do-, pri-vesti vъ rɛdъ* ‘привести в порядок’, ст.-русс. *в(ъ)рядъ*; промежуточным звеном словообразовательной цепочки мог быть глагол **vъrɛditi*,¹⁸ к которому ещё вернёмся. Любопытна словоформа *жродовати*, отмеченная, наряду с первым засвидетельствованием слова *орждиѣ* в Супрасльском кодексе, которую можно интерпретировать не только как описку вместо *орждовати*, а и как отражение основы **an-rad-*, диссимилированной из **an-rand-* в обратном, прогрессивном направлении.

Как и в случае слова *оружие*, не исключено что и в этом наряду с диссимилированными вариантами основы продолжал существовать и недиссимилированный **an-rand-*, достаточно долго, чтобы результировал в поздне-прааславянском **ɔ-rɔd-*. В статье Петлёвы между возможными производными от **rɔd-* указано куйбышевское *арутка* ‘одежда’,¹⁹ которое имеет свои полные

¹⁵ Прасл. **rɛd-* может продолжаться как **rend-*, так и бсл. нулевую ступень **rind-*, отраженную в балтском.

¹⁶ Ср., напр., др.-русс. *нарядити* ‘назначить, послать’, ср. ст.-сл. *орждиѣ* ‘прѣѣма, дело, деятельность’, др.-русс., русск. диал. *орудье* ‘дело, занятие’; параллельное развитие наблюдается в случае прасл. **ro-sъlati, *ro-sъъ* > русск. *посол*, с.-х. *йосао* ‘дело, работа’.

¹⁷ Петлева 1982: 39–40 сближает его с *обрѣда* ‘одежда; платье, наряд женский, уборы, обрудить’ ‘обшить’, *арутка* ‘одежда’, укр. диал. *напорудити* ‘научить’ наряду с др.-русс. *нарядити* ‘то же’.

¹⁸ Ср. сочетание **vъ rɛdъ* > ст.-русс. *в(ъ)рядъ*, русск. *вряд*, глагол **vъrɛditi*, лит. *į-rėdyti* ‘втащить, одеть’, рефл. ‘перерядиться’; ‘взнуздать, оседлать (лошадь); украсить; снарядить’.

¹⁹ Петлева 1982: 39–40 сближает его с *обрѣда* ‘одежда; платье, наряд женский, уборы женские’, исходя из предположения, что **o-* – вариант к **ob-*, но обдумывая, как менее вероятную, и возможность реконструкции *арутка* < **o-rut-ъka*, в связи с цслав. *рута*, болг. *рутище* ‘одежда’ (там же, 40–41); болг. и серб. слова ей не были знакомы.

соответствия в болг. диал. *орѹдка* ‘инструмент’ и серб. диал. *орутка* то же. Болг. слово в БЕР 4: 929 правильно реконструировано как прасл. **orǫdъka* и отнесено к *орудие*, только без учитывания русской и сербской параллелей. Дело усложняется вариантом на у-, отмеченным в сербских и болгарских говорах. Тогда как в сербском языке *оруѣка* – гапакс, источником которого в РСА 18: 253 является собрание слов А. Гавриловича из 1908 г., без определения места, вариант *уруѣка* < **урѹѣка* лучше засвидетельствован, в сочинениях уроженца окрестностей Белграда М. Дж. Миличевича, который в своей этнографической монографии о жизни сербских крестьян употребляет *уруѣка* как синоним турцизма *алаѣи* ‘орудие, инструмент’²⁰ и в более узком значении ‘снаряжение стана’²¹ для которого им приводятся примеры употребления из фольклорных текстов,²² а также в диалектных словарях Тимока (*уруѣка* ‘инструмент, орудие’, Динић 2008: 863) и Ябланицы (*уруѣка*, уменьш. *уручица* [< **урутчица*] ‘любой небольшой предмет, используемый в домашнем хозяйстве’, Жугић 2005: 419). В болгарском наряду с *орѹдка* отмечен, на том же самом диалектном ареале, вариант *урѹдка*, в БЕР I с., по видимому, молчаливо сочтенный вторичным, ввиду перехода предупредительного *o* в *у* в болг. говорах, но данное объяснение исключено для серб. диал. *урутка*, которое можно объяснять исходя не из прасл. **o-*, а из **u-*, **vъ-* или **ǫ-*, ср. сербохорв. *ǫreǫaj* ‘устройство, размещение, прибор, аппарат’. По семантическим причинам, приставка праслов. **u-* здесь маловероятна, а другие две возможности восходят к одной. Скорее чем **vъrǫdъka*, исходной словоформой была **urǫdъka*, диссимилированная из **ǫrǫdъka*, как это допускаем для древнерусского *уружьє*. Показательно, что на общеславянском фоне гораздо лучше чем **vъrǫditi* засвидетельствован, в том же значении, глагол **u-rǫditi*, у которого начальное **u-* тоже приходится возводить к приставке **ǫ-* а не к **u-* < **au-*, учитывая, что прасл. *(-)rǫditi* является не первичным глаголом, а отыменным образованием, восходящим к **ǫrǫdъ* > русск. *уряд*, чешск. *úřad* и т.д. Форма болг. *орѹдка*, серб. *оруѣка* прямо возводима к диссимилированному варианту **arandā*, отраженному в **orǫdъje*, но скорее она представляет собой результат уподобления более древней *урудка* историческим продолжениям данного слова ст.-серб. *орудје*, болг. *орѹдие*. Загадочен сербохорватский устаревший вариант *ируѣ*, засвидетельствованный в словаре Микали из 1649 г. и в сборнике пословиц, составленном в первой половине XVII в. в Дубровнике (*Ируѣ хвали дјелника*), оказывающий, по-видимому, вариант префикса с нулевой ступеню **ǫ* > **in-*, раннепрасл. **inrand-* > позднепрасл. **jъrǫd-*, для диссимилятивного развития ср. *jъtę* < **inmen-* < **ǫmen-*. Поскольку развитие приставочного **ǫ* в **in-* характерно только для балтских языков, возможно, что дело идёт об одном из «южнославянских балтизмов».

В итоге, можно сделать вывод, что приставки **ob-*, **ǫ-* и **vъ(n)-* смешивались друг с другом, в результате звукового упрощения и диссимиляции, с

²⁰ Милићевић 1894: 29: „Ручни алати или урутке“ (заглавие).

²¹ Там же, 26: „Уз разбој иду, поред друге урутке, виѣлић и лечаник“.

²² „Начинио цар разбој и сву му урутку од сувога злата“ (там же, 24). В своем другом, более раннем сочинении, автор употребил слово при передаче легенды из северо-западной Сербии: „у жене му је пак био златан разбој, са свом разбојском урутком, од сувога злата“ (Милићевић 1876: 427).

очень ранней даты. С **ob-* смешивалось и **ot(ъ)-*, н. пр. в случае прасл. слова в значении ‘теневая сторона’, обычно реконструируемого как **obsoje*, отглагольное к *<*obsъjati* ‘осветить’ (ЭССЯ 29: 251–253), хотя значение слова противоположно ожидаемому; древнесербская запись XIII в. на *Гѣтсоинову стѣну* доказывает, что надо исходить из **otъsoje*.²³ Нереальной, в свете и.-е. параллелей, кажется и реконструкция стсл. *опакы* и т.д. как **obpaku* (ЭССЯ 26: 81); исходить надо из варианта **apo-* к **po-* в сложном слове **apo-h₃k^uo-* ‘смотрящий назад’, форма **paku* – вторична.²⁴

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР: *Български етимологичен речник*, 1–. София: БАН, 1971–.
- Вайан, А. Этимологические заметки. *Проблемы истории и диалектологии славянских языков*. Москва: «Наука», 1971, 85–86.
- Динић, Јакша. *Тимочки дијалектиски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- Дружинец, М. Л. Діахронічна ретроспектива: українське усне мовлення за писемними пам’ятками. *Мовознавство* 1/8 (2017): 76–79.
- Жугић, Радмила. *Речник говора јабланичког краја*. Српски дијалектолошки зборник LII (2005): IX–XLII, 1–470.
- Крыско, В. Б. Маргиналии к «Этимологическому словарю славянских языков» (вып. 34–38). *Вопросы языкознания* 2014, 1 (2014): 100–119.
- Куркина, Л. В. Этимологические заметки по славянской лексике. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова* IV. *Этимология*. Москва: «Вест-Консалтинг», 2015, 210–229.
- Лома, Александар. *Тойонимја Бањске хрисовује. Ка осмишљењу сјаросрпског њојономасійичког речника и бољем њознаву ојишесловенских именских образаца*. Београд: САНУ, 2013.
- Лома, Александар. Матаруге као ономастички проблем. *Ономајолошки њрилози* 25 (2018): 1–31.
- Лома, Александар. Стсрп. *јоџорь, ојоџорь*. *Ономајолошки њрилози* 26 (2019): 1–16.
- Лома, Александар. «Светлое оружие». Кирилло-мефодиевский перевод псалмов и славянская устнопозитическая традиция. *Наслеђе и сјиварање. Свєији Њирило – свєији Сава (869 – 1219 – 2019)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020, у штампи.
- Милићевић, Милан Ђ. *Кнежевина Србија*. Београд: У Државној штампарији, 1876.
- Милићевић, Милан Ђ. *Живой Срба сєљака*. (Српски етнографски зборник I). Београд: СКА, 1894.
- Одинцов, Г. Ф. Из истории слов с обобщенным значением ‘оружие’ в русском языке. *Этимология* 1985. Москва: «Наука», 1988, 110–126.
- Петлева И. П. Этимологические заметки по славянской лексике XI. Континуанты **rōd-* (к **rēd-*). *Этимология* 1980. Москва: «Наука», 1982, 36–41.
- РСА: *Речник срјскохрвайског књижевног и народног језика*, 1–. Београд: САНУ, 1959–.
- СРНГ: *Словарь русских народных говоров*, 1–. Москва – Санкт-Петербург: «Наука», 1965–.
- СРЯ XI–XVII вв.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1–. Москва: «Наука», 1975–.
- ФАСМЕР, Макс. *Этимологический словарь русского языка I–IV*, перевод и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: «Прогресс», 1986–1987.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, 1–. Москва: «Наука», 1979–.

*

- BEZLAJ, France. *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–IV. Ljubljana: SAZU – Inštitut za slovenski jezik, 1977–2005.
- DERKSEN, Rick. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill, 2008.

²³ Лома 2013: 165; уж ранее, по семантическим причинам, первичную форму с **otъ-* предполагали Миклошич и Дуриданов.

²⁴ Ср. недавно DUNKEL 2: 80; тем же способом надо обсуждать и русск. *пóсолонь* наряду с серб.-хорв. (на) *ојосун* ‘по солнцу, с востока на запад’, ст.-серб. (на) *ојоџорь* наряду с прасл. **pogorъ* (Лома 2019).

- DERKSEN, Rick. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill, 2015.
- DIELS, Paul. *Altkirchenslavische Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter, 1963.
- DUNKEL, G. E. *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme*, I–II. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2014.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Academia / Brno: Tribun EU, 1989–2018.
- LIV: *Lexikon der indogermanischen Verben*, unter Leitung von H. Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001².
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- VAILLANT, André. *Grammaire comparée des langues slaves*, I–IV. Lyon – Paris: IAC, 1950–1974.

Александар Лома

ОРУЖЈЕ, ОРУЂЕ И ЗБРКА СА ПРЕФИКСИМА

Резиме

Прасловенске речи **orǫžje* и **orǫdje* везује једну с другом осим значења која се међусобно преклапају и сазвучност која, како се чини, одражава сличност њихове унутрашње структуре: обе се могу тумачити као изведенице колективним суфиксом *-je* од глаголских коренова **rog-* односно **rǫd-*. Ако је тако, у обема **o-* би имало префиксални карактер, и управо ту настаје проблем, пошто се у датом гласовном окружењу то **o-* не може непосредно свести ни на један прасловенски префикс. До упрошћења **ob-* > **o-* није долазило пред ликвидима, тако да је традиционална реконструкција као **obrožje*, **obrođje* неodrжива, имајући у виду потпуно одсуство *-b-* у историјски посведоченим ликовима двеју речи, почевши од најстаријих, старословенских писаних споменика. На ту околност већ је више пута указано; у случају речи **orǫdje* она је чак дала повод одбацивању њене словенске етимологије у корист необудљивог извођења из старовисоконемачког. С обзиром на присуство назала у оба корена, претпостављамо да је *o-* у **orǫžje* и **orǫdje* резултат ране регресивне дисимилације префикса **ǫ-* < бсл. **an-*, који у поствербалним именицама одговара провербалном **vъ(n)-* < **un*, уп. творбене парове типа **ǫ-tъkъ* : **vъ-tъknoti*.

У **orǫžje*, **rog-* се своди на **rang-* као превој од **reng-*, уп. лит. *rangà* ‘припрема’ од *reĩgti(s)* ‘при-, о-, с-премати (се)’; основни глагол није одражен у словенским језицима; беспрефиксални облици рус. *ружьё* ‘пушка’, буг. дијал. *ру́жие* ‘оружје’, слн. дијал. *rožjě*, укр. *ружина* позно су фиксирани и могу се објашњавати аферезом *o-*, али постоји и буг. дијал. глагол *ру́жа (се)* ‘спрема (се)’, а такође сложенца **moto-roga* > слн. *motoróga*, с.-х. *motòpyga*, чија је структура, очито, аналогна синонимном образовању **moto-vidlo* ‘мотовило’, уп. за **roga* лит. *rangýti*, *-giuoti* ‘у-, из-, са-вијати’; смотавати’, *raĩgas* ‘увојак, клупко’. Недавно је Јб. В. Куркина овамо сврстала и руско *наружу* ‘споља’, дијал. *ружьё* ‘спољашњи изглед’. Рус. дијал. *обру́га* ‘женская свечана одећа; покривало за главу’ има блиску паралелу у лит. *ap-rangà* ‘одећа’ од *ap-reĩgti* ‘оде(ва)ти’, док речи **orǫžje*, при немогућности да се њено **o-* изведе из **ob-*, ближе, како у творбеном тако и у семантичком погледу, стоји лит. *ĩranga* ‘наоружање’ од *ĩ-reĩgti* ‘опремити’, при чему се лит. префикс *ĩ-* < **in-* своди, скупа са прасл. **vъ(n)-* < **un-*, на **n-* као редуковању варијанту префиса **on-* > прасл. **ǫ-*; уп. стсл. spoj *vъ оржжи*, рус. дијал. *вружить(ся)* ‘наоружати се’. Облик **orǫžje* објашњава се дисимилацијом **anrang-* > **arang-*, извршеном у ранопрасловенском пре настанка назала; није искључено да је упоредо с њим и даље постојала недисимиллована варијанта **ǫrǫžje*, одражена у споменицима XI в., стсл. *жржъе*, струс. *уружье*, премда се ти ликови могу и друкчије објашњавати.

Према широко прихваћеном и највероватнијем тумачењу, **orǫdje* је у превојној вези са речју **rǫdъ*, при чему префиксално **o-* чини исту тешкоћу као и у **orǫžje*, која се, као и у том случају, да превладати ако појемо од ранопрасловенског **an-*, тј. **arand-* < **an-rand-*, изведеница од глагола **un-rend-* одраженог в стсл. *върадѹти*, уп. прасл. обрте **do-*, *pri-vesti* *vъ rǫdъ* ‘довести у ред’. Коренски превој **rǫd-* у тој речи није више изолован откад је И. П. Петљова указала на низ његових одраза у источнословенском: русск. диал. *нипорѹда* ‘немаран човек’, *обрудѹтъ* ‘општити’, укр. дијал. *напорудѹти* ‘научити’ поред струс. *нарадѹти* ‘исто’ итд.

Међу њима је и кујбишевско *арутка* ‘одећа’, које Петљова пореди са шире распрострањеним синонимом *обрјада*, али са гласовне тачке гледишта *арутка* ваља поистоветити са јужнословенском речју буг. дијал. (зап.) *орудка*, *урутка*, срп. дијал. (ист.) *оруџка*, (ист., центр.) *уруџка* ‘алатка’. Најпре треба поћи од пара **orǫdъka* < **arand-* : **orǫdъka* < **an-rand-* који би одражавао рано-прасловенску дисимиловану и недисимиловану варијанту.

На феномен мешања префикаса већ смо указали поводом прасл. речи **otsoje* ‘осоје, страна брда окренута од сунца’, која се обично реконструише као **obsoje*, али семантички боље мотивисан лик са **ot-* налази потврду у старосрпском запису XIII в. *отсоѣ*. Из семантичких разлога и проверб у **u-rǫditi* подлеже сумњи да није од **u-* < **au-* већ да је и он плод познопрасловенске дисимилације назала у (знатно слабије потврђеном) **vъ(n)-rǫditi*. Елем, префикси **ob-*, **ot-*, **ǫ-* и **vъ(n)-* мешали су се једни с другима у исходу гласовног упрошћавања и дисимилације од самих почетака писане предаје; у Супрасаљском кодексу упоредо са именицом *орждик* налазимо глаголски облик *жрѣдовати*, објашњив прогресивном дисимилацијом.

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за класичне науке
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија

(Примљено: 10. децембра 2019;
прихваћено: 5. јуна 2020)

Институт за српски језик САНУ
Етимолошки одсек
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд, Србија
loma.aleksandar@gmail.com

Орсат Лигорио

СХ. КАИШ 'КАЈСИЈА'*

Српскохрватско *каиш* 'кајсија' (Дубровник) изводи се од румунског *cais* 'кајсија' (pl. *caiši*) а не од турског *kay(i)si* 'кајсија', као што је иначе случај.

Кључне ријечи: турски, румунски, српскохрватски, етимологија.

Serbo-Croatian *kaiš* 'apricot' (Dubrovnik), traditionally derived from Turkish *kay(i)si* 'apricot', is derived from Romanian *cais* 'apricot' (pl. *caiši*) instead.

Key words: Turkish, Romanian, Serbo-Croatian, etymology.

Сх. *каиш* 'кајсија', *Prunus armeniaca*¹ (Дубровник) обично се изводи, као и сх. *каусија* / *кајсија*, од тур. *kay(i)si* 'кајсија',² али није јасно како бива да од тур. *s* постане у том облику сх. *ш* када иначе од тур. *s* скоро вазда постаје сх. *с*; в. ŠKALIĆ 1966: 35. (То запажа и Скок у ERHSJ II 17.) Према томе, остало је да се ријеша откуд *ш* у сх. *каиш*.

Сх. *каиш* налази се у Дубровнику,³ у два облика: *каиш* и *каиша*.

Сх. *каиш*, долази од 17. в. до данас.

Потврде: 1. савремене, сх. *кайш*, *-иша*, *т*. 'дрво кајсије; плод кајсије' (RJAZU IV 735, с мјестом из Водопића и напоменом *U Dubrovniku u naše vrijeme gdje se ne zna za riječ kajsija*. P. Budmani; РСАНУ IX 78, с напомениом *Дубровник и Далмација и Херцеговина* (што је упитно); БОЛАНИЋ-ТРИВУНАЦ 2002: 156, с примером *Ове ђодине су кајши дџџа родили*); 2. историјске, сх. *кайш*, *-иша*, *т*. [= *kaisc*, *-iscja*]⁴ 'bacocca, bricoccola, frutto noto; malum armeniacum', тј. 'плод кајсије' (DELLA BELLA 124b) и сх. *каиш*, *-иша*, *т*. [= *kaisc*, *-isca*] 'armeniaca malus', тј. 'дрво кајсије' (STULLI II 305).⁵

Сх. *каиша*, долази од 17. до 19. в.

Потврде: историјске, сх. *каиша*, *-e f.* [= *kaiscja*] 'vochje [= vohe]; armeniacum malum, praecocut [= praecocutum]', тј. 'плод кајсије' (MIKALJA 182) и сх.

* Овај чланак резултат је рада на пројекту „Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика” (бр. 178007), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ То јест, сх. дијал. *амарелца*, *амрелца*, *анџијасква*, *анџић*, *анџиферак*, *армелин*, *армелина*, *армелинка*, *ћемула*, *жуџа* *ћраска*, *жуџа* *ћрасква*, *зерзалија*, *зерделија*, *зрделија*, *каиш*, *кајсија*, *мандалица*, *марела*, *марелица*, *марелца*, *марулица*, *наџиџијерка*, *наџиуџијерка*, *рмен* *мандел*, *румен* *мандел*, *шевићелија*, *шеџићелија*, *шефџићелија*; в. ŠULEK 545 и СИМОНОВИЋ 1959: 379. Такође, лат. *armeniaceum malum* / *potum* / *prunum*, *persicum praecox*, *praecoquum*, *praecocutum*, *chrysomelon*, ит. *albicocca*, *bacocca*, *bricoccola*, млет. *armelin*, њем. *Aprikose*, *Marille*, и тако даље; в. нпр. VAJS 2003: 131.

² V. MIKLOSICH 1886: 109, SEW 469, ŠKALIĆ 1966: 385, ERHSJ II 17.

³ Може бити и нешто шире. (Vajs 2003: 131 нпр. биљежи *кајиш* на Корчули.)

⁴ V. LIGORIO 2016: 27.

⁵ Из старих лексикографа је *каиш* онда и код неких новијих; в. нпр. VOLTIGGI 158; ŠULEK 136 и PARČIĆ 317.

кайџа, -e f. [= *kaĩscja*] ‘natipjérka [= *наїїїїїјерка* > *наїїїїјѣрка*], stàbar natipjérke [= *сїїѣбар наїїїїїјеркѣ* > *наїїїїјѣркѣ*]; *basocco*, *bricoccòlo albero*; *malus armeniaca*’, тј. ‘дрво кајсије’ (DELLA BELLA 124b).⁶ Нема ни народних ни савремених потврда.

Изворни облик је сх. *каиџ*, а сх. *каиџа* је, чини се, изведеница; v. ERHSJ II 17.

(Није јасно зашто је скован облик *каиџа*. Скок предлаже да је то било зато да би се направила разлика између назива за дрво и назива за плод, као што је нпр. случај у латинском или италијанском; уп. лат. *armeniaca malus* ‘дрво кајсије, *каиџа*’ vs. *armeniacum malum* ‘плод кајсије, *каиџ*’ и ит. *basocca*, *bricoccòla* ‘дрво кајсије, *каиџа*’ vs. *basocco*, *bricoccòlo* ‘плод кајсије, *каиџ*’. Ако је тако, сх. *каиџа* је управо калк, тј. вјештачки облик који је скован трудом старих лексикографа дубровачких за потребе књижевног језика, а чињеница да та ријеч нема ни народних ни савремених потврда подупире овај Скоков предлог.)

Облик *кайџ*, с друге стране, и савремен је и народан, а поријеклом – како се обично и изводи – од тур. *kay(i)si* ‘кајсија’; v. горе. Али, одакле му *џ*?

Пошто сх. *џ* никако не бива од тур. *s* ја бих рекао да сх. *каиџ* стога не може бити од тур. *kay(i)si* него бих прије мислио да је од рум. *cais* ‘дрво кајсије’,⁷ што је од тур. *kay(i)si*,⁸ а то бива под претпоставком да је као предло-жак при заимању служио облик плурала, рум. *caiši*; уп. нпр. ит. *broccoli* (плурал) > сх. *броколи*. Наиме, рум. *caiši* било би зајмљено као сх. *кайџи*, што је такође плурал, а од тог облика би онда најзад био скован и облик сингулара, сх. *кайџ* – и то је, ја мислим, прави одговор на питање откуд *џ* у сх. *кайџ*.

(То јест, сх. *џ* је у сингулар пренесено из плурала гдје правилно одговара рум. *ş*.)

Ако је тако, онда сх. *каиџ* иде у ред дубровачких руменизама из области размјене добара и трговине са Власима, као што је нпр. и ‘лат.’ *brença* ‘*caseus Blachescus* / *Murillachus*, влашки сир’ (Дубровник, MR II 201, 202; JIRE-ЋЕК 1902: 88) од рум. *brânză* ‘сир’ или сх. *кѡйса* ‘бут’ (Дубровник, BUDMANI 1883: 162) од рум. *coapsă* ‘бут’; v. BARIĆ 1937: 16 (pace ERHSJ II 150).

СКРАЋЕНИЦЕ

арум.	арумунски
ит.	италијански
лат.	латински
млет.	млетачки
њем.	њемачки
рум.	румунски
сх.	српскохрватски
тур.	турски

⁶ Из Микаље ће затим *каиџа* бити и код Витезовића; v. VAJS 2003: 131.

⁷ Такође, уп. арум. *cais* ‘дрво кајсије’; v. DAR 238.

⁸ I. TITKIN 1903: 258; CIORANESCU 1966: 126.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БОЈАНИЋ, Михаило, Растислава Тривунац. Рјечник дубровачког говора. *Српски дијалектолошки зборник* 59 (2002): 9–458.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–. Београд: Српска академија наука – Институт за српскохрватски језик, 1959–.
- СИМОНОВИЋ, Драгутин. *Бошњачки речник: имена биљака*. Београд: Научно дело, 1959.
- *
- BARIĆ, Henrik. *O uzajamnim odnosima balkanskih jezika*. Beograd: Arbanološki seminar Univerziteta u Beogradu, 1937.
- BUDMANI, Pero. Dubrovački dijalekat, kako se danas govori. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 65 (1883): 154–179.
- CIORANESCU, Alejandro. *Diccionario Etimologico Rumano*. Madrid – Tenerife: Biblioteca Filologica – Editorial Gredos, 1966.
- DAR: Tache Papahagi. *Dicţionarul dialectului aromân: General şi etimologic*. Editura Academiei Republicii Populare Romine, 1963.
- DELLA BELLA: Ardelio Della Bella. *Dizionario italiano, latino, illirico, cui si premettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, schritte con Caratteri Italiani ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica*. Venezia: Cristoforo Zanne, 1728.
- ERHSJ: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- JIREČEK, Constantin. Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. I. Th. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Classe* 48 (1902): 1–102.
- LIGORIO, Orsat. *Serbo-Croatian Accent Retraction: Its Course and Character in the Dialect of Dubrovnik*. PhD Thesis. Leiden: University of Leiden, 2016.
- MIKALJA: Micalia, Jacob. *Blago jazika slovinskoga illi slovník ũ komu izgovaraju se rjeci slovinske Latinski, i Diacki*. Lauretum: Paulus et Io. Baptista Seraphinus, 1649 (Reprint. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011. Ur. Darija Gabrić-Bagarić.)
- MIKLOSICH, Franz. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: W. Braumüller, 1886.
- MR: *Monumenta Ragusina: Libri reformationum*. Tom. II. Zagabriae: Academia scientiarum et artium, 1882. (A. 1347–1352; 1356–1360. Additamentum a. 1301–1305, 1318, 1325–1336.)
- PARIČIĆ: Carlo A. Paričić. *Vocabolario croato-italiano*. Zara: Narodni List, 1901³. (Terza edizione corretta ed aumentata.)
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- SEW: Erich Berneker. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: C. Winter's Universitätsbuchhandlung, 1908–1913.
- STULLI: Joakim Stulli. *Rjecoslozje*. Dubrovnik: Antun Martekini, 1806. (Specimina Philologiae Slavicae. Supplementband 10. Bd. I. Reprint and Afterword by E. Fekete. München: Otto Sanger.)
- ŠKALJIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
- ŠULEK: Bogoslav Šulek. *Jugoslavenski imenik bilja*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanostih i umjetnostih, 1879.
- TITKIN, Heimann. *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. Bd. I. Bukarest: Staatsdruckerei, 1903.
- VAJS, Nada. *Hrvatska povijesna fitonomija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2003.
- VOLTIGGI: Jose Voltiggi. *Ricoslovník (Vocabolario – Woerterbuch) illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s' jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom: Sve ovo sabrano i sloxeno od Jose Voltiggi Istriantina*. U Becsu (Vienna): u pritestenici Kurtzbecka, 1803.

Orsat Ligorio

SERBO-CROATIAN *KAIŠ* 'APRICOT'

S u m m a r y

Serbo-Croatian *kaiš* 'apricot' (Dubrovnik) is traditionally assumed to derive from Turkish *kay(i)si* 'apricot' which, however, leaves the matter of *š* in *kaiš* unattended. (Serbo-Croatian *š* does not correspond to Turkish *s*.) In this paper, I make a case for Romanian *cais* 'apricot' (< Turkish *kay(i)si*) as the actual source of Serbo-Croatian *kaiš*; if this is so, the *š* in *kaiš* can be explained as deriving regularly from Romanian provided that *kaiš*, plural *kaiši* is based on *caiși*, the plural of *cais*. Consequently, Serbo-Croatian *kaiš* would appear to be a borrowing from Romanian, and not Turkish.

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за класичне науке
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
orsat.ligorio@gmail.com

(Примљено: 1. априла 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)

Ана Кречмер

ПРАВОСЛАВНА СЛАВИЈА (У СЛОВЕНСКОЈ ИСТОРИЈИ И У ИСТОРИЈСКОЈ СЛАВИСТИЦИ)

У раду је представљена синтеза истраживања историје писмених традиција код православног Словенства у 20. и на почетку 21. века. Нарочита пажња се при томе поклања концепцијама тзв. *Православне Слатије* и *диглосије* – као наднационалним приступима. Упућује се на значај завршне фазе православне словенске писмености и културе и даје се преглед процеса прелаза ка културној парадигми европског Новог доба. Један део рада посвећен је и типолошком приступу, пре свега варијабилности Православне Слатије. Рад оперише претежно на грађи источнословенског и српског говорног подручја. Приказује се и вишекомпонентан модел, који аутор разрађује за потребе комплексног проучавања старије писмености.

Кључне речи: Православна Слатија, диглосија, типолошки приступ.

In this paper a synthesis is presented of the research of the history of the written tradition in Slavia Orthodoxa in the 20th century and at the beginning of the 21st. Special attention is given to the concepts of so-called *Slavia Orthodoxa* and *diglossia* – as supranational approaches. Attention is turned to the significance of the final phase of Orthodox Slavic literacy and culture, and an overview of the process of the transition to the cultural paradigm of the European New Era presented. A part of the paper is also dedicated to the typological approach, especially the variability of Slavia Orthodoxa. The paper operates mostly on materials from the East Slavic and Serbian language areas. A multi-component model is also offered, which the author develops for use in the complex study of older literacies.

Key words: Slavia Orthodoxa, diglossia, typological approach.

1. Уводне напомене. У историјској славистици још не постоји комплексна, синтетичка слика развојних процеса историје писмености код Словена у предстандардно доба. Углавном се овој тематици приступа у границама појединих (савремених) словенских етноса односно нација, па зато истраживања и нису међусобно повезана нити координисана. Не постоји још ни одговарајућа теоријска, односно методолошка база за таква истраживања. Међутим, писмене форме језика представљају сложену појаву, која далеко превазилази границе језика као таквог. Време је, дакле, да се историји писмених словенских традиција приступи комплексно, изнад данашњих националних и стандарднојезичких граница.

У овом раду хтели бисмо да прикажемо могућности једног таквог приступа историји писмених традиција код православних Словена у донационално доба. Наш приказ ослања се, пре свега, на концепцију тзв. *Православне Слатије* – као вишевековног ареала свих Православних Словена (у старије доба и Румуна), јединственог у погледу цивилизацијске културе. Та концепција представља, у ствари, и једини наднационални приступ тематици у историјској славистици. Позабавићемо се и рецепцијом наведене концепције, као и неким другим приступима на овом тематском терену.

Обратићемо пажњу и на могућности типолошког приступа проучавању старије културе и писмености православног Словенства – на источнословенској и српској грађи. У фокусу пажње, при томе, биће варијабилност, те диференцијација културне парадигме Православне Слaвије у времену и простору.

На крају биће приказани како нацрт модела за анализу предстандардне словенске писмености тако и могући правци даљег истраживања овог изузетно занимљивог словенског ареала.

2. КОНЦЕПЦИЈА ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ

2.1. Специфичност писмене културе православних Словена постала је предмет истраживања пре пре више од пола века. Године 1961. са својим значајним радом *К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян* иступио је Никита Толстој (Толстой 1961), а само годину дана касније истој се теми у свом чланку *Die historische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition* посветио Рикардо Пикио (Риссио 1962). Временски фактор при томе није случајан – крајем 1950-их г., након смрти Стаљина и XX конгреса КПСС, у Совјетском Савезу долази до извесне либерализације током тзв. *оттепели* (‘копњења’ – ‘одмрзавања’). За неколико година идеолошки притисак на науку и друштво постаје нешто блажи. Совјетска филологија у ово доба, након вишегодишње фактичке забране, доживљава једну врсту препорода. У Москви се 1958. г. одржава први послератни Међународни конгрес слависта, на којем В. В. Виноградов иступа са својим радом *Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка* (Виноградов 1958).¹ Након што су у историјској русистици, у сагласности са совјетском идеолошком шемом, деценијама готово потпуно били негирани статус и улога црквенословенског језика (даље: цсл.) у историји руске (источнословенске) писмене и културне традиције, овим радовима Виноградова, Толстоја и Пикија почиње рехабилитација цсл. Током 1960-их г. истакнути истраживач старе руске писмености, Дмитриј Љихачов, објављује своје значајне радове, посвећене старој руској књижевности и писменој култури (Љихачев 1962; 1963; 1968). У овом контексту треба поменути и радове Александра Исаченка (Issatschenko 1975; 1980; 1983), Герте Хитл-Фолтер (Хюттл-Фолтер 1978; 1982; 1987), Бориса Успенског (Успенский 1983; 1985), Александра Младеновића (1960; 1964; 1970; 1989). Али готово сви они оперишу на грађи и у границама појединих региона и етноса, док само Толстој и Пикио прелазе те границе и постулирају вишевековну културну заједницу Православних Словена, *Slavia Orthodoxa*, која се битно и суштински разликовала од писмених култура неправославних Словена (тзв. *Slavia Romana* одн. *Slavia Latina*) и Западне Европе.

2.2. Православна Слaвија, према томе, представљала је изузетно хомогену и (у времену и простору) стабилну парадигму писмене, цивилизацијске (у овом контексту: хришћанске) културе код православних Словена, чија је

¹ Тај рад се надовезује на његове *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.* из 1934. г. (2. издање 1938).

централна особина изричито сакрални карактер. Тиме се, на пример, може образложити одсуство световних жанрова – белетристика у европском схватању била је непозната Православној Славији. Такве потребе друштва задовољавала је усмена народна култура, док читање хришћанске лектире (а у доба када је апсолутна већина људи била неписмена – још више слушање) служило је најважнијем животном задатку православног хришћанина – спасу његове душе. Сакрални карактер писмене културе објашњава и њену стабилност, готово непроменљивост у времену и простору – свака промена, барем опционално, могла је, наиме, да се сматра као одступање од праве вере, као јерес. Тим пре, будући да је језик културе истовремено био и језик вере, сама чињеница да цсл. није био разумљив просечном, „обичном“ човеку представљала је додатно обележје његовог угледа, његове *dignitas*.²

Никита Толстој постулирао је за Православну Славију и стабилни жанровски канон са строгом хијерархијском структуром од 14 нивоа, при чему је хијерархија задата статусом одговарајућег жанра у сакралном погледу (Толстой 1988). Тако, на самом врху хијерархије налазе се најугледнији у православљу текстови: богослужбени (литургијски), хагиографија и патристика. А доле су – хоженија у Свету земљу, филозофски и филолошки списи, правна и административна, као и утилитарна, свакодневна писменост.

2.3. За источне Словене (а, вероватно, делимично и за западни сегмент Јужне Славије) као *култура-посредница* при крштењу по источноримском (византијском) обреду иступала је бугарска православна традиција (уп. Лихачев 1968: 19). Као *језик-посредник* те словенске православне писмености фунгирао је старословенски, касније цсл. одговарајуће регионалне редакције. На основу тога Борис Успенскиј пренео је синхронистичку социолингвистичку концепцију Ч. Фергусона (FERGUSON 1959) на донационално доба и формулисао концепцију *дијалосије* као базичне језичке ситуације код Источних Словена до у 17. в. (УСПЕНСКИЙ 1983).

Према Фергусону / Успенском, диглосија представља посебну врсту билингвизма. У диглосији нема (као у билингвалној ситуацији иначе) спонтане замене кодова, већ се оба језичка супсистема налазе у односу међусобне строге комплементарне функционалне дистрибуције. Другим речима, они не могу да се употребљавају у истом функционалном контексту.³ Тиме се начелно искључује њихова коегзистенција – а тиме и конкуренција, готово неминовна у „обичном“ билингвизму.⁴ Диглосија стога представља једну уравнотежену и стабилну језичку ситуацију – тим пре што њени супсистеми немају исти статус, већ је један (према Фергусону: *low variety* – обично идиом) подређен другом (*high variety* – обично писмени, понекад истовремено и сакрални језик). Према Успенском, као надређени супсистем код

² Тамо где вера није заснивана на разумевању, на знању, одступање од ње, чак и наводно, лако поприма обележје јереси у очима непросвећеног друштва.

³ Принцип те старе језичке ситуације у православним словенским земљама на самом крају 17. в. за Московску Русију тако је формулисао немачки дипломата на руском двору Х. В. Лудолф: „Loquendum est Russice, et scribendum est Slavonice.“

⁴ Уп. запажања Толстоја о коегзистенцији и конкуренцији у језичкој ситуацији код Срба око Вуковог доба (Толстой 1981).

православних (Источних) Словена иступао је цсл., језик вере и цркве, док су одговарајући идиоми служили друштву у функцији *low variety*.

Концепција диглосије, по нашем мишљењу, лако се даје пренети на целокупан ареал Православне Славије: диглосија је била њена базична језичка ситуација, и то током више векова, од покрштавања по источноримском обреду све до преласка на културни модел европског Новог доба (што се дешавало у појединим регионима у различито доба и по различитим моделима – уп. 3.4, 5.4, 6.4).

2.4. У домен писмене културе спадало је и образовање, које се битно разликовало од оног код неправославних Словена и у Западној Европи. Основни циљ школе код православних Словена био је да се научи читање богослужбених књига – цсл., а као читанке иступали су *Часосолов*, *Ајосѿол* и *Псалтир*. Учило се и црквено појање, давала су се нека базична знања из црквене историје – чиме се елементарна настава (а само она је била доступна за већину ђака) и завршавала (уп. ИСТОРИЈА: 350–362; УСПЕНСКИЙ 1983: 24–32). Писање је, на пример, спадало у стручно образовање – пре свега за будуће писаре у манастирским скрипторијама, али и за трговце и чиновнике у властеоској и државној администрацији.

Европско школство било је утемељено (још од античког доба) на тзв. седам слободних вештина (*septem artes liberales*), почевши са граматиком, а језик, који се учио и на којем се учио, био је латински. Свакако, он је био и језик (католичке) цркве, али је имао и читав низ особина по којима се разликовао, пре свега функционално, од цсл., створеног за писмене потребе хришћанске мисије код паганских Словена.

3. ПРАВОСЛАВНА СЛАВИЈА У ИСТОРИЈСКОЈ СЛАВИСТИЦИ

3.1. И након 60 година постојања, концепција Православне Славије није општеприхваћена у историјској славистици, иако разлози за то нису увек научне природе. Централна питања, око којих се води дискусија, јесу следећа:

- (1) улога и статус цсл. у културној и језичкој историји православног Словенства, односно тип и карактер суодноса између цсл. и локалног (локалних) идиома;
- (2) књижевнојезичка ситуација код православних Словена у старије доба, односно концепција диглосије;
- (3) периодизација писмених традиција код православних Словена;
- (4) завршна фаза Православне Славије, тј. период њеног распада и процес прелаза ка културном моделу Новог доба у појединим регионима.

3.2. Питање статуса и улоге цсл. у култури и писмености православних Словена спада у најнеуралгичније у научној дискусији. По правилу, као доминанта језичке ситуације – и у прошлости – сматра се идиом (и то без даље аргументације), док се значај цсл. компоненте третира више као заобилазан, маргиналан. Разлози томе, по нашем мишљењу, могу се, углавном, свести на следеће факторе:

Изричито емотиван став према (етнички) „своме” у култури и језику и, као последица, негативан став према страним утицајима на ово „своје”.

Такав став није, додуше, необичан за сразмерно млада национална друштва – у која спада готово целокупна Православна Славија. У нарочитој мери то важи за нека јужнословенска подручја – на пример, српско, где је посебно значајан био утицај идеја Словенског националног препорода (а тиме и Романтизма, из којег је Препород у великој мери и израстао).

У историјској русистици разлог је више идеолошке природе. Наиме, цсл. – језик хришћанства, православља и старе царске Русије – није се уклапао у совјетску идеолошку шему. Тако се формирала нова научна парадигма, према којој руска писмена традиција представља мање-више самониклу појаву, у чијој историји није било места за страни, а камоли црквени утицај (иако је пре револуције био општеприхваћен став о централној улози цсл. у старој писмености). Као главни идеолози те парадигме, иступали су С. П. Обнорскиј и сива еминенција совјетске марксистичке лингвистике, Ф. П. Филин (Филин 1981). Основе овог, аутаркичног погледа на историју руског књижевног језика представљене су 1946. г. у објављеном раду Обнорског *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*. Тек је 1958. г., као што смо поменули, Виктор Виноградов добио могућност да започне рехабилитацију цсл. у својој познатој компромисној (али другачије се тада није (још) смело у совјетској филологији!) концепцији двеју варијаната „старо-руског“ књижевног језика: *књишко-словенске* (еуфемизам за цсл.) и *народне*, на бази идиома и говора (Виноградов 1958). Историјска русистика углавном ни данас није далеко отишла од те концепције двеју варијаната (при чему се и данас као доминанта сматра она „народна“). Још увек су у употреби појмови *древне-* одн. *стйаро-* одн. *средњеруски*, *-украјински*, *-белоруски* и сл. – без обзира на то што не постоји научно образложена дефиниција ни за један од њих, нити се они могу дистинктивно одвојити један од другог, нарочито за старије доба.

Још једно отворено питање тиче се временских граница: *Од када се може љоворити о њојединим истйочнословенским је з и ц и м а, изнад нивоа љовора?* Наиме, управо источнословенска група показује нарочито висок степен хомогености и много слабију дијалекатску диференцијацију у поређењу са другим словенским језичким групама, при чему је цсл., као језик заједничке писмене, цивилизацијске културе, свакако додатно успоравао процес филијације источнословенских језика.

Занимљиво је да изричито негативан став према цсл. заузимају, у ствари, само делови историјске русистике, док се значајна улога цсл. у старије доба углавном не оспорава у другим националним школама. Разлог томе, по нашем мишљењу, може да буде нарочито јак утицај цсл. управо (и само) на руску писмену традицију, утицај који није превазиђен ни данас. За остале језике Православне Славије цсл. представља саставни део протеклих етапа њихове културне и књижевне историје, а њихови језички стандарди формирани су у другим епохама и у другим глобалним културним контекстима. Они су зато много више фокусирани на идиоме, на тзв. народни језик, док је удео цсл. елемената у њима много мањи него у руском.

3.3. Наведена нарочита „осетљивост“ историјске русистике у погледу цсл. и његовог статуса у историји писмености јасно се показала у реакцији

на поменуту концепцију *диглосије* у старој Русији. Борис Успенскиј представио ју је 1983. на IX Међународном скупу слависта у Кијеву и био је дочекан у деловима историјске русистике „на нож“. Око диглосије је годинама вођена оштра (али не и увек научно утемељена) полемика.

Не улазећи даље у ову тематику (в. њен детаљни приказ у KRETSCHMER 1994), навешћемо само један аргумент противника диглотичке ситуације у старој Русији, који, за разлику од већине других, заслужује и пажњу и анализу. Наиме, барем у каснијем периоду језичка ситуација Московске Русије представља не ди-, већ *триглосију* – са два писмена и једним усменим језиком. Поред цсл. руске редакције (у сфери хришћанске, „високе“ културе), употребљавао се и административно-пословни писмени језик на бази идиома. Не треба, међутим, заборављати да концепција диглосије представља (социо)лингвистички модел, што већ начелно имплицира не само могућност већ и потребу за адаптацијом.⁵ Тако посматрано, постојање триглосије само по себи није довољан разлог за одбијање целокупне концепције, већ за њену модификацију одн. адаптацију у односу на објекат истраживања.

Да сумирамо: ниједна школа историјске славистике не негира улогу цсл. у историји писмених традиција на тлу постулиране Православне Славије, барем за старије доба и барем до одређеног степена. Међутим, у истраживањима у овој области готово да се не примењује ипак довољно добро разрађен модел диглосије као ни његов појмовни и методолошки апарат. По нашем мишљењу, његова апликација на текстовни корпус могла би значајно да допринесе реконструкцији писмених традиција код православних Словена и њихове динамике, као и њиховом типолошком проучавању.

3.4. У још отворена спада и питање временских граница Православне Славије. Као њен почетак обично се сматра доба покрштавања одговарајућег региона по византијском обреду. „Класично“ доба културно хомогеног ареала Православне Славије може да буде оквирно датирано периодом 11–15. в. Писменост тога доба је и најбоље проучена.

Много шаренију слику пружају шеме периодизације за поједине словенске регионе православних Словена одн. њихове писмене традиције (уп. д. 4., 5.4.). Најмање је проучена завршна фаза старе Православне Славије (од 16. в. надаље). Недостаје и репрезентативни текстовни корпус, база, неопходна за истраживање писмено-језичке ситуације и њене динамике.⁶ Распад старе културне парадигме дешава се у појединим регионима у различито доба. Тако, у Московској Русији тај процес почиње већ у 17. в., а на бугарском подручју тек у позном 19. в. Толики временски распон образложен је, пре свега, разликама у глобалним социополитичким контекстима – писмена култура се у знатној мери детерминише „спољним“, ванјезичким параметрима.

⁵ Модел се формулише за проучавање одређеног објекта на основу знања и претпоставки, као и интроспекције истраживача. Адекватност модела проверава се емпирички (с тим што је потпуна верификација у лингвистичком моделирању прилично ретка појава). На основу добивених резултата, модел се модификује или – ако се покаже непримереним – одбацује и формулише се нови.

⁶ На важност таквог корпуса као базе за истраживања упозорава се у: КРЕЧМЕР 2013.

Процес промене културног кода, културне парадигме одиграва се у појединим регионима православног словенског света не само у различито доба, већ и на различит начин. Том процесу (са посебним освртом на културно-језичку историју) на српском и источнословенском говорном подручју посветићемо се детаљније у току даљег приказа (уп. 4.4., 5.3., 5.4.).⁷

4. Српско подручје. У српској историји обично се испољавају немањићи одн. дотурски период, период турских освајања (1371–1526/37) и период турске владавине (до краја 17. в.). У дотурско доба културно-језичка парадигма код Срба показује све битне ознаке православне словенске културе, укључујући и диглотичку језичку ситуацију: православна писмена култура служи се српском редакцијом цсл. – српкословенским, док је у свакодневном животу у употреби идиом, пре свега у облику дијалеката, касније вероватно и (урбаних) коинеа (уп. о коинеима у: KUNA 1976). Период турских освајања, свакако, био је погубан по писмену културу. Њена седишта, манастири и цркве, као и њихови скрипторији, борили су се за пуко преживљавање. Нестали су и добротвори и ктитори – стара српска властела (уп. Грујић 1908: 1–24; Поповић 1950: 355–365). Писмена култура полако стагнира, а од 17. в. већ се може говорити о њеном опадању. Иако православна вера као таква и даље представља централни фактор идентитета српског етноса, све важнија за његово очување постаје (и остаје до далеко у Вуково доба) усмена народна култура.

5. Источнословенско подручје

5.1. У руској (за старије доба и источнословенској) културно-језичкој историји традиционално се испољавају (са довољно мало варијабилности у погледу најстаријег доба) следеће фазе:

- Домонголска (дотатарска) одн. Кијевска⁸ (до 1223/40. г.),
- Монголска (татарска) (до 1480. г.),
- Московско доба (15–16. вв.),
- 17. в.⁹,
- Петровско доба.¹⁰

Крштење Кијевске велике кнежевине спроведено је 988. г. по наређењу кнеза Владимира (Василија), а већ за доба владавине његова сина, кнеза Ярослава Мудрог (1015/16–1054), шири се писменост код Источних Словена. Углавном су и у њој представљене све битне ознаке културно-језичке парадигме Православне Слaviје, а апсолутна већина писмене продукције одвија се у границама цсл. жанровског канона и на цсл. језику источнословенске редакције.

Међутим, видљиве су и неке особине само овог подручја. Тако, цсл. није овде успео да уђе у сферу световне утилитарне писмености, а присуство цсл.

⁷ Остали региони православног Словенства биће приказани само маргинално (в. *Екскурс* 2). Њихова специфика заслужује посебно разматрање, што у границама овог рада није оствариво.

⁸ Коректније би било да буде укључен и Велики Новгород.

⁹ Понекад се та фаза субсумира у Московско доба.

¹⁰ Оно се неретко сврстава већ ван граница историје старе Русије.

елемената у њој строго је детерминисано. Док су у тестаментима, договорима и сл. цсл. елементи заступљени само у „раму” текста (на самом почетку, често у облику краће молитве, обично и на крају, у завршној формули), у сопствено административној и правној писмености као таквој њих готово и нема. Занимљиво објашњење наведеног језичког раслојавања предложио је немачки слависта К.-Р. Земан. Према њему, источни Словени већ пре крштења поседовали су устаљену норму усменог правосуђа (*oral law*), тако да цсл. у ову сферу није више могао да уђе. Ако се узме у обзир несумњиви скандинавски утицај у источнословенској историји, као и правни језици северногерманских култура, заснивани не на латинском, већ на идиому, такво објашњење сасвим је прихватљиво као радна хипотеза (али, свакако, захтева даље истраживање; уп. SEEMANN 1982; 1983; KRETSCHMER 1994: 185–186).

Подручје Великог Новгорода показује, и у писмености, низ разлика у поређењу са Кијевском кнежевином. Велики напредак у истраживању овог региона донели су радови истакнутог руског научника А. А. Зализњака (уп. Зализняк 1991; 1995).

5.2. У историји источнословенске (касније руске) писмености обично се испољавају два, односно три тзв. *цсл. (јужнословенска) утицаја*. Први, при томе, није утицај, већ сам почетак писмене културе код источних Словена у вези са крштењем – уз посредништво бугарске цсл. традиције. Други јужнословенски утицај претежно се односи на подручје Московске Русије и датира обично од средине 14. до 2. половине 16. века. Он се традиционално схвата као последица изазвана турским нападима, након којих долази до масовних миграција школованих јужних Словена на источнословенске земље. Мигранти са собом доносе идеје књижевно-језичке реформе бугарског патријарха Јевтимија Трновског с краја 14. в. Примењене на писмену културу Московске Русије, оне воде намерној и свесној архаизацији и „отежавању” (пре свега у погледу лексике, стила и синтаксе) цсл. текстова – са циљем да се они што више одвоје од идиома. Међутим, новија истраживања показују да више тога што је дуго у вези са другим јужнословенским утицајем било прихваћено као несумњива чињеница (почевши од саме масовне миграције као његовог разлога) захтева даље истраживање (уп. TALEV 1973; УСПЕНСКИЙ 1983: 55–64).

Трећи (не јужнословенски, већ цсл.) утицај постулирао је Г. Шевељов, а њиме оперише и Борис Успенскиј. Ради се о утицају школованих источних Словена са подручја пољско-литванске државе на културу и писменост Московске Русије у 17. в. (уп. SHEVELOV 1960; УСПЕНСКИЙ 1983: 84–96). Као и концепција диглосије, и ово је наишло на изричито негативну оцену у деловима традиционалне историјске русистике (уп. НИКОЛАЕВА 2003). Међутим, синтетички приказ ове три значајне фазе у историји руске писмености пружа само Борис Успенскиј (најисцрпније у нав. д.).

5.3. Источнословенска заједница нестаје у социополитичком контексту 13. в., када већи део земаља Кијевске велике кнежевине и Великог Новгорода долази под власт монголско-татарских освајача. Истовремено, на северо-западу у наглом политичком успону налази се Велика кнежевина Литванска, са снажном династијом Гедиминовића на челу. Ни Кијев, ни Новгород нису

били у стању да се одупру том новом нападу. Тако знатни део источнословенског говорног подручја потпада под власт Литванске кнежевине, а након њене персоналне уније са Пољском 1386. г., улази у састав пољско-литванске државе. То су предели савремене Украјине, Белорусије, али и западноруска подручја (отприлике до Смољенска). Ове земље се у историјској русистици традиционално еуфемистички називају *Југо-Западна Русија* (уп. СОБОЛЕВСКИЙ 1980: 55–73; УСПЕНСКИЙ 1983: 64–83). Оне остају у саставу пољско-литванске државе током више векова, а на њихову писмено-језичку ситуацију обратимо пажњу нешто касније (5.3).

5.4. Развојни процеси у култури и језику каснијег периода Московске Русије недовољно су проучени. Још мање се зна о петровском и послепетровском добу. Од нарочитог значаја су питање почетка савременог руског језичког стандарда, као и начина његовог формирања. Ово је прилично сложен тематски комплекс – и још увек отворено питање историјске русистике (уп. КРЕЧМЕР 1995). Стога ћемо се овде осврнути само на (такође спорно) питање *(дис)континуитетa* руске писмене традиције. Наиме, совјетска русистика се придржавала става о постепеном, претежно спонтаном развоју источнословенског (руског) језика уз минималне стране утицаје. Занимљиво је да и Борис Унбегаун, представник русистике у емиграцији, чија су се схватања дијаметрално разилазила са оним совјетске школе, полази од исте поставке о непрекидном развоју – али по њему, то је развој не руског, већ цсл. источнословенске (руске) редакције (уп. УНБЕГАУН 1970; 1971).¹¹ Александар Исаченко, напротив, постулира потпуни прекид старе писмено-језичке традиције у петровско доба, полувековну цезуру у првој половини 18. в. и тек од друге половине тог века – потрагу за новим књижевним руским језиком (уп. ISSATSCHENKO 1983: 528–561; уп. и КРЕЧМЕР 1995).

Процес формирања тог језика био је свестан и усмерен процес, у којем је активно учествовала школована елита, и који је био крајем 18. и почетком 19. в. праћен полемиком о облику новог књижевног језика (уп. УСПЕНСКИЙ 1985). Расправа се пре свега водила о статусу цсл. „Архаисти“, на челу са адмиралом Шишковым, заступали су неопходност цсл. у језику руске културе, док присталице књижевника и историчара Карамзина, као образац узимали су француски књижевно-језички модел – елабориран колоквијални језик школоване и интелектуалне елите друштва. Као што је познато, по том је моделу и био углавном формиран руски стандардни језик, језик амалгамног типа, у којем се пластично преплићу елементи више језика. У њему је заступљен нарочито висок степен цсл. елемената – и најнижи удео аутохтоних источнословенских елемената у поређењу са другим источнословенским језицима, украјинским и белоруским.

6. ТИПОЛОШКИ ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ

6.1. У истраживањима је до сада углавном била тематизирана хомогеност Православне Слaвије, као и значајне и суштинске одлике њене писмено-кул-

¹¹ Од 10. до 20. в. – од Владимира до Владимира (од покрститеља Русије Св. кнеза Владимира до Владимира Лењина) (нав. д.).

турне парадигме. Ово је, свакако, битно за типолошки приступ култури Православне Слaviје у општесловенском и европском контексту. Међутим, време је да се типолошки приступи и самој православној словенској култури, која, поред несумњивих инваријанти показује и варијабилност и унутрашњу диференцијацију, нарочито у каснијим раздобљама (уп. КРЕЧМЕР 2015б).

6.2. Током наших истраживања периода који су непосредно претходили формирању савремених књижевних језика код православних јужних и источних Словена, све видљивије су постајале не само разлике између појединих региона, већ и одређени прототипи културних модела: пре свега два, условно означена као *мајични* одн. *осјтрвени* прототип. Изворни прототип свакако је матични. У њему се највише испољавају особине културног модела Православне Слaviје (уп. одељак 2). Најексплицитније, тај тип представљен је у дотурском периоду код Бугара и Македонаца, као и у Кијевској кнежевини и Московској Русији пре 17. в. Блиска њима је и писмена култура немањихке Србије (са нешто особина тај тип се задржава код Срба и под турском владом).

У одређеним социополитичким контекстима из те заједничке типолошке матичне инваријанте може да се развија *осјтрвени* тип. То су, пре свега, етноси и друштва у дијаспори, ван матичне територије. Словени су ту обично мањина у туђем окружењу – туђем у етничком, језичком, културном, али и верском погледу. Такве мањине неретко бивају изложене притисцима различитог интензитета и потезима ка асимилацији, а живе, често вековима, у ситуацији перманентног културног, језичког и верског контакта. Примери острвног типа представљају (у хронолошком редоследу) Источни Словени у Великој Кнежевини Литванској и Срби у Аустрији након Велике Сеобе. Приказаћемо укратко оба типа у следећем делу овог рада.

6.3. Од 13. века већи део централних и источних земаља Велике Кијевске Кнежевине налази се под монголском (у народном памћењу: татарском) владавином, док цео западни сегмент источнословенског говорног подручја током векова припада Великој Кнежевини Литванској (до у 17. в., а за западнија подручја и знатно дуже). Са јачањем пољске, а тиме католичке доминанте, верски притисак на православне поданике постаје све већи. Шири се и унијаћење. Истовремено се приступ образовању, а тиме и пословном напредовању, води искључиво преко латинских граматичких школа, које су биле у домену католичке цркве, неретко реда исусоваца.

Међутим, земље Велике Кнежевине Литванске и у саставу пољско-литванске краљевине задржавају одређену аутономију. Њихови магнати, Радзивили и Сапеге, били су понекад и моћнији и богатији од пољских краљева, чија власт од 2. половине 16. в. сукцесивно слаби у корист пољске властеле. Само на литванским земљама било је и утицаја протестантизма (уп. НЕКРАШЭВИЧ-КАРОТКАЯ 2006) – и управо ту се појављују први преводи *Светиоџ њисма* на идиом. Питање језика тих превода веома је значајно (али мора да остане ван граница овог приказа), као и уопште питање писменог, књижевног језика у пределима Велике Кнежевине Литванске.¹² Литвански је прилично

¹² У последње време појачава се интерес како у вези са самом историјом тако и са историјом писмености и културним контекстом Велике Кнежевине Литванске (мање – у односу

касно био писмено фиксиран, па је од средине 14. века био – и у званичној, административној употреби – посебан писмени језик – *ѣросѣа мова* ('прости језик').¹³ Његова језичка основа је источнословенска, иако досада није још одређен његов карактер.¹⁴

Истовремено, и даље постоји стара културно-језичка цсл. парадигма, а у њеном оквиру и елементарно школство. Те школе су отварала и финансирали тзв. *брајѣсѣива* православних парохија. У њима су се и даље учили цсл. и богослужбени текстови. Али свако образовање изнад тог нивоа за православну омладину било је могуће само у латинским граматичким школама, гимназијама и универзитетима. Тамо су се школовани кругови православних Словена упознавали са западноевропским моделом образовања (уп. НЕКРАШЕВИЧ-КОРОТКАЈА 2019).

Језиком учености за њих све више постаје латински – за разлику од грчко-византијске оријентације, традиционалне за стару Православну Слaвију. Тај латинитет играо је битну улогу у промени културне парадигме код ових Словена, јер је био један од узрока за крај диглосије и цсл. културне доминанте (уп. УСПЕНСКИЙ 1983: 70–84). Наиме, суоднос латинског и одговарајућег идиома одн. колоквијалног свакодневног језика у старој Европи био је суштински другог типа него диглосија код православних Словена, која је била заснивана на принципу комплементарне функционалне дистрибуције оба супсистема, тј. цсл. и идиома. То је, поред осталог, искључивало саму помисао на промену кода односно превод са једног супсистема на други. У западноевропским школама, међутим, вежбање у преводу са латинског и на латински било је свакодневна појава (уп. НЕКРАШЕВИЧ-КОРОТКАЈА 2014а; 2014б). Тако се губи осећај за строгу функционалну одвојеност језичких супсистема, па уравнотежена, избалансирана диглосија прелази у обичан неуравнотежен би- одн. мултилингвизам.¹⁵

Ситуација перманентног контакта са другим језицима и културама, уз стални верски притисак у једној католичкој држави, водила је томе да одређени део школоване православне мањине полако губи свој идентитет, пре свега језички и културни, донекле и верски. Познато је да су неки учени Источни Словени из тих крајева (а то су већином била духовна лица, јер је та социјална група у тадашњој Европи била по правилу и најобразованија) и по више пута мењали конфесију.

на њену језичку ситуацију) у круговима белоруских научника – уп., на пример, радове Ж. Не- крашевич-Коротке (в. списак литературе на крају рада).

¹³ Уп. сличне називе и у другим словенским регионима за нецрквене, несакралне облике писменог језика (уп. VASSILEV 1972).

¹⁴ У актуелној научној дискусији превладају, нажалост, ваннаучни приступи – па се тај језик истовремено назива, у зависности од националне школе којој припада одговарајући истраживач, *зайадноруски*, *сѣаробелоруски*, *сѣароукрајински*, *руѣенски* и сл. Треба признати да је у таквој ситуацији најпоузданији стари аутоглтоним *ѣросѣа мова* (уп. УСПЕНСКИЙ 1983: 66–80).

¹⁵ Школовани православци, наиме, све се више суочавају не само са латинским већ и са пољским, који у 16. в. ужива златно доба као елабориран књижевни језик. Само још чешки у то доба има сличан статус, сви остали словенски етноси немају још (и дуго још неће имати) књижевне језике на бази својих идиома одн. народних говора.

Екскурсе 1: Московска Русија у доба првих Романових (1613–1689)

Током 17. в. више тих школованих Источних Словена долази из пољско-литванских предела у Московску државу на службу. У Русији тада није било у западноевропском схватању учених људи. И није ни могло да буде, јер руска културна парадигма, изузетно везана за веру, није ни предвидела постојање световне науке и културе, односно књижевности у западноевропском схватању. Осим тога, ни цсл. није био способан за функцију језика науке, савремене школе односно администрације – он је настао за потребе црквене хришћанске мисије и ту функцију успешно обавља и у 21. веку. Утицај тих школованих источних Словена у Русији интерпретира се као тзв. *3. цсл. утицај* (уп. г.).

Несумњиво је да управо у доба првих царева династије Романових (Михаила Фјодоровича (1613–1645), Алексеја Михајловича (1645–1676) и Фјодора Алексејевича (1676–1682)) долази до битних промена и до западноевропског утицаја у различитим сферама руског живота, укључујући ту и културу и област образовања. Тај процес тече даље и за доба, када је царевна Софија водила државу као регент своје малолетне браће Ивана и Петра (1682–1689).

У 17. в. полако се мења и жанровски канон – у њега улази белетристика, штиво не за спас душе, већ за провод, све мање обојено хришћанским идејама и мотивима. Свакако, удео традиционалних жанрова још увек доминира – права секуларизација писмености почиње тек са реформама Петра Великог. По први пут се у Русији појављује и књижевно песништво, прво, по обрасцу пољских силабичких *вириши*. У Русији пре тога песма као таква постојала је само у усменој народној култури. Сада се појављују чак прве љубавне песме у писаном облику.¹⁶ У доба цара Алексеја Михајловича било је и првих покушаја увођења драме и позоришта (још већином неуспелих – те форме културе црква је сматрала као нехришћанске и јеретичке).

Појава и ширење световне писмености у 17. в. непосредно су везани са експанзијом административног апарата и класе државних службеника. Први Романови знатно су успели на подручју консолидације државних структура и бирократизације руског живота. Као последица, долази до наглог успона треће компоненте руске језичке ситуације – писменог пословног језика (*деловой язык*). Чиновници тада били су готово једини школовани људи у Московској царевини, а уз то су били донекле упознати са животом и културом Западне Европе (апсолутна реткост у допетровској Русији), нарочито они из Посољског приказа (врста министарства спољних послова у допетровској Русији). По западним образцима (преко пољског посредништва) они су стварали своје текстове – то је тзв. *йриказная йисъменностъ* (*йрикази* су били одељења државног апарата, врста данашњих министарстава).

Културна и језичка историја источних Словена на просторима тзв. Југо-западне Русије још увек није довољно проучена. Уз то, истраживања се воде више пунктуелно и нису заснивана на разрађеном теоријском односно методолошком апарату – али зато се неретко користе као „аргументација” за

¹⁶ Та белетристика у 17. в. била је још готово сва рукописна – као и, иначе, апсолутна већина писмене продукције у целини. Наиме, штампарска делатност у Московској Русији почиње веома касно – јер је и она, у контексту свесне и намерне аутаркије и доктрине о Москви као Трећем (и последњем) Риму, сматрана као западњачки покушај напада на праву веру. Прва штампарија у Москви, отворена по наредби цара Ивана Грозног средином 16. в., постала је ускоро мета жестоких напада и била је затворена (по неким подацима чак спаљена), а издавач *Айосйола*, прве у Русији штампане књиге – Иван Фјодоров напустио је Московску државу и радио је даље у Великој Кнежевини Литванској.

предност одговарајућег источнословенског етноса и његове културе у поређењу са другим.¹⁷ Основни задатак истраживања на овом подручју, по нашем мишљењу, састоји се, међутим, у систематској анализи текстовног корпуса, писменог наслеђа вишевековне историје Источних Словена у овом *осијрвном* животном контексту. Први корак у овом истраживању свакако мора бити опис сачуваног текстовног корпуса и његова сукцесивна публикација. Та драгоценост грађа, међутим, већином још „спава” по архивима и библиотекама Белорусије, Украјине, Пољске, Литваније, али и Аустрије и Русије.

6.4. „Острвна” српска култура на аустријским земљама показује низ подударности са културом Источних Словена у пољско-литванској држави. То је, пре свега, ситуација сталног етничког, културног, језичког и верског контакта, у којој Срби имају статус мањине, изложене различитим притисцима и насилној асимилацији у свим наведеним аспектима. Има, међутим, и разлика. Прво, у временском погледу: Источни Словени доспевају у туђе доминантно окружење већ у 13. веку, а Срби – у парадигми каснијег барока и почетка доба просветитељства. Друго, источни Словени остају, географски гледано, у свом завичају, док се Срби стварно пресељавају.¹⁸

У нови завичај Срби доносе своје културно наслеђе и своју веру, најважнији фактори очувања идентитета у ситуацији перманентног асимилационог притиска, пре свега верског. Школство код Срба остаје у домену православне цркве, али се у њега, већ прилично брзо по доласку на нове земље, уводе и неке иновације. На молбе српске цркве руски цар Петар Велики шаље Србима у Аустрији учитеља Максима Суворова и учбенике. Тиме почиње период тзв. „руских школа” код Срба (1727–1736) (уп. ИСТОРИЈА: 31–93). Међутим, и сам учитељ Суворов и учбеници које је он донео били су, у ствари, продукти поменутог 3. цсл. утицаја у Московској Русији. То су биле следеће публикације: (1) прва цсл. граматика, коју је 1619. г. на литванским подручјима објавио учени православни виленски монах (касније и владика) Мелетије Смотрички (око 1570–1633) и (2) читанка – *Буквар* владике Теофана Прокоповича (1681–1736), ђака чувене Кијево-могиљанске духовне академије, касније и њеног ректора.¹⁹

Али ни у овом, нешто осавремењеном облику, такве школе нису могле да пруже образовање, које би одговарало новом животном контексту Срба у једној западноевропској развијеној земљи у доба просветитељства. Пут ка пословном напредовању ишао је искључиво преко латинских, претежно католичких школских установа. Срби у Аустрији у великој мери ипак су успели

¹⁷ Тако се, за доба, када се национална (само)свест код Источних Словена ни приближно није још формирала (и није могла, по научним критеријима, да се формира) некритички и неаргументовано употребљавају одреднице *руски, украјински, белоруски* – само на основу тога да дотични аутор, научник, књига потичу из места, које данас административно-политички припада једној од савремених националних држава. Ова тематика, међутим, заслужује посебан третман и не може да буде даљи предмет разматрања нашег рада.

¹⁸ Иако је Срба у тадашњој Јужној Угарској било и раније, компактно српско становништво ту настаје током Велике Сеобе и каснијих миграција 18. в.

¹⁹ Обојица су у своје време прешла у унијатство. Прокопович је био чак и студент Римске колегије Св. Атанасија коју је држао ред исусоваца, али се, за разлику од Смотричког, вратио православљу.

да задрже свој верски и етнички идентитет. А њихова школована елита, која и није била толико малена, успешно је партиципирала у западноевропској културној парадигми. Важну улогу у формирању те елите, као и у културном контексту аустријских Срба у целини, имала је реформа школства, спроведена 1770-их година у Аустрији. Том реформом напредног немачког педагога Јохана Фелбигера, којег је просвећена царица Марија Терезија успела да ангажује, Хабзбуршка држава је добила вероватно тада најнапреднији модел елементарног школства, којим су биле обухваћене бројне мањине царевине, дакле, и Срби. Истовремено том реформом ослабљене су везе Срба са Русијом – у школама Хабзбуршке царевине дозвољени су били само још уџбеници настали у земљи и по Фелбигеровом систему. Метајезик тих уџбеника, намењених за Србе, иако његов карактер није још довољно проучен, у сваком случају није више био цсл. (уп. КРЕЧМЕР 2008б).

У новој животној средини Срби су успели не само да опстану и да сачувају свој етнички и верски идентитет и цсл. културу, већ и да формирају нову писмену и књижевну традицију и њен језик, тзв. *славеносрпски*. У историји писмености код Срба у Аустрији између 1690–1825. г. Борис Унбегаун, а касније, ослањајући се на њега, и Никита Толстој, уочавају следеће фазе.:

- 1690–1740. г.: касна фаза српскословенске (тј. цсл.) традиције;
- 1740–1780. г.: цсл. руског типа у функцији књижевног језика – у коегзистенцији са славеносрпским и (мање) тадашњим руским књижевним језиком;
- од 1780. до поч. 19. в.: доминанта славеносрпског књижевног језика уз рускословенски и уз постепено јачање српске компоненте (уп. UNBEGAUN 1935: 15; Толстой 1979: 157–159).²⁰

Текстовна продукција Срба у Аустрији од друге деценије 18. в. сукцесивно нараста. Изврстан приказ њеног развоја пружа *Српска библиографија 18. века* Г. Михаиловића из 1964. г. По се њој лако види како се мења не само количина штампаних књига, већ и процес све веће секуларизације писмености. Последњих деценија 18. в. Срби у Аустрији су били добро организована заједница са устаљеном етничком, верском и језичком самосвешћу. Велика је у томе била и улога српске цркве, која је сачувала високи углед и неоспорив ауторитет у српском друштву (уп. ИСТОРИЈА: 491–542; 552–572). Међутим, процес секуларизације културе и књижевног језика, који су иницирали и спроводили просвећени Срби, ипак све више узима маха. Стари жанровски канон нестаје и ту, као и у Русији,²¹ па се формира развијен систем европске књижевности и писмености. У глобалном оквиру епохе просветитељства удео писмене продукције са морално-поучном односно педагошком интенцијом сразмерно је висок. Полако се повећава и део чисто белетристичке продукције, појављује се и световна публицистика и периодика (уп. KRETSCHMER 1989; 2002; 2012a).

Текстовна продукција праћена је полемиком о томе, какав тај нови књижевни језик треба да буде. Такав свесни и усмерени рад на стварању књижев-

²⁰ Од око 1825. г. Толстој датира већ почетак сопствено вуковског доба (Толстой 1978).

²¹ Секуларизација писмене културе код Срба у Аустрији иде брже него у Русији и почиње много раније него код Срба под турском владом – тј. у *маиичним* културама.

ног језика није необична појава у Слатији – али већином у оквиру Словенског националног и културног препорода, у 1. половини и средином 19. в., тј. у парадигми романтизма. Само у Русији и код аустријских Срба та полемика се води већ крајем 18. в., тј. још у доба просветитељства, са његовим битно другачијим интенцијама него у романтизму. Између руских и славеносрпских књижевнојезичких полемика има и других подударности. У оба случаја у центру полемике било је питање односа према цсл. и његовог места и статуса у новом књижевном језику. Док „архаисти“ заступају неопходност цсл. у саставу развијеног, обрађеног, стилски диференцираног књижевног језика школованог друштва, цсл. за његове противнике, уз све дужно поштовање, припада искључиво домену вере и цркве и, у одређеном степену, горњим стилским сферама белетристике.

Међутим, руска и српска полемика се разилазе у једном битном погледу. Док руски „новатори“ преферирају модел тадашњег француског књижевног језика (које је био и колоквијални језик социјалне елите), српски „антиархаисти“ заступају српски у функцији књижевног језика. Свакако, на почетку, тј. у последњим деценијама 18. века, то није још вуковски језик фолклорног коинеа, народних песама и приповетки, већ језик образоване школоване елите, уз довољно страних елемената и утицаја (тзв. *досийџејевски* језик). За родољубе тога доба, било руске, било српске, одгојене на идејама просветитељства, дијалекатски језик сељака напросто није могао да буде адекватна база за писмени језик образовања и књижевности. Међутим, славеносрпски „новатори“ ипак ишли су даље од руских – у првим деценијама 19. в. има већ текстова на прилично србизираним језику (делимично и више него код Вука на почетку његове ауторске каријере) (уп. КРЕЧМЕР 2007; 2008а).

Вук је однео победу у језичкој полемици – сада већ у оној између његове реформе и ставовима славеносрпских писаца.²² Још увек у србистици постоји изричито негативан став према славеносрпској култури, који потиче већ од Вуковог доба. Резултат је да је овај огроман текстовни корпус још увек неоправдано слабо проучен. Тек 1960-их гг. почиње његово истраживање – четврт века после пионирског рада Унбегауна (UNBEGAUN 1935). Главна заслуга у томе припада, свакако, Александру Младеновићу, који се посветио и тада још непостојећој методологији истраживања довуковске писмене традиције (в. списак литературе на крају рада; уп. и KRETSCHMER 1991; Грицкат 1966; 1987).²³ Тек последњих година интерес према славеносрпској културној и писменој традицији се нешто појачао (уп. KRETSCHMER 2002; 2008; 2012а; КРЕЧМЕР 2008в) – у томе је, пре свега, заслуга новосадске школе (коју је засновала Љиљана Суботић) и Александра Милановића (уп. Милановић

²² Не улазећи ту у размишљања шта би могло да буде у противном (уп. о томе KRETSCHMER 2012b; КРЕЧМЕР 2015а), само ћемо поменути суштинске, готово идеолошке разлике у начелним схватањима културе и њеног језика између Вука и славеносрпских интелектуалаца. Код њих је заступљена више западна оријентација ка знању, науци. Код Вука (али и у неким другим словенским књижевним језицима насталим око тог доба) то је оријентација на „народ“, његов дух, језик и културу. Другим речима, то су разлике између идеја просветитељства (и рационализма) и романтизма (уп. ту и Поповић 1995; 1996).

²³ Приказ његовог рада на овом подручју в. у: КРЕЧМЕР 1990; KRETSCHMER 1991; 2002.

2004). Велик је и допринос Никите Толстоја, нарочито у погледу системног приступа истраживању овог феномена, (в. списак лиературе на крају рада).

Екскурс 2: Други региони Православне Славије

У границама овог рада системски преглед других региона Православне Славије, свакако, није могућ. Сви они показују високи степен подударности, што потврђује постулат културног јединства овог ареала, али имају и своје специфичне ознаке. У даљем поменућемо само неке аспекте, битне, по нашем мишљењу, за даља истраживања. Тако, у истраживањима посвећеним Православној Славији готово није заступљен њен румунски сегмент. Међутим, ту до промена у традиционалној културној парадигми долази знатно раније – а и у другачијем глобалном историјском контексту. Важна је чињеница у том погледу и превод *Свештоџ њисма* на румунски – већ 1688. г.

Веома је занимљива културно-језичка историја на просторима данашње Босне, и то већ у дотурско доба. Нажалост, удио „митова“, детерминисаних ваннаучним параметрима, ту је актуелно прилично висок. Управо подручје средњовековне Босне било је не само мултиконфесионално и мултикултурно, већ се, на пример, ареал тзв. Босанске цркве може сматрати посебним комплексним типом „острвне“ културе. Са доласком Турака ситуација постаје још сложенија. Све то, свакако, вредно је озбиљног – и научног – приступа.

Нису мање занимљиви ни остали региони Православне Славије – источно-јужнословенски (тј. бугарски и македонски), црногорски, али и специфична култура Дубровника. Углавном и ту мање-више добро је разрађено „класично“ доба, док у погледу каснијих епоха, нарочито завршне фазе старе православне културе има довољно отворених питања. Међутим, ова тематика заслужује посебан озбиљан научни третман.

7. ЗАКЉУЧЦИ И ПРОСПЕКЦИЈА. Током претходног излагања покушали смо да представимо концепцију Православне Славије и њену рецепцију у славиистици, као и неке аспекте, нарочито по нашем мишљењу, битне за историју предстандардних писмених традиција код православног Словенства.

На крају, хтели бисмо да представимо нека наша, пре свега, методолошка размишљања. Наиме, као што је већ поменуто на почетку рада, за таква истраживања још увек не постоји одговарајући теоријски, односно методолошки апарат. Даље, она се воде готово искључиво у границама појединих – савремених – националних култура и језика, не узимајући у обзир ширији контекст Православне, као и целокупне Славије. Међутим, за адекватну анализу било којег предмета незаобилазно је поређење (уп. ПИПЕР – БОШКОВ 1981).

На основу наших истраживања руске (источнословенске) и српске писмености 17–18. в. формулисали смо врсту модела односно начелне методолошке поступке за истраживање овог корпуса, што се, по нашем мишљењу, даје применити на целокупан ареал Православне Славије (уп. КРЕТШМЕР 1989; 1993; КРЕЧМЕР 1991; 2000). Полазна тачка анализе јесте увек конкретан текст са свим његовим обележјима, како сопствено језичким тако и ванлингвистичким. Модел је, дакле, вишекомпонентан и укључује лингвистичке, текстолошке, стилске, социолингвистичке, културолошке параметре.

Л и н г в и с т и ч к а анализа је заснована на што потпунијој дескрипцији текста, при чему се избегава свака априорна селекција. То значи, поред осталог, да се не траже поједина обележја, односно елементи (нпр. дијалекат-

ски), већ да се систематски описује сваки језички ниво. Појединим језичким супсистемима може да се при томе даје предност. Тако, током истраживања показала се нарочита важност лексике и синтаксе, као и стила.

Текстолошка анализа истражује жанр, односно тип текста и његов статус у одговарајућем жанровском систему, његову интенционалност, уколико је могуће, и рецепцију. Даље, да ли се ради о оригиналном делу, преводу, односно адаптацији стране подлоге. Предмет анализе је и структура текста.

За екстралингвистичку анализу од централног је значаја личност аутора – његово порекло, школовање, узор, као и став у језичкој политици. Важан параметар је и социокултурни контекст, у којем је текст настао, круг људи, којем је он био намењен и сл.

Таква анализа, свакако, захтева одговарајући репрезентативни текстовни корпус. И у погледу корпуса важи методолошки захтев да се по могућности избегава априорна селекција. Међутим, у једном погледу она не само да је допуштена, већ и методолошки неопходна – у корпус не улазе сакрални, богослужбени и слични текстови, већ само световна писменост (иако се дистинкција на границама у неким, али не и честим случајевима, не даје лако повући).

Тако спроведена анализа корпусне грађе омогућава следећи ниво (и циљ) истраживања – реконструкцију не само језичке ситуације одговарајућег доба и региона, већ и ставова социјума према језику и култури, чак и схватања света и самих себе у њему.²⁴

Али, независно од конкретних циљева истраживања – тек на основу исцрпне дескрипције и системског истраживања текстовне грађе у свим њеним аспектима – као примарног извора за анализу, и уз укључивање у истраживање секундарних извора, на пример, историјских, могу да се формулишу научно базирани закључци о историји писмене културе у овом делу словенског света.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бошков, Мира, Предраг Пипер. Оглед контрастивне анализе текста у проучавању језика српске књижевности у XVIII–XIX в. *Зборник за филологију и лингвистику* 24/1 (1981): 55–74.
- Виноградов, В. В. *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.* Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1934.
- Виноградов, В. В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. *IV Международный съезд славистов. Доклады.* Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958.
- Грицкат, Ирена. У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. Поводом иницијативе Матице Српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода. *Зборник за филологију и лингвистику* IX (1966): 61–66.
- Грицкат, Ирена. Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолог* XLIII (1987): 111–135.

²⁴ Овај предмет већ прелази тематске границе нашег рада – али је, по нашем мишљењу, веома значајан. Овде ћемо зато само упутити на један изврстан пример једне такве текстовно базиране реконструкције сазнања у старој Православној Слaviји у: Топоров 1993.

- Грулић, Радослав. *Српске школе (од 1718–1739 г.)*. Београд: Нова штампарија „Давидовић“, 1908.
- Зализняк, А. А. Берестяные грамоты перед лицом традиционных постулатов. *Russian Linguistics* 15 (1991): 217–245.
- Зализняк, А. А. *Древненовгородский диалект*. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1995 (2. изд. 2004).
- ИСТОРИЈА: *Историја српског народа*. Т. IV, књ. 2. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
- КРЕЧМЕР, Ана. Неколико напомена поводом 30-годишњег јубилеја истраживања славеносрпског доба. *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* XXXIII (1990): 221–231.
- КРЕЧМЕР, Ана. Методологија разрађивања лингвистичких текстовних модела за предстандардно-језичко доба. *Научни састајанак слависта у Вукове дане* 20/2 (1991): 65–71.
- КРЕЧМЕР, Анна. Актуалне проблеме историје руског литературног језика. *Вопросы языкознания* № 6 (1995): 96–123.
- КРЕЧМЕР, Ана. Руско приватно писмо у 17. веку и у доба Петра Великог. *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* LXII (2002): 117–148.
- КРЕЧМЕР, Ана. Славеносрпска писменост и њено значење за историјску србистику. *Шездесет година институту за српски језик САНУ*, 2007, 313–320.
- КРЕЧМЕР, Ана. Доситејев језик и школски приручници његовог времена. *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008а, 73–84.
- КРЕЧМЕР, Ана. Метајезик у старијим српским уџбеницима. *Научни састајанак слависта у Вукове дане* 37/1 (2008б): 165–177.
- КРЕЧМЕР, Анна. Смена културног парадигме у зеркалу славеносрпске писмености. *Предраг Пипер, Љубинко Раденковић (ур.). Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика (У част академика Светлане Толстој)*. САНУ. Одељење језика и књижевности. Српски језику светлу савремених лингвистичких теорија, књ. 3. Београд: САНУ, 2008в, 187–197.
- КРЕЧМЕР, Ана. О важности издавања црквенословенских споменика из завршног периода Православне Сланије. Јасмина Грковић-Мејор, Александар Лома (ур.). *Miklosichiana bicentennialia*. САНУ. Посебна издања, књ. DCLXXV. Одељење језика и књижевности, књ. 58. Београд: САНУ, 2013, 17–31.
- КРЕЧМЕР, Ана. Вукова реформа и језичка полемика славеносрпских писаца. *Вук Стефановић Караџић (1787 – 1864 – 2014)*. Научни скупови САНУ, књ. 156. Одељење језика и књижевности, књ. 27. Београд: САНУ, 2015а, 137–144.
- КРЕЧМЕР, А. Г. Православне славјане у неправославном окружењу – проблеми културно-језичког идентитета. *Супруновске читања: Језичког контакт*. Минск: РИВШ, 2015б, 101–110.
- Лихачев, Д. С. *Текстологија. На материјалу руске литературе X–XVII вв.* Москва – Ленинград: Издање Академије наука СССР, 1962.
- Лихачев, Д. С. Система литературних жанрова Древње Руси. *Славјанске литературе. V Међународни сјезд слависта. Доклади советске делегације*. Москва: Издање Академије наука СССР, 1963, 47–70.
- Лихачев, Д. С. Древнеславјанске литературе као система. *Славјанске литературе. VI Међународни сјезд слависта. Доклади советске делегације*. Москва: Наука, 1968, 5–48.
- Милановић, Александар. *Крајка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2004.
- Михаиловић, Георгије. *Српска библиографија XVIII века*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1964.
- Младеновић, Александар. Прилог проучавању Орфелиновог језика. *Зборник за филологију и лингвистику* 3 (1960): 153–174.
- Младеновић, Александар. *О народном језику Јована Рајића*. Нови Сад: Матица српска, 1964.
- Младеновић, Александар. Напомене о српскословенском језику. *Зборник за филологију и лингвистику* XX/2 (1977): 1–20.
- Младеновић, Александар. *Славеносрпски језик. Сјудије и чланци*. Нови Сад: Књижевна задруга Новог Сада – Горњи Милановац: Дечје новине, 1989.
- НЕКРАШЭВИЧ-КАРТОКАЈ, Ж. В. Беларуская мова ў пасланых пратэстантаў-падарожнікаў канца XVI стагоддзя. *Письменник – мова – стиль: мат-лы III Міжнароднай нав. канф-і* (29–30 верасня 2005 г.). Минск: БДУ, 2006, 140–142.

- Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Latinitas у гісторыі беларускай культуры: духоўны скарб продкаў, шлях да нашчадкаў. *Вестнік БДУ*. Серыя 4. № 2 (2009): 70–75.
- Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Адукацыйныя прыярытэты старажытнай Беларусі і іх уплыў на развіццё мастацтва версіфікацыі. Г. І. Шаўчэнка, К. А. Тананушкі (рэд.). *Філалагічныя штудыі – Studia philologica*. Вып. VIII. Мінск: БДУ, 2015, 53–59.
- Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Ученость как фактор формирования интеллектуального меньшинства и основа элитаризации в литературно-историческом дискурсе Беларуси. Anna Kretschmer, Gerhard Neweklowsky, Stefan M. Newerkla, Fedor B. Poljakov (Hrsg.). *Minderheiten in der slawischen Welt: Sprachkontakte und kulturelle Identitäten*. Philologica Slavica Vindobonensia 5. Frankfurt/Main u. a O.: Peter Lang, 2019, 151–171.
- Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Латыноязычные поэты XVI–XVII веков – просветители Беларуси и новолатинская поэзия как феномен белорусской книжной культуры. *Роль просветителей в Беларуси и Турции: материалы Междунар. науч.-практ. конф.*, Минск, 19 апр. 2011 г. Минск: РИВШ, 2011, 84–89.
- Николаева, Т. М. Так было ли так называемое «третье южнославянское влияние»? *Русская и сопоставительная филология*. Системно-функциональный аспект. Казань: Казанский государственный университет, 2003, 95–99.
- Обнорский, С. П. *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1946. Казанский государственный университет
- Поповић, Душан. *Београд и Србија од Пожаревачког до Београдског мира 1718–1739*. Београд: Српска књижевна задруга, 1950.
- Поповић, Љубомир. Два идеолошка приступа понарођивању (вернакуларизацији) српског књижевног језика крајем осамнаестог и у првој половини деветнаестог века. *Књижевности и језик* XLIII/3–4 (1995): 107–128.
- Поповић, Љубомир. Вуков приступ вернакуларизацији и стандардизацији књижевног језика и правописа код Срба. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 25/2 (1996): 451–471.
- Соболевский, А. И. *История русского литературного языка*. Ленинград: Наука, 1980.
- Толстой, Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян. *Вопросы языкознания* № 1 (1961): 52–66.
- Толстой, Н. И. Взаимоотношения локальных типов древнеславянского (литературного) языка позднего периода (2-я пол. XVI–XVII вв.). *Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963, 230–272.
- Толстой, Н. И. Литературный язык у сербов в конце XVIII – начале XIX в. *Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1978, 269–328.
- Толстой, Н. И. Литературный язык у сербов в XVIII в. (до 1780 г.). *Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность*. Москва: Наука, 1979, 154–201.
- Толстой, Н. И. Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII в. код Срба. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 10/1 (1981): 33–40.
- Толстой, Н. И. Отношение древнесербского книжного языка к старославянскому языку. Толстой, Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1988, 164–173.
- Толстой, Н. И. Slavia Orthodoxa и Slavia Latina – общее и различное в литературно-языковой ситуации. *Вопросы языкознания* № 2 (1997): 16–23. Исто у: *Избранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация*. Москва: Языки русской культуры, 1998, 30–42.
- Топоров, В. Н. Московские люди XVII в. (к злобе дня). В. Н. Топоров (ред.). *Philologia Slavica* (к 70-летию академика Н. И. Толстого). Москва: Наука, 1993, 191–219.
- Унбегаун, Б. О. Происхождение русского литературного языка. *Новый журнал* 100 (1970): 306–319.
- Унбегаун, Б. О. Русский литературный язык: проблемы и задачи его изучения. А. А. Алексеев (ред.). *Поэтика и стилистика русской литературы*. Ленинград: Наука, 1971, 329–333.
- Успенский, Б. А. *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. IX Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 1983.

- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Из истории русского литературного языка XVIII – начала XIX века*. Москва: МГУ, 1985.
- Филин, Ф. П. *Истоки и судьбы русского литературного языка*. Москва: Наука, 1981.
- ХЮТТЛЬ-ФОЛЬТЕР, Г. (HÜTTL-FOLTER, G.). Диглоссия в Древней Руси. *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 24 (1978): 108–123.
- ХЮТТЛЬ-ФОЛЬТЕР, Г. (HÜTTL-FOLTER, G.). Проблематика языкового наследия XVII века в русском литературном языке нового времени (XVIII в.). *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 28 (1982): 9–24.
- ХЮТТЛЬ-ФОЛЬТЕР, Г. (HÜTTL-FOLTER, G.). Языковая ситуация Петровской эпохи и возникновение русского литературного языка нового типа. *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 33 (1987): 7–21.
- *
- FERGUSON, Charles. On Diglossia. *Word* 15 (1959): 325–359.
- ISSATSCHENKO, A. V. *Mythen und Tatsachen über die Entstehung der russischen Literatursprache*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 298. Bd., 5. Abhandlung. Wien, 1975.
- ISSATSCHENKO, A. V. *Geschichte der russischen Sprache*. Heidelberg: Carl Winter, Bd. 1 1980, Bd. 2 1983.
- KRETSCHMER, Anna. *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte* (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums). Slavistische Beiträge 241. München: Peter Lang, 1989.
- KRETSCHMER, Anna. (рец.) Младеновић, Александар. Славеносрпски језик. Студије и чланци. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Горњи Милановац: Дечје новине, 1989.
- Zeitschrift für slavische Philologie* LI/1 (1991): 212–215.
- KRETSCHMER, Anna. Und noch einmal zur Diglossie. *Wiener Slawistischer Almanach* 33 (1994): 181–195.
- KRETSCHMER, Anna. Slavenoserbisch. *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens* 10. Klagenfurt – Wien – Ljubljana – Sarajevo: Wieser Verlag, 2002, 473–476.
- KRETSCHMER, Anna. Slavenoserbisch – Zeitalter der Aufklärung im serbischen Kulturparadigma. Wolfgang Dahmen et al. (eds.). *Grenzüberschreitungen. Traditionen und Identitäten in Südost-europa (Festschrift für Gabriella Schubert)*. Balkanologische Veröffentlichungen 45. Wiesbaden: Harrassowitz, 2008, 314–324.
- KRETSCHMER, Anna. Slavenoserbisch als Phänomen der serbischen Sprach- und Kulturgeschichte und der Slavia Orthodoxa. Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer, Miloš Okuka (Hg.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010) – На почетима српске филологије. Сало дебелога јера либо азбукопротрес Саве Мркаља (1810–2010)*. Philologica Slavica Vindobonensia 1. Frankfurt/Main u. a. O.: Peter Lang, 2012a, 21–47.
- KRETSCHMER, Anna. Šta bi bilo da nije bilo Vuka? Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer, Miloš Okuka (Hg.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010) – На почетима српске филологије. Сало дебелога јера либо азбукопротрес Саве Мркаља (1810–2010)*. Philologica Slavica Vindobonensia 1. Frankfurt/Main u. a. O. Peter Lang, 2012b, 281–285.
- KUNA, Herta. Književne koine u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku. *Književni jezik* 5/1–2 (1976): 9–20.
- NEKRASHEVICH-KAROTKAJA, Zh. Latin Epic Poetry and its Evolution as a Factor of Cultural Identity in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Giovanna Siedina (ed.). *Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. Its Impact on the Development of Identities*. Biblioteca di Studi Slavistici 25. Firenze: Firenze University Press, 2014, 21–38.
- NEKRASHEVICH-KAROTKAJA, Zh. Die Rolle der lateinischsprachigen Poeten des deutschen Kulturraums in der literarischen Entwicklung Weißrusslands und Litauens (des Großfürstentums Litauen) in der Mitte des 16. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Slavistik* 59/1 (2014): 1–20.
- PICCHIO, Riccardo. Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition. *Welt der Slaven* VII (1962): 1–27.
- SEEMANN, Karl-Dieter. Loquendum est russice & scribendum est slavonice. *Russia Mediaevalis* V (1982): 103–136.
- SEEMANN, Karl-Dieter. Die „Diglossie“ und die Systeme der sprachlichen Kommunikation im alten Rußland. *Slavistische Forschungen* 40. *Slavistische Studien zum IX Internationalen Slavistenkongreß in Kiev*. Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1983, 553–561.

- SHEVELOV, G. Yu. Die kirchenslavischen Elemente in der russischen Literatursprache und die Rolle Šaschmatovs bei ihrer Erforschung. A. A. Šaschmatov, G. Yu. Shevelov. *Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Literatursprache*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1960, 40–106.
- TALEV, Ilya. *Some Problems of the Second South Slavic Influence in Russia*. München: Verlag Otto Sagner, 1973.
- UNBEGAUN, Boris. *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*. Paris: Librairie Honoré Champion, 1935.
- VASSILEV, Christo. Der Ausdruck „einfache Sprache“ bei Avvakum und bei den orthodoxen Südslaven. Das Ende des Kirchenslavischen als Literatursprache. *Welt der Slaven XVII* (1972): 295–302.

Анна Кречмер

ПРАВОСЛАВНАЯ СЛАВИЈА (В СЛАВЈАНСКОЈ ИСТОРИЈИ И В ИСТОРИЈСКОЈ СЛАВИСТИЦИ)

Резюме

Основная цель данной работы – представить синтез исследований XX и начала XXI вв. в области нестандартной письменности у православных славян. Основное внимание при этом уделено направлениям и концепциям, оперирующим в контексте всего этого ареала – к сожалению, и сегодня таких подходов крайне мало, а исследования преимущественно проводятся в узких границах отдельных – современных – языков и наций.

В фокусе внимания данной работы, т. е., находится концепция *Православной Славии* как единой и весьма стабильной во времени и пространстве парадигмы письменной культуры. Эта культура, кроме того, была и почти исключительно сакральной. Этим объясняются и основные ее – и сущностные – отличия как от культуры неправославного славянства, так и от западноевропейской. В данной связи рассматривается концепция *диглоссии*, постулированная Б. А. Успенским как многовековая языковая ситуация у православных славян (у Успенского: восточных славян). В работе дается анализ интерпретации этих концепций в исторической славистике.

Одним из центральных все еще открытых вопросов является для нашей тематики интерпретация роли и статуса церковнославянской (цсл.) составляющей в истории православной славянской культуры и письменности. Точнее, соотношение цсл. и идиома («народного» языка) в ней. В работе дается краткий обзор научной дискуссии по этой теме.

Особо значимой представляется в данной связи конечная фаза старой православной славянской культуры и процесс перехода на европейскую культурную модель Нового времени – одновременно и наименее Изученный сегмент тематики. Процессы эти происходят в разных регионах православного славянского мира не только в разное время (с временным диапазоном в целом минимум в полтора века), но и различными путями – а современные языковые стандарты этих славян формируются по разным моделям.

Работа оперирует на материале восточно-славянского и сербского языковых пространств, в рамках экскурса дается краткий обзор наиболее значимых для исследования аспектов других регионов православного славянства.

В работе также рассматриваются возможности типологического подхода к исследованию старой (письменной) культуры у православного славянства, особенно относительно ее вариативности, ее внутренней дифференциации. В данной связи выделяются два основных культурных прототипа, которые условно можно обозначить как *материковый* и *островной*. Первый является исходным – к нему относятся, например, дотатарский период у восточных славян и средневековая культура Неманической Сербии. Яркими примерами *островного* типа являются (в хронологическом порядке) восточнославянская культура в Великом княжестве Литовском (и в польско-литовском государстве в целом) – и т. н. *славяносербская* культура, созданная сербами, с конца XVII в. массово заселившими тогдашние южно-венгерские земли австрийской империи Габсбургов (и остававшимися ее подданными до конца Первой мировой войны).

В работе дается анализ основных особенностей обоих культурных прототипов. Особое внимание при этом уделяется *островным* культурам (как менее до сих пор исследованным) и

процессу перехода на европейскую культурную парадигму. В данной связи рассматривается и процесс формирования новых литературных и письменных языков в России и у австрийских сербов – процесс осознанного и направленного языкового строительства. Этот процесс сопровождался оживленной полемикой о путях формирования литературного языка. Одним из центральных ее вопросов был статус цсл. в этом новом языке. В работе дается анализ основных положений и позиций в этих полемиках.

В заключительной части работы вниманию предлагается многокомпонентная модель анализа нестандартной православной славянской письменности, разработанная автором в ходе исследования текстового корпуса восточных славян и сербов интересующего здесь периода.

Institut für Slawistik
Universität Wien
AAKH, Spitalgasse 2–4, Hof 3
A–1090 Wien, Österreich
anna.kretschmer@univie.ac.at

(Примљено: 7. маја 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)

Радмило Маројевић

ВЕРСИФИКАЦИЈА ЊЕГОШЕВОГ СПЈЕВА
ШЋЕПАН МАЛИ^{*}
(Реконструкција силабичких константи)

У раду се разматрају, прво, стихови (сви су десетерци осим једног шеснаестерца) у првом издању *Шћейана Малоџ* у којима као да је нарушен изосилабизам – имају или слог мање или слог више, затим, десетерци у којима је остварен изосилабизам, али на уштрб смисла, најзад, десетерци у којима као да је нарушена цезура.

Кључне ријечи: Петар II Петровић Његош, спјев *Шћейан Мали*, спјев *Горски вијенац*, изосилабизам, хипосилабизам, хиперсилабизам, семантичка структура, цезура.

In this paper, first the verses are analyzed from the first edition of the epic “Stephen the Little” (all of which are in decasyllable except for one that has sixteen syllables), where it seems that isosyllabism is abandoned – they have either a syllable more or one less, followed by decasyllable lines where isosyllabism is respected, but to the detriment of sense, and finally decasyllable lines where the caesura is ignored.

Key words: Petar II Petrovich-Nyegosh, the epic “Stephen the Little”, the epic “The Mountain Wreath”, isosyllabism, hyposyllabism, hypersyllabism, semantic structure, caesura.

0. Увод. Спјев *Шћейан Мали* Петра II Петровића Његоша, који има 4019 стихова, остварен је са двије врсте стиха.

1° Основни стих *Шћейана Малоџ*, носилац епског начела, јесте српски епски или асиметрични *д е с е т е р а ц*, заправо: специфични Његошев десетерац, а то је тротактни стих, са двије силабичке метричке константе – десетосложним изосилабизмом и цезуром после четвртог слога. Њиме је остварен основни дио спјева, тј. стихови 1–814, 845–2026, 2059–2134, 2159–2238, 2255–2276, 2285–2364, 2377–2412, 2429–4007.

2° Допунски стих *Шћейана Малоџ*, носилац лирског начела, јесте симетрични *ш е с н а е с т е р а ц* као троцезурни четворотактни стих који се дијели на два симетрична осмерца. Њиме су испјевани стихови 815–844, 2027–2058, 2135–2158, 2239–2254, 2277–2284, 2365–2376, 2413–2428, које наизмјенично пјевају прво и друго коло, и стихови 4008–4019, које наизмјенично пјевају иман Хусеин и мула Хасан.

Шћейан Мали, према томе, садржи 3869 стихова у десетерцу и 150 стихова у шеснаестерцу.

(1) Метричку структуру основног Његошевог стиха, на примјеру *Горског вијенца*, Милан Решетар овако оцјењује: „У десетерцу се владица држи правила [правилâ – Р. М.] према којим су склопљени десетерци народнијех пјесама

^{*} Рађено у оквиру научног пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима” Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

и којих се држе сви наши пјесници и старијега времена, премда су се та правила тек у новије доба пронашла и утврдила, – тј. да у сваком стиху иза четвртога слога буде цезура која дијели стих у два ритмичка ретка, а да не буде акцента ни на задњему слогу првога ретка ни на задњему слогу другог ретка” (РЕШЕТАР 1890: 66). Решетар не каже (јер се то подразумева из самог назива) да десетерац има, као своју прву метричку константу, десетосложну силабичку структуру.

У критичком издању спјева ми смо поставили питање: „Има ли у Горском вијенцу, у штампаном издању или у његовом рукопису, стихова који ту константу доводе у питање?”, и одговорили на њега (МАРОЈЕВИЋ 2005: 886–889). Четири разматрана стиха упоредићемо с примјерима из *Шћејана Малоџ* [види т. 5].

(2) У овом раду постављамо два аналогна питања:

1° Има ли у *Шћејану Малом*, у првом издању његовом, стихова који ту константу доводе у питање?

2° Да ли је таквих стихова могло бити у Његошевом рукопису, из којег је сачуван само мали фрагмент, али се изворни текст може и у појединостима реконструисати?

Редакторско-едициона пракса, од Вука па до наших дана, заснивала се на поистовјећивању једног слога с једном вокалском графемом, тј. она није признавала постојање таутосилабичких дифтонга у српском стиху. Зато се одричност одговора на друго питање мора доказати на конкретним примјерима.

Одговор на прво питање је потврдан: има таквих стихова.

(3) Однос силабичке и семантичке структуре изискује и одговор на питање у којим примјерима је приређивач првог издања изосилабизам, тачније: своје схватање изосилабизма, остваривао на уштрб с м и с л а стиха.

(4) Силабичку структуру не чини само десетосложност десетерца (и осмосложност осмерца) него и цезура, која се у оба типа стиха налази послије четвртог слога. Два типа стиха разликују се по другом полустиху, тиме што је други полустих десетерца шестосложен, а осмерца – четворосложен, и наравно, тиме што се два и два осмерца укључују у симетрични шеснаестерац као троцезурни стих. У вези са цезуром као другом силабичком метричком константом поставља се питање да ли је у неком стиху она нарушена.

1. Хипосилабизам. Реконструкцији подлијежу примјери у којима се у тексту првог издања не остварује изосилабизам, тј. једнак број слогова у стиху. Прво ћемо размотрити случајеве кад у првом издању као да један слог недостаје, стварно или привидно, па у једним случајевима квадратне заграде користимо за попуњавање силабичке структуре стиха: Не одма[ко]х ни стотину кро̑ка – [види даље т. (1)]; а ка̑мо ли [м̑и] шака горштак̑а – [види даље т. (2)]; на пут прави – на шер[и]јат царски: [види даље т. (3)]; по̑ брил[и]ја̑нт ваља̑де из круне. [види даље т. (4)]; у другим случајевима у критичком издању користимо руску графему *й*, али са слоговном вриједношћу (умјесто *ј*

првог издања), и то у секвенцама **ей** [види даље т. (6)], **аѣ** [види даље т. (7)] и **оѣ** [види даље т. (8)]; обична грешка пермутације слова образлаже се само у текстолошкој напмени уз критичко издање [види даље т. (5)].

(1) У 522. стиху (по нашој нумерацији) у првом полустиху првог издања изостао је један слог: Не одмах ни стотину кроках, (Стољковић 1851: 29), али је он васпостављен већ у другом издању: Неодмакох ни стотину крока, (Јовановићи 1880: 27). Стих је правописно уобличио Драгутин Костић: Не одмакох ни стотину кроках, (Костић 1902: 34 (525)), што прихватају Милан Решетар и Данило Вушовић (код њих је то 528. стих првог чина) те Михаило Стевановић, Владан Недић и Јевто Миловић. Александар Младеновић реконструира читаву ријеч: не [одмакох] ни стотину корках, (Младеновић 2007: 48 (525)) (са пермутацијом у посљедњој ријечи), што није добро: не реконструира се читаву ријеч него само један слог. Адекватан је текстолошки поступак у нашем основном издању: Не одма[ко]х ни стотину крока – (Марољевић 2018: 308 (522)).

(2) У првом издању недостаје један слог и у 863. стиху (по нашој нумерацији): Акамо ли шака горштаках, (Стољковић 1851: 46). Версолошка грешка није исправљана ни у трећем: А камо ли шака горштаках. (Костић 1902: 53 (896)), ни у четвртом: а камоли шака горштаках – (Решетар 1926: 218 (II 19)), ни у петом издању: Акамоли шака горштаках – (Вушовић 1935: 180), ни у шестом, које је такође Вушовићево (Вушовић 1936). Вушовићеву ортографију налазимо у седмом издању: акамоли (Стевановић 1952: 51), док се остали држе Решетара: а камоли (Недић 1964: 44; Миловић 1965: 63; Младеновић 2007: 67 (896)). Овим, неисправљеним стихом илуструје се именица и у Речнику Његошева језика (Стевановић и др. 1983 II: 252, s. v. **шѣка**) (пored овог, из *Шћейана Малоџ* у одредници је још пет потврда). У свим издањима прије нашег основног, уз један изузетак, није, дакле, ни покушано да се исправи очита штампарска грешка првог издања!

А изузетак је приређивач другог издања, који је именицу *шака* замијенио деминутивом, али је при том направљена штампарска грешка: А камо ли *чашица* [шачица – Р. М.] горштака – (Јовановићи 1880: 40). Ми деминутив нисмо ни разматрали, не зато што он није потврђен у Његошевом језику (мада заиста није посвједочен) – сама именица *шѣка*, мада није деминутив у дериватолошком смислу, има деминутивно лексичко значење. Деминутив нисмо разматрали као варијанту реконструкције из другог разлога – зато што је очигледно у аутографу била именица **шака**.

Ми смо у основном издању реконструисали личну замијеницу првог лица множине *ми* (у номинативу): а камо ли [мѣ] шака горштака – (Марољевић 2018: 323 (863)). Другим ријечима, нисмо реконструисали генитив *наѣ*, што би било у складу са савременим језиком, али не и с језиком Његошевим; он у тој позицији употребљава номинатив: него да се мѣ пѣт-шест стѣрчѣнѣ, [ШМ 1236]; а за то смо ѣ мѣ сва тројѣца [ШМ 1272]; Када бисте вѣ тројѣца шћели [ШМ 1218]; ђни ћѣ двѣ очи обратити, [ШМ 3670] (у савременом књижевном језику било би по правилу, тј. стилски неутрално: *нас* пет-шест, *нас* тројѣца, *вас* тројѣца, *њих* два).

(3) У другом полустиху 1357. стиха (по нашој нумерацији) у првом издању има само пет слогова: На пут прави – на шерјат царски, (Стојковић 1851: 67). Грешка је исправљена већ у другом издању: На пут прави – на шеријат царски, (Јовановићи 1880: 57), што је остало у свим каснијим издањима укључујући и Младеновићево (само што он стих почиње малим словом као и његови послеријатни претходници) (Младеновић 2007: 92 (1390)), који овдје не реконструише у квадратној загради васпостављени вокал. То смо ми учинили у основном издању: на пут прави – на шер[й]јат царски: (Маројевић 2018: 341 (1357)). Грешка је настала тако што је именицу Његош написао по руском обрасцу (**шеріаѣѣ**), а Стојковић је само замијенио десетеричко **і** оригинала својом (тачније: Вуковом) јотом (***ј**)!

(4) На сличан начин је настала грешка у 2628. стиху (по нашој нумерацији). Његош је именицу написао по руском обрасцу (**бриліанѣѣ**), а Стојковић је сегмент **ліа** умјесто са **лија** транслитерисао графијом ***ља**: По бриљант ваљаде из круне, (Стојковић 1851: 125), или су то учинили штампари у Загребу користећи латинички протограф (**briliant**). Недостајући слог приређивачи једних издања васпоставили су на један начин (помоћу аналошког непостојаног **а**): По бриљанат ваљаде из круне, (Јовановићи 1881: 104; с тачком на крају стиха у Решетар 1926: 285 (IV 132), исто у Вушовић 1935: 234), а Драгутин Костић на други: По брилијант ваљаде из круне. (Костић 1902: 148 (2702)). Костићево рјешење с разлогом је примљено у издањима послје другог свјетског рата укључујући и Младеновићево (смо што он стих почиње малим словом као и његови послеријатни претходници) (Младеновић 2007: 165 (2702)). Младеновић, међутим, овдје не реконструише у квадратној загради вокал који је васпостављен. То смо ми учинили у основном издању: пѣ брил[и]јанѣт ваљаде из круне. (Маројевић 2018: 395 (2628)).

(5) Посљедњи, 4019. стих (150. шеснаестерац, по нашој двострукој нумерацији) у свим издањима (осим наших) наводи се у два ретка и рачуна се као два стиха. У првом издању у иницијалном осмерцу остала је једна штампарска грешка пермутације слова: Без шећера скрај кафу (Стојковић 1851: 184). Грешка је исправљена већ у другом издању: Без шећера сркај кафу (Јовановићи 1881: 152). Са другим распоредом слова успоставља се и изосилабизам, и смисао. Изосилабизам би могао бити остварен и у првом издању кад би глаголски облик по смислу могао бити са слоготворним **р *скр'ај** (= скрхај). У нашем издању овај (тј. 150^б) и претходни (тј. 150^а) осмерац наводе се (и броје се) као један стих, али се финални осмерац у саставу шеснаестерачког стиха доноси увучено:

без шећера сркај кафу
и не бој се враж'јѣ дреке.
[ШМ 4019 (150)].

(6) У 607. стиху (по нашој нумерацији) у првом издању недостаје један слог: Светјејши оче Патријарше! (Стојковић 1851: 33). У рукопису, нема сумње, прва ријеч је била написана на тадашњи руски начин (осим вокала у првом слогу; у руском би било **я**) **свѣтѣйшій**. Овдје су сви каснији приређивачи а наши претходници били једнообразни (изабрали су најједноставније,

али сасвим погрешно рјешење – „развукли” су рефлекс јата): Светијејши оче патријарше! (Јовановић 1880: 30; Костић 1902: 38 (619); Решетар 1926: 207 (I 613), исто у Вушовић 1935: 171); Михаило Стевановић замјењује узвичник запетом (СТЕВАНОВИЋ 1952: 38 (I 610), исто у Недић 1964: 33, Миловић 1965: 45), а Александар Младеновић оставља запету, али враћа велико слово именици (вок.) *Паџријарше* (Младеновић 2007: 52 (610)).

Зашто је примјене њиванџ рјешење сасвим погрешно? – Па зато што се у наведеној ријечи (и у руском суфиксу *-ејш-* уопште) није изговарало ни *ј* а камо ли *и*; Руси ту претходни сугласник изговарају с мекоћом, а не са сонантом.

Ми смо у основном издању примијенили одговарајуће рјешење додавши прозодијске знаке: Светеиши оче патријарше, (МАРОЛЕВИЋ 2018: 311 (607)). С једне стране, Његош често придаје слоговност графема **й** („и краткое”), која се у руском изговара као неслоговно *и* [^и], али је то у руском само алофон фонеме *џ*; с друге стране, графема **ѣ** само је ортографски русизам у Његошевој епоси, а у суфиксу суперлативног и елативног значења (по савременом правопису: *-ейш-*) никад се није изговарало *-ије-*.

И у критичком издању полазимо од таквог изговора (реконструишемо га у квадратној загради), али ортографски (**светеиши**) користимо секвенцу **еј** и за хетеросилабичке (двосложне) дифтонге указујући тиме да је пјесник, кад би му то било потребно у стиху, придавао слоговност секвенци *еј* (испред сугласника).

(7) У 1948. стиху (по нашој нумерацији) у првом издању недостаје један слог: Нека чете све најми своје (Стољковић 1851: 93). Изосилабизам је васпо­стављен у другом издању уметањем вокала *и*: Нека чете све најими своје (Јовановић 1881: 78); Драгутин Костић је с правом јоту изоставио: Нека чете све наими своје (Костић 1902: 109 (1983)), што прихватају каснији приређивачи. Ми смо у основном издању додали прозодијске знаке: Нека чете свѣ најмѣ своје (уп. МАРОЛЕВИЋ 2018: 365 (1948) /измијенили смо прозодију/).

И у критичком издању (МАРОЛЕВИЋ 2018) полазимо од таквог изговора (реконструишемо га у квадратној загради), али ортографски (**најми**) користимо секвенцу **ај** и за хетеросилабичке (двосложне) дифтонге указујући тиме да је пјесник придавао слоговност секвенци *ај* (испред сугласника), кад би му то било потребно у стиху, и у ријечима које нису руског поријекла.

(8) Сачувани фрагмент Његошевог рукописа показује да у првом полу­стиху 16. стиха није било прилога *сад него је стих почињао одмах императивним обликом (**Пропоните**). Прочитавши наведени облик тросложно, при­ређивач првог издања помислио је да је сам пјесник нарушио изосилабизам па је, додавањем једносложног прилога, хтио да попуни силабичку структуру стиха: Сад пропојте високи Дечани (Стољковић 1851: 9). Каснији приређивачи сам текст нису мијењали; у другом издању додата је запета на цезури (Јовановић 1880: 11), која је остала и у наредним издањима; Александар Младеновић је оправдано ставио велико слово и на првој компоненти еклезионима: Сад пропојте, Високи Дечани (Младеновић 2007: 24 (16)) не дирајући прилог *сад. Али је у поговору указао да се облик **Пропоните** у аутографу „може читати *ѣройѡјиѣ* те, самим тим, одговарајући стих не мора представљати

у Његошевом рукопису стих са девет већ са десет слогова” (Младеновић 2007: 307). Ми смо отишли корак даље – воспоставили смо изворни Његошев облик и на њему ставили акценат: Пропòите Високи Дечани (Маројевић 2018: 291 (16)) (у оваквим случајевима ми не одвајамо вокатив запетом). Мада се у овом случају Његош није послужио руским словом „и краткое” у слоговној вриједности, ми га примјењујемо у критичком издању с прозодијском интерпретацијом у квадратној загради.

2. Хиперсилабизам. У првом издању у неколико стихова одштампано је више вокалских графема него што то, стварно или по владајућем схватању, изосилабизам десетерца допушта. Такви примјери се коментаришу у текстолошкој напомени уз критичко издање.

(1) У 2539. стиху (по нашој нумерацији) у првом издању је нарушен изосилабизам (умјесто десет стих има једанаест слогова): Па си добро јошт, Игумане, сиров (Столковић 1851: 121). Грешка је исправљена (и ортографија поправљена) већ у другом издању: Па си добро јошт, игумне, сиров (Јовановић 1881: 101). Ми смо у основном издању додали акценат и уклонили запете: Па си добро јошт ѝгумне сиров (Маројевић 2018: 392 (2539)). У оваквим случајевима ми вокатив не издвајамо запетама како бисмо ускладили ортографију с интонацијом.

Још у два стиха спјева посвједочен је вокатив *ѝџумне*, тј. варијанта именице с непостојаним *а*: ма бѹд ли сам ја, ѝгумне, слијеп, [ШМ 112]; да се смириш ѝгумне с Шћепаном – [ШМ 1984], али у тим примјерима у првом издању није нарушен изосилабизам. У петнаест потврда вокатив је *иџумане*, тј. варијанта именице без непостојаног вокала, при чему је у седам примјера именица употребљена у саставу полусраслице, па је пишемо с дивизом: чисто знади ђче-игѹмане – [ШМ 38]; Немој та̀кѹ ђче-игѹмане! [ШМ 1913]; Па помисли ђче-игѹмане: [ШМ 1929]; Како кажеш ђче-игѹмане: [ШМ 2822]; Срамота је, ђче-игѹмане, [ШМ 2845]; Барем сада, ђче-игѹмане, [ШМ 3037]; Ја бих река, ђче-игѹмане, [ШМ 3287], а у осам самостално: Игѹмане, чу ли ову пјесму? [ШМ 1614]; Код тебе је свашта, игѹмане: [ШМ 1729]; А видиш ли чудо игѹмане – [ШМ 1745]; Ко би овде доша, игѹмане, [ШМ 1767]; Није ств́арѝ б́ило, игѹмане: [ШМ 1780]; И што ћу ти причат игѹмане: [ШМ 1794]; Сачувај ме Боже, игѹмане, [ШМ 2189]; Рат је нама душа, игѹмане, [ШМ 2852].

Као на интертекстуалну потврду, указујемо на то да је и у *Горском вијенцу* посвједочен вокатив *ѝџумне*, тј. варијанта именице с непостојаним *а*: А бројиш ли све та̀кѹ ѝгумне? [ГВ 2231]; Срећан ли си ѝгумне Стефане: [ГВ 2470]; Ти ѝгумне не разумје писмо, [ГВ 2725], и то не само у стиху и у вокативу него и у прози и у другим падежима – у акузативу: *Улази једно мѹмче к њима, цѣлѝвѹ владѝку ѹ рѹку, ѝа ѝџумна Сѝефана*. [ГВ –2681] и дативу: *Ђаче ѝрича ѝџумну Сѝефану ѝрѣд цр̀квѹм*. [ГВ –2548].

У Речнику Његошева језика наводе се морфолошке и прозодијске варијанте: „**ѝгуман**, -а и -ѹмна” (Стевановић и др. 1983 I: 270). Ми мало друкчије облике интерпретирамо: архаичнија варијанта, у говорима с пренесеном акцентуацијом, јесте *ѝџуман*, ак./ген. *ѝџумна* (уп. у руском: игѹмен), а новија, аналошка – *иџуман*, ак./ген. *иџумана*.

С обзиром на то да су варијанте у номинативу само хомографи (исто писање а различит акценат), архаичнија варјанта (*йџуман*) има књишко стилско обиљежје, па је у аутентичном изговору препоручујемо у прози (у пјесниковим ремаркама): *а њосланици сѹ ѡд имену ѡџуман Теодѡсија Мрѡјевић, ѡрошѡ Јован Аврѡмовић, Бјелица, и Лазар Богѡѡновић, Њѡџѹш. Сџуман јаше Брѡѡѡца Шћейанова*. [ШМ –845]; *Пѡ разбѡћу Туракѡ ѡѡѡријѡрх ѡѡћки, владика Сѡва, владика Арсеније и ѡџуман Теодѡсија ѡослије службе бѡѡж[и]ѡ чине блаѡодарѡније Богѹ* [ШМ –1686]. Овакву акцентуацију потврђује интертекстуална паралела с *Горским вијенцем*. У стиху остављамо књишку варијанту (с обзиром на то да је то реплика прота Јована Аврѡмовића): ѡгуман ни пјешице не може [ШМ 1276] додавши у текстолошкој напомени и разговорну: игѹман.

(2) Изосилабизам је нарушен, по владајућој версолошкој концепцији, и у 1721. стиху (по нашој нумерацији), који у првом издању гласи: Овај часак меденога од ѡиха (Стојковић 1851: 84).

Приређивачи каснијих издања изосилабизам су васпостављали изостављањем „покретног” вокала *а* у генитиву придјева, са запетом на крају стиха: Овај часак меденог одиха, (Јовановић 1881: 71; Костић 1902: 99 (1756)) или без запете: овај часак меденог одиха (Решетар 1926: 249 (III 37), исто (с великим словом на почетку стиха) у Вушовић 1935: 206; Стевановић 1952: 92; Недић 1964: 77; Миловић 1965: 113; Младеновић 2007: (1756)).

Генитив придјева с „покретним” вокалом *а* у првом издању, међутим, стоји, и није га Андрија Стојковић ту самостално ставио него је он несумњиво био и у пјесниковом рукопису (**меденога**).

Занимљива је Стојковићева интервенција у именици у трећем такту: апостроф указује да је ту приређивач једно слово изоставио – пјесник је вјероватно ријеч био написао по руском обрасцу: одиха (или отдыха) – па није обраћао пажњу на број вокалских графема у стиху. Генитив именице *ѡдих* посвједочен је и у 782. стиху *Луче микрокозма*:

„Ево”, рече слаткогласнѡ ангел,
 „сад ће време бити од ѡдиха
 што ви коѡд вѡс н ѡћу називате.” –
 [ЛМ 781–783 (II 231–233)],

али је предлошко-падежна веза у првом издању одштампана без апострофа: **одѡ одиха** (с. 31).

Значи ли то да је у 1721. стиху *Шћейана Малоѡ* пјесник нарушио изосилабизам? – Наравно да не значи. Ми смо у основном издању ставили апостроф: овај чѡсак мѡденѡѡ’ ѡдиха (Маројевић 2018: 357 (1721)), сигнализирајући тиме да се на његовом мјесту изговара неслоговно *а*, тј. да се остварује хетеровокалски дифтонг [ʌɔ] с неслововном првом компонентом у сандхију као једина изговорна вриједност: мѡденѡѡʌ ѡдиха. Такав изговор образлаже се у поговору „Ортографија и ортоепија основног издања Шћепана Малоѡ” (Маројевић 2018: 464). Апостроф користимо ортографски и у критичком издању, овдје и у синтагми: *недаћ’ у харему* [види т. 3.(4)].

Навешћемо примјер (према а к ц е н а т с к о м и з д а њ у) у контексту реченице:

Вйше ће му || стѣрини | вѣлати
 овај часак || мѣденѡг^а | ѡдиха
 нѡ његовѣх || седамдѣсѣт | љѣтѣ^х.
 [ШМ 1720–1722].

(3) У номинативу именице *йайаѣао* одражен је прелазак *л* у *о*. Основа *йайаѣал-* посвједочена је у вокативу (*йайаѣале!*), генитиву (*йайаѣала*) и у женском роду посесива (пјесма *йайаѣалова*). У номинативу, у једном примјеру, изосилабизам није нарушен, у 2398. стиху (по нашој нумерацији): По ђуди му и папага' дречи, (Столковит 1851: 114), а у другом (по владајућој версолошкој концепцији) јесте, у 3322. стиху: Да папагао али Шћепан цркне; (Столковит 1851: 154).

Овај други примјер није мијењан у другом издању, осим што је тачка и запета замијењена запетом (Јовановићи 1881: 128). Драгутин Костић је удаљио и запету, а изнад посљедња два слова првог полустиха ставио је знак за дифтонг: Да папагаѡ али Шћепан цркне (Костић 1902: 180 (3396)). Милан Решетар пак користи знак за сажимање, тзв. генитивни знак, који се код њега не разликује од знака за дугосилазни акценат: да папагаѣ али Шћепан цркне (РЕШЕТАР 1926: 309 (IV 828)), уз упућивање на графију првог издања (с грешком у нумерацији стиха): „827 папагао” (нап.). Решетарево рјешење преузима Данило Вушовић (без упућивања на графију првог издања) (Вушовић 1935: 254), а слиједе га три послјератна приређивача спјева (СТЕВАНОВИЋ 1952: 169 (IV 826), исто у НЕДИЋ 1964: 140; МЛАДЕНОВИЋ 2007: 199 (3395)). Јевто Миловић од претходника преузима само интерпункцију, а облик враћа према прва два издања: да папагао али Шћепан цркне (Миловић 1965: 211 (IV 826)).

Да ли приређивачи с примјером из 3322. стиха усаглашавају примјер из 2398. стиха? – У другом издању остала је графија првог издања (с апострофом): По ђуди му и папага' дречи. (Јовановићи 1881: 95). Драгутин Костић ставља тзв. генитивни знак: По ђуди му и папагаѣ дречи. (Костић 1902: 134 (2471)). Ово рјешење прихватају сви каснији приређивачи те се у њима облик на исти начин пише у обје потврде. Прихвата га и Јевто Миловић (Миловић 1965: 153 (III 752)), али у његовом издању остаје разлика у интерпретацији облика у двије потврде.

И у нашем основном издању облик је на исти начин одштампан у обје потврде, с акцентом и с апострофом: по ђуди му и папаг'о дрѣчѣ! (МАРОЈЕВИЋ 2018: 385 (2398)); да папаг'о али Шћепан цркне (МАРОЈЕВИЋ 2018: 422 (3322)), али у поговору „Ортографија и ортоепија основног издања Шћепана Малога” (МАРОЈЕВИЋ 2018: 464) указујемо како облик треба изговарати: „У основном издању умјесто неслоговног *а* стављамо само апостроф без дужине на крају њем *о*, што значи да се облици изговарају: папаг^{ао}, дѡш^{ао}, мѡг^{ао}, одговѣр^{ао} (а не *папагѡ, *дѡшѡ, *мѡгѡ, *одговѣрѡ, као у савременим дијалектима с регресивним типом контракције; Његошев идиолект карактерисао је прогресивни тип контракције, дѡшѣ а не *дѡшѡ)”. У критичком издању ортоепску интерпретацију дајемо у квадратној загради.

(4) Изосилабизам је нарушен, по владајућој версолошкој концепцији, и у 3078. стиху (по нашој нумерацији), који у првом издању гласи: Пут му дајте од куда је дошао, (Столковит 1851: 143).

Приређивачи су овдје током XIX и XX вијека били једнодушни – скра-тили су прилог у другом такту (умјесто *оѣкуда* ставили су *откуд): Пут му дајте од куд је дошао (Јовановић 1881: 119); Пут му дајте откуд је дошао. (Костић 1902: 168 (3152)). Костићево рјешење прихватили су и Решетар, и Вушовић, и Стевановић, и Недић, и Миловић. – Редакција коју је најприје извршио приређивач другог издања, вјероватно Ђорђе Поповић-Даничар, у потпуности је у духу Његошева језика – такав други полустих имају још два стиха *Шћепана Малоџ*: и да иде откуд је дошао [ШМ 3010]; књаз ће овај откуд је дошао [ШМ 3212]. Против оваквог текстолошког рјешења иде само један аргумент, али необорив: нема никаквих индиција да би Андрија Стојковић мијењао Његошево *одъ кудъ* (или *откудъ*) на своје *од куда*.

За друкчије рјешење определијелио се Александар Младеновић – он прилог оставља с финалним -а, а сажима глаголски прилог: пут му дајте откуда је доша. (Младеновић 2007: 186 (3151)). – И ова је редакција у потпуности у духу Његошева језика – такав перфекат имају још два стиха *Шћепана Малоџ*: откако је доша у Маине – [ШМ 48]; откако је доша на граници: [ШМ 2983]. И против оваквог текстолошког рјешења има само један аргумент, али необорив: нема никаквих индиција да би Андрија Стојковић мијењао Његошево *дошао* на своје *доша*.

Другим ријечима, предлагана рјешења била би у складу с Вуковом (и вуковском) концепцијом изосилабизма, по којој десетерац треба да има десет вокалских графема (укључујући и графију слоготворног *р*), ни мање, ни више. А то би онда значило да се у броју слогова „забројао” сам pjesник!

Није се „забројао” pjesник него за pjesницима заостају версолози и приређивачи. Послије нашег открића разноврсних дифтонга у Његошевој поезији, јасно је да наш pjesник није нарушио изосилабизам: он је у анализираном стиху, који је и самостална реченица, хтио само да нагласи прилог *оѣкуда*. У нашем основном издању стих гласи: Пут му дајте откуда је дош’о. (Маројевић 2018: 412 (3078)) – на мјесту неслоговног *а* ставили смо само апостроф без дужине на крајњем *о*, што значи да се облик изговара: дош’о. У критичком издању ортоепску интерпретацију дајемо у квадратној загради [види горе т. (3)].

(5) Изосилабизам није нарушен, ни по владајућој версолошкој концепцији, у стиховима 2908. и 2964. (по нашој нумерацији), који у првом издању гласе: Ал’ све мого вјероват’ нијесам, (Стојковић 1851: 135); Одговар’о Богу и народу! (Стојковић 1851: 138), па каснији приређивачи нису морали бар ништа скраћивати, али су морали облике уједначити. Додуше, Владан Недић примјењује хибридно рјешење – у првом примјеру означава сажимање помоћу тзв. генитивног знака: ал’ све мог’о вјероват’ нијесам (Недић 1964: 123 (IV 412)), а у другом оставља апостроф: одговар’о Богу и народу. (Недић 1964: 126 (IV 468)).

Драгутин Костић примјењује тзв. генитивни знак, тј. реконструише сажимање вокала, у оба примјера: Ал’ све мог’о вјероват’ нијесам, (Костић 1902: 160 (2982)); Одговар’о Богу и народу! (Костић 1902: 163 (3038)). Исте текстологије придржава се Милан Решетар (без апострофа у инфинитиву), њега слиједе Данило Вушовић, Михаило Стевановић и Александар Младеновић. Оваква текстологија не одговара Његошевом идиолекту, у којем је

оствариван прогресивни тип контракције, мѡг̃а а не *мѡг̃ѡ, одговáрā а не *одговáрѡ.

Друкчије, и свакако боље рјешење налазимо у два издања. Приређивач другог издања у првом примјеру је уметнуо апостроф: Ал' све мѡг'о вјероват' нијесам, (Јовановићи 1881: 113); у другом примјеру то није морао да чини пошто је апостроф већ био у првом издању: Одговар'о Богу и народу! (Јовановићи 1881: 115). Исто рјешење налазимо у једном од новијих издања: ал' све мѡг'о вјероват нијесам (Миловић 1965: 184 (IV 412)); одговар'о Богу и народу. (Миловић 1965: 188 (IV 468)). Ова текстологија, напротив, одговара идиолекту и пјесничком језику Његошевом, који је радни глаголски придјев изговарао или с прогресивним типом контракције (мѡг̃а, одговáрā), или не-контраховани облик с једнословним (мѡг̃ао, одговáр̃ао) или двословним завршетком (мѡгао, одговáрао).

Ми смо у основном издању прихватили ово друго текстолошко рјешење, које је, уосталом, прво примијењено, али с означеним акцентом без дужине на финалном вокалу *о*: ал' све мѡг'о вјероват нијесам (МАРОЈЕВИЋ 2018: 405 (2908)); одговáр'о Богу и народу! (МАРОЈЕВИЋ 2018: 407 (2964)), што значи да се облици изговарају с неслоговним *а* на мјесту апострофа и без дужине на крајњем вокалу: мѡг̃ао, одговáр̃ао. У критичком издању ортоепску интерпретацију доносимо у квадратној загради.

(6) У три стиха спјева посвједочен је датив именице *Русија* с губљењем интервокалског *ј* и дифтоншким степеном контракције двају *и*. Изосилабизам је, по владајућој версолошкој концепцији, у првом издању нарушен у прва два примјера – у 318. стиху: Нашу љубав Русији посестрими, (Стојковић 1851: 21) и у 2641. стиху: Посестрими Русији те гојите. (Стојковић 1851: 125), а у трећем, у 2927. стиху (све по нашој нумерацији), приређивач првог издања је покушао да изосилабизам изрази изоставивши финално *и*: И предани Русиј посестрими, (Стојковић 1851: 136). Може се претпоставити да је Андрија Стојковић у овим примјерима слиједио рукопис пјесников: Његош је тауовокалски дифтонг [иј] обично означавао комбинацијом десетеричког *и* и кратког *и* (иј), па је у трећем примјеру (вјероватно) написао **Русиј**, али је често умјесто „ кратког *и*” писао осмеричко *и* (и), па је у прва два примјера (вјероватно) написао **Руси**.

Графија првог издања поставила је пред касније приређиваче *Шћејана Малоџ* текстолошки задатак, који су они и рјешавали, али на три различита начина.

1° У другом издању први примјер је остао нередигован: Нашу љубав Русији посестрими, (Јовановићи 1880: 20), у другом примјеру умјесто крајњег *и* стављен је апостроф: Посестрими Русиј' те гојите. (Јовановићи 1881: 105), који је додат и у трећем примјеру: И предани Русиј' посестрими, (Јовановићи 1881: 113). Данило Вушовић слиједи Решетара [види даље т. 3°] само у првом примјеру (Рус'ји), а у друга два примјера држи се текстологије другог издања (Русиј') (Вушовић 1935: 163, 234, 241). Хибридног карактера су и рјешења која налазимо у издању Михаила Стевановића и упоредива су с другим издањем, само што он пуни облик даје у другом примјеру (Русији), а у првом и трећем ставља апостроф на мјесту финалног *и* (Русиј') (СТЕВАНОВИЋ 1952:

25, 138, 149); исто шаренило налазимо и у издању Јевта Миловића (Миловић 1965: 30, 171, 185). Владан Недић је уједначио примјере (Русиј') (Недић 1964: 23, 115, 124), тако да је п р в о текстолошко рјешење консеквентно спроведено само у његовом издању. – Прво рјешење није адекватно зато што се помоћу апострофа елидира друго *и*, које се јасно изговара и не губи слоговност, а пише се прво *и*, које се редукује и губи слоговност.

2° Д р у г о текстолошко рјешење налазимо у два издања. Драгутин Костић, у трећем издању спјева, користи тзв. генитивни знак као знак за сажимање у сва три примјера: Нашу љубав Русј посестрими, (Костић 1902: 24 (320)); Посестрими Русј те гојите. (Костић 1902: 149 (2715)); И предани Русј посестрими; (Костић 1902: 160 (3001)). Костића слиједи сто пет година касније Александар Младеновић (Младеновић 2007: 39, 166, 178), само што он стихове отпочиње малим словом и што ставља запету испред *и*е у другом примјеру, а стих завршава запетом. – Друго рјешење указује на вокалски степен сажимања, а у примјерима овога типа дифтоншки степен контракције не прелази у вокалски, ни данас.

3° Н а т р е ћ и начин текстолошки проблем је ријешио Милан Решетар: нашу љубав Рус'ји посестрими, (РЕШЕТАР 1926: 197 (I 323)); посестрими Рус'ји те гојите. [РЕШЕТАР 1926: 285 (IV 145)]; и предани Рус'ји посестрими, (РЕШЕТАР 1926: 294 (IV 431)).

4° Ово рјешење примијењено је и у нашем о с н о в н о м и з д а њ у: нашу љубав Рус'ји посестрими, (МАРОЛЕВИЋ 2018: 301 (318)); и преданост ваша непокретна / посестрими Рус'ји тē гојите. (МАРОЛЕВИЋ 2018: 396 (2640–2641)); и прѣдāни Рус'ји посестрими, (МАРОЛЕВИЋ 2018: 405 (2927)). – Треће рјешење иницира правилан изговор и без посебног објашњења, поготову ако се (као у поговору нашег основног издања) укаже да се на мјесту апострофа и графема *'ји* изговара дифтонг [ʲи]. Прозодијска реконструкција у а к ц е н а т с к о м и з д а њ у гласи: Рус'а<ј>и (сонант *ј* између два *и* фонетски се губи, али остаје у фонолошкој структури, па га зато остављамо у угластој загради).

У к р и т и ч к о м и з д а њ у ортографски користимо графему *й* с надредним знаком који указује на моносилабичност и на дужину слога, а ортоепску реконструкцију наводимо у квадратној загради, на примјер:

нашу љубав Русй [рус'и] посестрими, [ШМ 318].

(7) У 2380. стиху (по нашој нумерацији) одштампана су у првом издању два примјера с ије-рефлексом дугог јата: На свијету јошт ове смијешине (Стољковић 1851: 115), а треба да буде један. Ми реконструишемо једносложни рефлекс дугог јата у посљедњој ријечи: на свијету јошт ове см'јешинѣ (коригујемо дугоузлазни акценат основног издања) (уп. МАРОЛЕВИЋ 2018: 385 (2380)). Наши претходници такође коригују рефлекс јата у посљедњој ријечи стиха, али они полазе од рефлекса кратког јата, осим Јевта Миловића.

НАПОМЕНА. Куриозитета ради, наводимо да је Војислав П. Никчевић, преписујући од Решетара и штампарску грешку („још”), умјесто аугментатива и пејоратива – реконструисао придјев (ген. јд. ж.р.) *смијешине*, ваљда супстантивизирани: На свијету још ове смијешине (Никчевић 2005: 135). Приређивачу очито циљ није био да васпостави изосилабизам – него да

прилагоди Његоша своје „правоговору”! Иначе је он, „поправљајући” Његоша, добијао и осмерац с девет (у 2419. стиху спјева, 129. шеснаестерцу): су *чейрдесет* других поју (Никчевић 2005: 137 (код Његоша је: четрдест)), и десетерац с девет слогова (у 2543. стиху): Гоним управ *седамдесет* шесто; (Никчевић 2005: 146 (код Његоша је: седамдесет)).

(8) Изосилабизам је нарушен, по владајућој версолошкој концепцији, и у 258. стиху (по нашој нумерацији), који у првом издању гласи: Од вражијега носа и претреса, (Стољковић 1851: 19). Изосилабизам је васпостављен једноставно (изостављено је *и* у придјевском облику *вражјега*), већ у другом издању: Од вражјега носа и претреса; (Јовановићи 1880: 19); у трећем и каснијим издањима додат је само знак навода: „Од вражјега носа и претреса; (Костић 1902: 21 (260); Решетар 1926: 195 (I 263), исто у Вушовић 1935: 161); у послијератним издањима знак навода се није писао испред сваког стиха него само испред првог: од вражјега носа и претреса; (Стевановић 1952: 23 (260), исто у Недић 1964: 21; Миловић 1965: 28; Младеновић 2007: 36 (260)).

У нашем основном издању дато је друкчије текстолошко рјешење: од враж’јѣга носа и претреса; (Маројевић 2018: 299 (258)), што је у складу с вјероватном графијом у Његошевом рукопису (**вражіега**). Апострофом и графемом ’ј испред вокала (осим вокала *и*) указујемо на изговор неслоговног *и* у облицима односно-посесивних придјева. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* може имати само слабу екскурзију па се у изговору може занемарити, у нашем примјеру: враж’^ијѣга. Однос графије и изговора описан је у поговору „Ортографија и ортоепија основног издања Шћепана Малог” (Маројевић 2018: 468–469).

3. СЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА И ИЗОСИЛАБИЗАМ. Најзад, има стихова у којима је формално задовољен изосилабизам, али рјешење у првом издању не одговара смислу. Квадратним заградама у оваквим примјерима означавамо сегменте текста који су у односу на прво издање замијењени: Докле живи, све стар’јѣга] мнађ[и] [види даље т. (1)] или су у првом издању изостављени: Ми смо Срби народ нај[не]срѣћн’ји: [види даље т. (2)]. Поред тога, има примјера у којима је едициона пракса условила изостављање једне вокалске графеме: (јѣ л’ и Бѣг да, имáмо ли с киме) [види даље т. (3)]; те ти ўдрий нѣдаћ’ у хáрему, [види даље т. (4)].

(1) У 3403. стиху (по нашој нумерацији) у првом издању остала је нелогичност: Докле живи, све стариј мнађега (Стољковић 1851: 158). Нелогичност је исправио Драгутин Костић, у трећем издању спјева: Докле живи, све старијег мнађи (Костић 1902: 184 (3477)). Исправку прихвата Данило Вушовић, али изоставља запету на цезури (која је овдје потребна): Докле живи све старијег мнађи (Вушовић 1935: 256 (IV 909)); Михаило Стевановић и његови сљедбеници умјесто запете доносе повлаку (а она овдје не одговара): Докле живи – све старијег мнађи (Стевановић 1952: 172 (IV 907), исто у Миловић 1965: 215; Младеновић 2007: 203 (3476)); ми смо у основном издању вратили запету и ставили прозодијске знаке на облику дијалекатског придјева: Докле живи, све старијег мнађи (Маројевић 2018: 425 (3403)). А шта је са осталим издањима?

У другом издању остала је нелогичност из првог издања, али је дијалектизам замијењен књижевним обликом: Докле живи све стариј млађега (Јовановићи 1881: 131). Милан Решетар се тим издањем служио као протографом па преузима редактуру другог компаратива а првом додаје апостроф: Докле живи све стариј млађега (РЕШЕТАР 1926: 312 (IV 909)). Владан Недић из Стевановићевог издања преузима интерпункцију, а обје текстуалне грешке узима од Решетара: Докле живи – све стариј млађега (Недић 1964: 120 (исто у другом издању, с. 149)). Приређивач другог издања замијенио је дијалектизам и у облику позитива у стиху: Клањају се мнаду сунцу / дв'је тисуће витезовā, [ШМ 2239 (87)], који код њега гласи: Клањају се младу сунцу две тисуће витезова, (Јовановићи 1881: 88). Ту редактуру Решетар није прихватио (само је исправио рефлекс јата): Клањају се мнаду сунцу дв'је тисуће витезовах, (РЕШЕТАР 1926: 268 (III 571), исто у Недић 1964: 96), што значи да је и ону прву преузео грешком не провјеривши облик у првом издању.

Како је дошло до грешке у првом издању? – Највјероватније је пјесник у првом компаративу био написао пуни наставак, с „покретним” вокалом *a*, као и у облику односно-посесивног придјева: **вражіега** [види т. 2.(8)], тј. написао је: **старіега**, док се у номинативу другог компаратива писао наставак **-ій**, дакле: **мнађій**. Приређивач првог издања, да би задовољио изосилабизам, само је замијенио наставке: **старіега** → старијс, **мнађій** → мнађега.

У складу с овим новим објашњењем, кориговаћемо текстологију основног издања: Докле живи, све стāр'ј[ēга] мнађ[ій] [ШМ 3403]. Другим ријечима, још једним примјером (и још једним типом) допуњујемо одговарајући одјељак о хетеровокалским дифтонзима у саставу исте ријечи: апострофом и графемом **'ј** испред вокала (осим вокала *и*) указујемо на изговор неслоговног *и* у облику компаратива. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* може имати само слабу екскурзију па се у изговору може занемарити, у нашем примјеру: стāр^иј'ега.

(2) У 2814. стиху (по нашој нумерацији) у првом издању није био нарушен изосилабизам: Ми смо Срби народ најсрећнији, (Столкових 1851: 131). То је било довољно да стих необичног значења остане без икакве измјене читав један вијек; промијењена је само интерпункција: Ми смо Срби народ најсрећнији: (Јовановићи 1881: 110; Костић 1902: 156 (2888); РЕШЕТАР 1926: 291 (IV 318), исто у Вушовић 1935: 238; Недић 1964: 120 (исто у другом издању, с. 124), Миловић 1965: 178).

Стих је по смислу исправљен у Стевановићевим издањима, већ у првом: Ми смо Срби народ најнесрећни: (Стевановић 1952: 144 (IV 318)), што је прихватио Александар Младеновић реконструишући читаву финалну ријеч: Ми смо Срби народ [најнесрећни]: (Младеновић 2007: 173 (2887)). Ми смо у квадратне заграде ставили само слог који воспостављамо уз означену прозодију и друкчије оформљене морфеме иза коријена: Ми смо Срби народ нај[не]срећњ'ји: (МАРОЛЕВИЋ 2018: 401 (2814)).

Како је дошло до грешке у првом издању? – У рукопису је вјероватно наставак суперлатива био написан са **-и** умјесто са **-ій** (Његош је тако често писао наставке номинатива једине и множине компаратива и кад су они имали једносложну вриједност): **најнесрећнији** (или: **најнесрећни**). Андрија

Стојковић је завршетак придјева (суфикс + наставак) прочитао двосложно **-ији**, а да би остварио изосилабизам (тј. да би добио адекватан број вокалских графема у трећем такту), изоставио је префикс (по поријеклу: одричну рјечцу) **[не]: нај<не>срећнији** → најсрећнији. Приређивач првог издања је тако остварио изосилабизам – четири слога у трећем такту, али је стих добио сасвим супротан смисао.

(3) У стиху: (јѐ л' њ Бѡг дā, имāмо ли с киме): (МАРОЈЕВИЋ 2018: 398 (2695)) апостроф на крају прве фонетске ријечи указује да се у аутентичном изговору остварује таутовокалски дифтонг с неслоговном првом компонентом **[^ай]**: **јѐ л^а њ Бѡг дā**.

У фразеологизму *је ли и Боѡ да(о)* обавезан је изговор рјечце-интензификатора *и*, док се упитна рјечца *ли* може скратити. У досадашњим издањима, напротив, изостављана је рјечца *и*, чиме се нарушава структура фразеолошког израза: Јели Бог да', имамо ли с киме, (СТОЈКОВИЋ 1851: 127); Је ли Бог да', имамо ли с киме, (ЈОВАНОВИЋИ 1881: 106); Је ли Бог дā, имамо ли с киме, (КОСТИЋ 1902: 151 (2769)); РЕШЕТАР 1926: 287 (IV 199), исто у ВУШОВИЋ 1935: 236); је ли Бог дā, имамо ли с киме, – (СТЕВАНОВИЋ 1952: 140 (IV 199), исто у НЕДИЋ 1964: 116; МИЛОВИЋ 1965: 173; МЛАДЕНОВИЋ 2007: 168 (2768)).

(4) Међу примјерима у којима је едичиона пракса захтијевала елидирање неког сегмента изворног текста нарочито је занимљив (и индикативан) онај из 1084. стиха (по нашој нумерацији), који ћемо навести према акценатском издању и у контексту реплике (пјесме коју у десетерцу пјева други кадија):

Ќ Кануни, || највиши | сѹлтāне,
дивно ли те || бјеше | погледати
кад се турски || Маѡарскѡм | шѣтāше,

кад ѓткиде || Лāву | ма^ач'ју главу
и уврста || Влāхе | под Мохāчем,
āл згрїјешї || дину | наѡпāко
јѣр пѡквāри || трагу | Ќсманову,
тѣ ти ѹдри || недаћ^[а] | у хāрему,
с Роксолāнѣ – || кўга | на султāне.

[ШМ 1077–1085].

Претпостављамо да је други полустих у рукопису гласио: **недаћа у хāрему** и да је у првом издању крајњи вокал именице у медијалном такту замијењен апострофом: Те ти удри недаћ' у хāрему (СТОЈКОВИЋ 1851: 56). Исту ортографију (апостроф у именици) и интерпункцију (без запете на крају стиха) даје приређивач другог издања (ЈОВАНОВИЋИ 1880: 48). Драгутин Костић је оправдано стих завршио запетом: Те ти удри недаћ' у хāрему, (КОСТИЋ 1902: 64 (1117)).

Милан Решетар је уклонио апостроф, а тиме је сугерисао да то није именица женског рода *недаћа* с елидираним наставком (стварно: с неслоговним вокалом на мјесту апострофа) него језички фантом, именица мушког рода *недаћ: те ти удри недаћ у хāрему – (РЕШЕТАР 1926: 226 (II 240), исто у ВУШОВИЋ 1935: 186 (с великим словом на почетку стиха), СТЕВАНОВИЋ 1952: 61, НЕДИЋ 1964: 52, МИЛОВИЋ 1965: 76; МЛАДЕНОВИЋ 2007: 79 (1117)).

Решетара и слѣдбенике му прате лексикографи. У једнотомном Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша читамо: „**недаћ**”, и *ж.* у стиху мјесто *недаћа*” (СТЕВАНОВИЋ – БОШКОВИЋ 1954/1957: 100) (с овом једном „потврдом”), а у двотомном Речнику Његошева језика: „**недаћ** *ж* (ради потреба стиха) *в.* *недаћа*” (СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 507) (с истом „потврдом”). Одредница **недаћа** (СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 507) илуструје се другим стихом из спјева, који у нашем акценатском издању гласи: Ал се бојим || несрећње | недаће: [ШМ 2697].

Ми смо у основном издању ставили апостроф на мјесту неслоговног вокала [a] означивши акценте на обје именице у сандхију: те ти ўдри недаћ’ у харему, (МАРОЈЕВИЋ 2018: 332 (1084)). Прозодијска интерпретација и апостроф сигнализирају да то није језички фантом *недаћ (акценат на глаголском облику сугерише да је то облик аориста а не императива). У наведеном примјеру реконструирамо хетерофокалски дифтонг [aу] у сандхију.

Ортографски би се могла реконструисати изостављена самогласничка графема, а ортоепски – дифтонг, којим се фонетски опкорачује пауза између медијалног и финалног такта десетерца:

Те ти удри недаћ[a] у харему [недаћ^aухарему], [ШМ 1084].

Инерција десетерца обезбиједила би десетосложни изосилабизам, али би се нарушила устаљена едициона пракса. Зато и ми, умјесто реконструисаног вокала као прве компоненте фонетског дифтонга (који наводимо у акценатском издању), остављамо апостроф не само у основном него и у критичком издању.

У примјерима у којима се реконструира неслоговни вокал у сандхију у к р и т и ч к о м и з д а њ у доносимо прозодијску реконструкцију у квадратној загради, а ортографски користимо апостроф:

Те ти удри недаћ’ у харему [недаћ^aухарему], [ШМ 1084];
овај часак меденог’ одиха [мѣденѡг^aѡдиха] [ШМ 1721].

У прозодијској реконструкцији наводе се обје ријечи из другог полустиха: оне имају самосталне (главне) акценте, који су и метрички, али хетерофокалски дифтонг условљава фонетско опкорачење границе између другог и трећег такта [за овај други примјер види т. 2.(2)].

4. ЦЕЗУРА И ИЗОСИЛАБИЗАМ. Четврто су примјери у којима треба реконструисати цезуру (или њено опкорачење). Овдје не можемо користити квадратне заграде него само прозодију (и објашњење у текстолошкој напомени).

(1) У 3466. стиху (по нашој нумерацији) у првом издању је нарушена цезура: Нужде молитве су сачиниле (Столковић 1851: 161). Словослагачи су на погрешно мјесто унијели именицу *нужде*. Оно што коректор првог издања није запазио исправио је приређивач другог издања: Молитве су нужде сачиниле, (Јовановићи 1881: 134).

(2) У 3691. стиху (по нашој нумерацији) цезура је привидно нарушена: Султани су нам пропили вино, (Столковић 1851: 170). Приређивачи нису васпостављали цезуру, а она би се, да је нарушена, воспоставила промјеном

реда ријечи (*султани су пропили нам вино), него су се бавили интерпункцијом. Једни су оставили запету из првог издања (Јовановићи 1881: 141; Костић 1902: 197 (3765); Стевановић 1952: 184 (V 283), исто у Недић 1964: 153; Миловић 1965: 232). Други су је замијенили узвичником: Султани су нам пропили вино! (Решетар 1926: 322 (V 283), исто у Вушовић 1935: 264), а трећи – тачком и запетом: Султани су нам пропили вино; (Младеновић 2007: 216 (3764)).

И ми стих завршавамо тачком и запетом, али смо у основном издању ставили и акценте на обје ријечи у другом такту: Султани су *нâм* *прѡпѣли* вино; (Маројевић 2018: 435 (3691)). По правилима која смо примијенили у основном издању, уз личну замјеницу, кад она има ослабљен, побочни акценат, акцентујемо и наредну ријеч, с главним акцентом (те двије ријечи чине једну, сложену фонетску ријеч: *нâм*[^]*прѡпѣли*). У критичком издању прозодијски интерпретирамо сложену фонетску ријеч у квадратној загради (прва компонента има ослабљен, а друга пуни акценат):

Султани су нам пропили [*нâм*[^]*прѡпѣли*] вино;
 наскоро ће Турци видијети
 ће султани једу крметину;
 попуцаће срца у Туракâ [*ѡ*турâкâ^x],
 попуцати срца од жалости [*ѡ*^лжалости] –
 ослачаће дину крметина,
 сви ће Турци муком [*мѡ*ком] умукнути!
 [ШМ 3691–3697].

Да замјенички облици датива множине (*нâм*, *вâм*) могу бити с акцентом, показује стих: *вâм* њх предат од слова до слова. [ШМ 2620]. У основном издању овдје смо прозодијским знацима снабдјели само прву фонетску ријеч јер је облик *вâм* у контексту наглашен – има главни а не побочни акценат.

(3) У 851. стиху (по нашој нумерацији) наглашеним обликом личне замјенице (ак.) *вас* завршава се први полустих у првом издању: Каква је вас нужда донијела? (Столковит 1851: 45), што је без икакве измјене остало у издањима пет приређивача (Јовановићи 1880: 40; Костић 1902: 52 (884); Решетар 1926: 217 (II 7), исто у Недић 1964: 43; Миловић 1965: 62).

Ред ријечи промијењен је у издањима Данила Вушовића: Каква вас је нужда донијела? (Вушовић 1935: 179 (II 7), исто у другом издању, с. 196), а за Вушовићем стих тако доноси Михаило Стевановић, у издањима Ц(ј)елокупних д(ј)ела (најприје у Стевановић 1952: 51 (II 7)), и Александар Младеновић, у издању ЦАНУ (Младеновић 2007: 67 (884)).

У основном издању ми смо вратили изворни ред ријечи ставивши и акценат на замјеничком облику (Маројевић 2018: 323). Стих ћемо навести у ширем контексту (контексту реплике):

Еј вѣ стâрци, што тражите овде?
 Каква је вâс нужда донијела?
 Јѣ л' ѡзговѡр лажне покорности?
 Добро знâдем вâшѣ покорности!
 [ШМ 850–853].

За измјену реда ријечи нема оправдања: *вас* није енклитички замјенички облик него пуни и наглашени, с главним (наравно: метричким) акцентом. Њиме се цезура не нарушава него само опкорачује. У претходном стиху номинатив исте замјенице има ослабљен, побочни акценат, као и узвична рјечца прије њега. У критичком издању у та два стиха прозодијски се интерпретирају сложена фонетска ријеч (у 850. стиху) и проста фонетска ријеч (у 851. стиху):

Еј ви старци [êj^vî^stârци], што тражите овде?
Каква је вас [vâc] нужда донијела?

[ШМ 850–851].

5. ЗАКЉУЧАК. Примјери из првог издања *Шћејана Малоџ* упоредиви су с четири примјера из рукописа *Горскоџ вијенца*. Разлика је само у томе што су ти примјери у претходном спјеву посвједочени у рукопису пјесниковом и што се у првом издању није стара графика и ортографија замјењивала новом.

(1) У расправи *Најомене уз рукопис Горскоџ вијенца* рукописне верзије 1. стиха *Горскоџ вијенца* Миодраг С. Лалевић овако описује: „Прво је било ‘Ево врага су седам кабаницах’, па прецртано ‘Ево’ и испред њега метнуто ‘Виђи’, а ‘су седам’ прецртано, па узето наново, а место ‘кабаницах’ узето ‘бињишах’. Од незграпног једанаестерца дотеран је ритмичан десетерац” (ЛАЛЕВИЋ 1952: 203). – Лалевић није запазио, међутим, да је у рукопису у другој, непрецртаној предлошко-падежној вези **су седамъ** (л. 1) првобитно био тврди знак **ъ** преко којег је написан вокал **у**. То значи да у рукопису, ни у једној фази стваралачког процеса, није био „једанаестерац”, тј. није била нарушавана силабичка структура основног стиха *Горскоџ вијенца*. Први стих спјева гласио је (у претходној редакцији) или **ево врага съ седамъ кабаницахъ!** или **виђи врага съ седамъ кабаницахъ!** (пошто не знамо у којој фази је замијењена иницијална ријеч стиха), а то значи да није био нарушен изосилабизам.

Овај примјер показује тешкоће с којима су се читачи Његошевог рукописа суочавали: ни Лалевић, ни Јевто Миловић послѣ њега (Миловић 1982: 41 (нап.)), нису видјели то првобитно **«съ»** које је прије њих препознао Милан Решетар (РЕШЕТАР 1926: 344, 348), па није чудо што ни Андрија Стојковић није правилно прочитао облике *шерѣијѣи* [види т. 1.(3)] и *брилијѣи* [види т. 1.(4)].

(2) У рукопису 387. стих *Горскоџ вијенца* првобитно је гласио: Е самъ ли [ти] ихъ обсуо мраморѣмъ – [л. 5; умјесто: Есамъ (= јесам) пјесник је омашком написао: Е самъ (= е сам)], тј. „[Ј]есам ли ти их обсуо мраморјем” (МАРОЛЕВИЋ 2005: 886–887). Како каже Миодраг С. Лалевић, „запажа се да је песник сажимао ‘ти их’ у један слог, где се обе енклитике (ти их) узимају као дуг, сажет слог, те излази десетерац, па је потом избацио прву енклитику (ти)” (ЛАЛЕВИЋ 1952: 209). Да је првобитна верзија остала, са једанаест написаних вокалских слова (али са десет слогова), у нашем издању стих би гласио:

јесам ли т’ их [јѣсамлит’ѣх] опсуо мраморјем
[ГВ 387]

пошто је наша читалачка публика (а и наука о стиху која далеко заостаје за развојем поезије) навикла да у десетерцу буде **н а п и с а н о** десет вокала.

Иначе би се стих могао написати: јесам ли *ти* *их* опсуо мраморјем, гдје се подвучена два *и* читају као један, дифтоншки слог [ʲај].

Овај примјер је упоредив с брисањем наставка *-а* у номинативу именице *недаћа* у *Шћејану Малом*: Те ти удри недаћ[а] у харему [види т. 3.(4)] и с дифтонзима које смо реконструисали у поглављу 2.

(3) За рукописне верзије 773. стиха *Горског вијенца* Миодраг С. Лалевић каже: „За овим је био стих ‘Лови свјетлост лисијех очих’, те је испао деветерац, па место ‘лисијех’ узето л и с и ч и ј е х” (Лалевић 1952: 214). – У аутографу заиста је натписан облик **лисичіехъ** изнад прецртаног облика старог односно-посесивног придјева: **лови свѣтлостъ <лисіехъ> очихъ**; (л. 9). Али ни у овом случају пјесник није могао ни изговорити, ни написати „деветерац”, тј. нарушити силабичку структуру основног стиха *Горског вијенца* (и централног метричког облика српских епских народних пјесама). Стваралачки поступак се мора друкчије објашњавати. Прва верзија стиха, коју је Његош хтио да напише (или да је препише са неког ранијег „черновика”), очито је гласила: **лови свѣтлостъ лисіехъ <погледахъ>**. Не написавши последњу ријеч тако формулисаног стиха, пјесник је одлучио да други полустих измијени, па је прецртао придјев, али је, пропустивши да напише алтернативни облик, написао само завршну ријеч нове редакције стиха. Накнадно је изнад прецртаног облика натписао пропуштени облик **лисичіехъ**, којим је у мислима већ био замијенио првобитни облик придјева. То се види по томе што потез којим је стари облик прецртан и потез којим је полузаокружен прецртани лик (да би се изнад њега написао нови) – не припадају истом хронолошком пресеку (овај последњи је учињен, несумњиво, н а к н а д н о).

Фазе у стваралачком поступку Његошевом нису препознавали ни други, па се тиме може објаснити и пермутација у стиху: Молитве су нужде сачиниле [види т. 4.(1)] – обликом *нужде* замијењена је нека друга прецртана ријеч у другом такту, али је исправка очито била извучена на маргину испред почетка стиха, а Стојковић није то схватио.

(4) За 1199. стих у рукопису *Горског вијенца* Миодраг С. Лалевић вели: „Стих О ко шта се они два поклаше у рукопису је деветерац: Његош није дописао с е” (Лалевић 1952: 220). – Стих је записан заиста без повратне рјечце *се*: око шта [се] они два поклаше? (л. 13 об.). Али елипса повратне рјечце *се* тиче се само графемског плана (грешка у писању, руски: описка), па би се она, и кад бисмо објављивали само рукописну редакцију *Горског вијенца*, морала реконструисати. У рукопису, дакле, није „деветерац”, као што није у њему посвједочен ни неповратни глагол *поклати (кога), него повратни *йоклаѣи се*. Пјесник је први полустих изговарао, наравно, [ѡкоштасе], али је омашком пропустио да напише рјечцу.

Овај примјер је упоредив с пропуштањем личне замјенице *ми* у *Шћејану Малом*: а камо ли [ми] шака горштака(х) [види т. 1.(2)].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вушовић 1935: *Цјелокуйна дјела* Петра Петровића Његоша. У редакцији Данила Вушовића. Београд: Народна култура, 1935.
- Вушовић 1936: *Цјелокуйна дјела* Петра II Петровића Његоша. У редакцији Данила Вушовића. Друго издање. Београд: Народна култура, 1936.
- ГВ: *Горски вијенац* [у књ. Маројевић 2005: 35–218 (критичко издање); Маројевић 2018: 161–265 (основно издање); акценатско издање (у рукопису)].
- ЈОВАНОВИЋИ 1880: *Лажни цар Шћејан Мали*: Историјско збитје XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Ново издање. Панчево: Накладом Књижаре браће Јовановића, [1880], 1–64. (Народна библиотека браће Јовановића. Свеска 5).
- ЈОВАНОВИЋИ 1881: [Само на корицама:] *Лажни цар Шћејан Мали*. [Панчево, 1881], 65–152. (Народна библиотека браће Јовановића. Свеска 7).
- ЛМ: *Луча микрокозма* [у књ. Маројевић 2016: 105–224 (критичко издање), 903–1020 (акценатско издање); Маројевић 2018: 67–149 (основно издање)].
- ЛАЛЕВИЋ 1952: М. С. Лалевић. Напомене уз рукопис Горског вијенца. *Pitanja savremenog književnog jezika*, Sarajevo, decembar 1952, IV, knj. II, sv. 2, 199–224.
- КОСТИЋ 1902: *Лажни цар Шћејан Мали*: Историческо збитје осамнаестог вијека. Од Петра Петровића Његоша. [Предговор Јаша М. Продановић. Приредио Драгутин Костић]. Београд – Загреб: Штампарија Мила Маравића, 1902. (Српска књижевна задруга, 63). [Првом пагинацијом штампани су, накнадно, предговор и биљешка о издању потписана са С. К. З].
- МАРОЈЕВИЋ 2005: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2005.
- МАРОЈЕВИЋ 2016: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Narodni muzej Crne Gore, 2016.
- МАРОЈЕВИЋ 2018: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћејан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговоње Његошевог дела, 2018.
- МАРОЈЕВИЋ 2020: Петар II Петровић-Његош. *Шћејан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Narodni muzej Crne Gore, 2020. [У штампи].
- МИЛОВИЋ 1965: Петар II Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали*. [Приредио за штампу и прилоге написао Јевто М. Миловић]. Титоград: Графички завод, 1965. (Библиотека „Луча“, 15).
- МИЛОВИЋ 1982: Јевто М. Миловић. *Рукойис „Горског вијенца“ Пејтра II Пејтровића Њеџоца*. Титоград: ЦАНУ, 1982.
- МЛАДЕНОВИЋ 2007: Петар II Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали*. Приредио Александар Младеновић. Подгорица: ЦАНУ, 2007. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Критичко издање. Књига трећа).
- НЕДИЋ 1964: Петар Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали. Писма*. [Избор Војислав Ђурић. Редакција Владан Недић]. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска књижевна задруга, [1964]. (Српска књижевност у сто књига. Књ. 22. Петар Петровић Његош, II).
- НЕДИЋ 1969: Петар Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали. Писма*. [Избор Војислав Ђурић. Редакција Владан Недић]. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска књижевна задруга, [1969]. (Српска књижевност у сто књига. Књ. 19. Петар Петровић Његош, II).
- НИКЧЕВИЋ 2005: Петар II. Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали*. Према I. издању из 1851. приредио и предговор написао Војислав П. Никчевић. Цетиње, 2005.
- РЕШЕТАР 1890: *Горски вијенац* владике црногорског Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао Милан Решетар. У Загребу, 1890.
- РЕШЕТАР 1926: [Целокупна дела Петра Петровића Његоша. Књига прва. Већа дела]. *Горски вијенац. Луча микрокозма. Шћејан Мали*. У редакцији Милана Решетара, Београд: Државна штампарија, 1926.
- СТЕВАНОВИЋ 1952: Петар Петровић Његош. *Шћејан Мали*. [Текст приредили за штампу Михаило Стевановић и Радован Лалић. Биљешке и објашњења написао Михаило Стевановић]. Београд: Просвета, 1952. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига четврта).

- СТЕВАНОВИЋ—БОШКОВИЋ 1954/1957: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]. [Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић]. Београд: Просвета, 1954. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига шеста). [Додатни тираж: 1957].
- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: *Речник језика Пејтра II Пејтровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.
- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: *Речник језика Пејтра II Пејтровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.
- СТОЈКОВИЋ 1851: *Лажни цар Шћепан Мали*: Историческо Збитије Осамнајестогa вијека. Пјесмотворје Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша, Владике и Господара Црнегоре. [На 9. страни:] *Шћепан Мали*. Повјестно збитије, у пет дјејствијaх. [На насловној страни:] Издао 1851. године Андрија Стојковић у Трсту. [На корици:] У Југославији. [На полеђини насловне стране испод мота:] Печатња браће Жупана у Загребу, 1851.
- ШМ: *Шћепан Мали* [у књ. Маројевић 2020: 227–486 (критичко издање), 1011–1153 (акценатско издање); Маројевић 2018: 289–449 (основно издање)].

Radmilo Maroyevich

THE VERSIFICATION OF NYEGOSH'S EPIC "STEPHEN THE LITTLE"
(The Reconstruction of Syllabic Constants)

S u m m a r y

In this paper, in the first and second sections, the verses of the epic "Stephen the Little" by the Serbian poet Petar II Petrovich-Nyegosh in its first edition are analyzed, where isosyllabism is purportedly abandoned – the lines have either one syllable more, or one less. In the third section, the verses are reconstructed in which isosyllabism is achieved (they have ten syllables each), but the result is inadequate meaning, inadequate phraseologism, or inadequate form. In the fourth section, decasyllables are analyzed where the caesura is infringed upon, or so it seems. In the conclusion, the approach is completed by a comparison of four verses of the autograph of the epic "The Mountain Wreath", in which isosyllabism is supposedly disturbed as well.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
radmilo@mail.ru

Дејан Средојевић

ВРЕДНОСНИ СУДОВИ О РАЗЛИЧИТИМ РЕАЛИЗАЦИЈАМА АКЦЕНТА*

У раду су представљени резултати истраживања вредносних судова о прихватљивости, лепоти и узорности различитих фонетских реализација дугоулазног акцента. Група од 22 испитаника, језичка стручњака, слушала је и затим оценила 18 аутентичних и 36 манипулисаних примера, које су реализовале говорнице из Београда (БГ), Новог Сада (НС) и двају градова и мањих места с територије источнохерцеговачког дијалекта (ИХ) – Херцег Новог, Невесиња, Милића и Гацка. По вредностима параметара тона, примери из НС групе разликују се од оних из БГ и ИХ групе, док између ових двеју група нема већих разлика. Оцене испитаника не разликују се за примере из БГ и НС групе, док су за ИХ групу значајно ниже. Међу говорницама из трију група постојале су извесне разлике у реализацији елеманата који се остварују на сегментном и супрасегментном нивоу, а испитаници су, заправо, дали вредносне судове који се тичу трију говорних варијетета.

Кључне речи: вредносни судови, акценат, фреквенција основног тона, стандард, регионални варијетет.

This paper presents the findings of a study exploring the value judgments about different phonetic realizations of long rising accent in terms of whether they are acceptable, whether they sound beautiful, and whether they are exemplary regarding the language norm. The subjects were 22 language experts who first listened and then evaluated 18 original and 36 manipulated examples of phrases, produced by three groups of female speakers: the speakers from Belgrade (BG), Novi Sad (NS), and the speakers from the following cities and towns located in the East-Herzegovinian dialect region (EH): Herceg Novi, Nevesinje, Milići and Gacko. Also, prior to the research, the analysis of f0 of the original examples was conducted and it indicated that NS examples differed from BG and EH examples, whereas BG and EH examples did not exhibit differences. The evaluation scores for BG and NS examples did not differ, whereas EH examples were scored significantly lower. The differences in the production by the three groups of speakers were both segmental and suprasegmental and the subjects provided the value judgments regarding these three regional varieties.

Key words: value judgments, word accent, fundamental frequency (f0), language norm, regional variety.

1. Увод. Као једна од грана фонетике, ортоепија се бави нормативном реализацијом сегментних и супрасегментних јединица (фонема, односно, акцената и интонације) (SUBOTIĆ i др. 2012: 15). Тако, на пример, ортоепија дефинише да је типична реализација фонеме /l/ у стандардном српском језику глас [l], звучни апикални алвеоларни латерални апроксимант (SUBOTIĆ i др.

* Рад је урађен у оквиру пројекта *Дијигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене* (ИИИ 47040), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Део прелиминарних резултата истраживања представљеног у овом раду изложен је у оквиру позваног предавања на округлом столу посвећеном Ортоепији на десетом међународном научном скупу *Истраживања говора 2019*, одржаном на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу, од 5. до 7. децембра 2019. године.

2012: 46),¹ док друге гласовне реализације ове фонеме које се јављају у језицима света (LADEFEGED – MADDIESON 1996: 182–193; HIPA 2007: 3–38) – [ʃ], ретрофлексни латерални апроксимант, и [ʎ], веларни латерални апроксимант – за стандардни српски не сматра исправним. Наравно, када врши избор међу различитим варијантама, ортоепија узима у обзир неколике критеријуме (SUBOTIĆ i dr. 2012: 17), као прво – објективне законе језичког развитка. Тако, на пример, од именице дѣлба – као резултат бројних измена у гласовном и прозодијском систему (редукције полугласа, преласка /l/ у /o/, монофтонгизације јата, па замене тако добијеног гласа с /e/, али и новоштокавског акценатског преношења (Ивић 1998: 336–352, 399–404)) – могао је настати само облик *деѡба*, који је због тога с ортоепског становишта и једини исправни облик ове речи у екавској варијанти стандардног српског језика. При избору једне од варијаната као водеће, други важан критеријум који ортоепија узима у обзир јесте њихова распрострањеност. Тако, на пример, облици *друѡвѡ* и *у сѡарѡсѡи*, као и *чиѡѡмо* и *ѡрѡчиѡѡмо* (Даничић 1925: 21, 81, 166), који су настали изменама прозодијског система карактеристичним за српски језик (Белић 1999: 167, 189, 395–404), због ограничене распрострањености, али и због тога што се срећу у областима које су удаљеније од главних културних и економских центара, доживљавају се као маркирани и недовољно престижни, а уместо њих препоручују се облици настали аналогизама и извесним упрошћавањима прозодијске норме: *друѡѡвѡ*, *у сѡѡросѡи*, *чиѡѡмо* и *ѡрѡчиѡѡмо*. Ништа мање важан није ни трећи критеријум који утиче на ортоепски статус неке од постојећих изговорних варијаната – колико је говорници доживљавају престижном, прихватљивом, али и лепом. Иако баш последњим наведеним феноменима бројна социолингвистичка истраживања посвећују велику пажњу, у савременој србистици они су занемарени. Наравно, када се приступи дуго најављиваној рестандардизацији два века старе Вук–Даничићеве прозодијске норме (ПЕТРОВИЋ 1998: 4–8; SUBOTIĆ i dr. 2012: 104; СРЕДОЈЕВИЋ 2009; СРЕДОЈЕВИЋ 2013, 2018), при успостављању реда у хаосу дублетâ (како оних стандардних тако и оних за норму невидљивих, који припадају разговорном језику) управо овом критеријуму треба посветити велику пажњу.

Корак ка испуњењу тог сложеног задатка јесте истраживање представљено у овом раду. Наиме, за разлику од елемената сегментног нивоа који ортоепском нормом јесу обрађени (Милетић 1933; ПЕТРОВИЋ – ГУДУРИЋ 2010; SUBOTIĆ i dr. 2012), за елементе супraseгментног нивоа то се не може рећи у потпуности. Истина, постојећа србистичка литература обрађује питања инвентара и дистрибуције прозодема, описује на чему почивају разлике међу њима, а даје и типичне реализације прозодема у говорима који се налазе на територији дијалеката који су послужили као основица стандардног језика. Ипак, важећа ортоепска норма не прописује која је правилна реализација прозодема, не фаворизује ниједан одређени њихов изговор (на пример, изговор карактеристичан за говоре појединих већих културних и економских центара), а непознат је и став говорника у вези с престижношћу, прихватљив-

¹ Овај глас некад има и денталну, чак и посталвеоларну локализацију (Милетић 1933: 55–60). Према новим, изузетно прецизним истраживањима артикулације хрватског језика сматра се да овај глас има дентално-алвеоларну локализацију (HORGA – LIKER 2016: 263).

вошћу и лепотом постојећих варијаната. Истраживање, чији ћемо део представити у овом раду, предузето је с циљем да се испита како говорници стандардног језика вреднују различите фонетске реализације истог акцента (чија је дистрибуција у складу с ортоепским правилима), а за анализу смо одабрали дугоузлазни акценат.² Да бисмо одговорили на ово питање, требало је да испунимо неколико задатака: први – да опишемо реализације дугоузлазног акцента код говорника пореклом с територије двају дијалеката који су послужили као основица за формирање стандардног језика; други – да утврдимо да ли међу описаним реализацијама постоје разлике; трећи – да истражимо да ли испитаници уочавају те разлике; четврти – да утврдимо како их они вреднују. Како нам обим рада није дозвољавао да представимо резултате целокупног истраживања, испуњавање првих двају задатака изложили смо у раду SREDOJEVIĆ 2020, а овде ћемо дати резултате дела истраживања којем су у фокусу били трећи и четврти задатак. Пошто у другој целини овог рада прикажемо истраживања, донекле, слична нашем, вршена на материјалу различитих језика, у трећој целини детаљно ћемо представити резултате до којих смо дошли у SREDOJEVIĆ 2020, првом делу истраживања представљеног у овом раду. У четвртој целини приказаћемо сам ток истраживања, испитанике и тестове примењене за статистичку анализу. У наредној, петој целини биће презентовани резултати анализе, као и тумачења добијених података и њихово поређење с резултатима других истраживача. На крају, у шестој целини издвојићемо најважније закључке до којих смо дошли.

2. ВРЕДНОСНИ СУДОВИ О ГОВОРНИМ ВАРИЈЕТЕТИМА У ЈЕЗИЦИМА СВЕТА. Велики је број досад предузетих социофонетских истраживања у којима су испитивани вредносни судови испитаника о различитим говорним варијететима, дијалектима и језицима. Иако се истраживања, од којих ћемо нека и представити, разликују по циљевима, корпусима, примењеној методологији, међу добијеним резултатима ових истраживања постоје извесне сличности. Појам *сјандардно̄ варијетет̄а*³ нема јединствено значење у језицима света,⁴

² Овај је акценат одабран због тога што међу истраживачима не постоји потпуна сагласност у вези с његовим типичним изгледом, што, у извесном смислу, утиче и на различите фонолошке интерпретације појма акцента у српском језику. Наиме, према резултатима Павла Ивића и Илсе Лехисте, дугоузлазни акценат (као и краткоузлазни) јесте двосложен, што значи да је код њега „висок тон на две узастопне море раздвојене слоговном границом” (Ивић – Лехисте 1996: 25, 198), чиме су потврђени ставови Леонарда Мазинга (MASING 1876), а разликовање дугих акцената омогућава и тонско кретање унутар самог акцентованог вокала (Ивић – Лехисте 1996: 58; 2002: 155). Међутим, према налазима Дејана Сређевића, овај акценат у говору Новог Сада има другачију реализацију, те се он не може описати као двосложен, у значењу које овом термину дају Мазинг, Ивић и Лехисте (SREDOJEVIĆ 2017: 193–198).

³ Стандардни варијетет само је један од система у језику, састоји се од стандардних варијанти и стандардних константи, а обично обухвата различите ситуационе или стилске варијетете (регистре) (AMMON 2004: 274). Видети и MĀHLUM 2010: 23–29 и HOLMES 2013: 78.

⁴ Тако су, на пример, истраживања у којима је процењивано дијалекатско порекло говорника америчког и британског варијетета енглеског језика показала да је доживљај стандарда у двама варијететима различит, па Американци као стандардни оцењују неутралан изговор, онај који није локално одређен, док је за Британце то прихваћени изговор (енгл. *received pronunciation*), нагласак одређене друштвене класе, који је историјски и културно повезан с богатим југом Енглеске (MILROY – MILROY 2012: 151).

он се најчешће описује као регионално необележен, а испитаници – независно од тога који варијетет користе – препознају га међу другим варијететима и високо га вреднују, док његовим носиоцима приписују, углавном, позитивне особине.⁵ Међутим, неке позитивне особине готово се доследно приписују другим варијететима, па и онима које испитаници не сматрају „исправним”.⁶

2.1. У великом истраживању Копланд и Бишоп анализирали су ставове 5 100 испитаника према 34 различита говорна варијетета британског енглеског, а у центру њихове пажње биле су оцене престижности и друштвене прихватљивости изговорâ (COUPLAND – BISHOP 2007). Испитаници су проценили да су се изговорни варијетети много више разликовали по питању престижности него по питању друштвене пријемчивости (COUPLAND – BISHOP 2007: 80).⁷ Веома је занимљиво да су најбоље оцењени изговори, по обама критеријумима, *сѿандардни енџлески* и *изџговор сличан мом* (независно од тога који је то изговорни варијетет). Значајан је налаз Копланда и Бишопа: што су изговорни варијетети, из лингвистичког угла гледано, разноврснији – они се сматрају и друштвено пријемчивијима. Изузетак су два варијетета *ѿприхваћеноџ изџговора* – *сѿандардни енџлески* и *краљичин енџлески*, који се, иако немају тако велику разноврсност, сматрају друштвено пријемчивима (COUPLAND – BISHOP 2007: 83).⁸ Независно од тога којем изговорном варијетету припадају, испитаници из свих крајева у подједнаком су степену били поносни на свој варијетет, изузев оних из Шкотске, који се више поносе својим изговором (COUPLAND – BISHOP 2007: 84).

2.2. Хитонова и Најгардова испитивале су како је група од 64 испитаника оценила примере које су слушале, у којима су текстове различитих тематских садржина (у једнима су обрађиване теме типичне за амерички Југ, а у другима неутралне теме) прочитали говорници са стандардним изговором америчког енглеског и они с јужњачким америчким изговором. Независно од садржаја текста који су читали, говорници који имају стандардни изговор оцењени су као интелигентнији, паметнији, боље образовани, али и као арогантнији од говорника с јужњачким изговором (разлике су статистички значајне), док су говорници с јужњачким изговором оцењени као забавнији, дружељубивији, љубазнији и пријатнији (HEATON – NYGAARD 2011:

⁵ Ипак, то није увек случај. Тако су, на пример, Џајлс и сарадници утврдили да су говорници британског енглеског од стране слушаца оцењени као компетентнији, али мање добронамерни када су користили стандардни изговор, него када га нису користили (GILES et al. 1992 према HEATON – NYGAARD 2011: 202).

⁶ Када је анализирао различите варијетете америчког енглеског, Престон је запазио да говорне заједнице користе *симболички језички капитал* свог варијетета на један од двају начина, али никад не на оба (PRESTON 1999: 370). Наиме, говорници већине варијетета користе овај симболички капитал за сферу *сѿандардне уѿѿпребе*, док говорници мањег броја варијетета користе овај симболички капитал за сферу *услугне уѿѿпребе*. Варијетете из прве групе говорници користе у образовању, медијима и јавној употреби, због чега они више не могу бити погодни за личну, свакодневну комуникацију, па ту улогу преузимају варијетети из друге групе.

⁷ Изузев четирију варијетета, сви остали били су оцењени вишим оценама када је у питању друштвена пријемчивост него када је у питању престижност.

⁸ Ипак, испитаници свој изговорни варијетет, независно од тога о којем се варијетету ради, као и још четири варијетета, сматрају друштвено пријемчивијима од краљичиног енглеског (COUPLAND – BISHOP 2007: 85).

206–207). На ставове испитаника утицао је и садржај текста који је читан и изговор говорника. Ауторке су потврдиле одраније познат став да изговор самих гласова или фонолошке варијације утичу на ставове слушаца (HEATON – NYGAARD 2011: 208). Изузетно је важан налаз ауторки да су се ставови према примерима са стандардним изговором мењали у зависности од теме текста, што није био случај с примерима с јужњачким изговором. Стандардни изговор не изазива снажне асоцијације у вези с неком од испитиваних карактеристика говорника, па су се испитаници при давању оцена ослањали на садржај читаног текста. С друге стране, јужњачки изговор изазива снажне асоцијације код слушаца, услед чега они увек дају сличне оцене, независно од садржаја читаног текста (HEATON – NYGAARD 2011: 208). Садржај самог текста утиче на ставове судија када код њих не постоје већ изграђени ставови према одређеном регионалном изговору (HEATON – NYGAARD 2011: 203).

2.3. У истраживању које је спровео Лоренс Кајпер, групи од 76 испитаника, пореклом из Париског региона, дата је карта Француске, на којој су били делимично унети подаци о градовима и рекама, а затим је од њих тражено да на карти уцртају области у којима „људи имају специфичан (из)говор”. Поред тога, од испитаника је тражено да процене 24 различите говорне области по трима критеријумима: степен у којем се наведени говор разликује од говора испитаника, степен исправности и степен пријатности (KUIPER 1999: 243–262). Париски регион, као и област Турена (која се, још од средњег века, сматра колевком „чистог француског”), испитаници оцењују као области у којима се најисправније говори.⁹ Наведене процене слажу се и с проценом степена пријатности говора, уз мање измене. Ипак, занимљиво је да је провансалски говор оцењен као најпријатнији, док је према процени исправности сврстан тек на 20, од 24 места.

До донекле сличних резултата дошло се и приликом испитивања ставова говорника америчког енглеског према различитим говорним варијететима у САД. Наиме, Престон је установио да су испитаници пореклом са севера земље, из Мичигена, свој варијетет проценили највишом оценом када су у питању исправност и пријатност, док су по обама критеријумима најниже оцене дали јужњачком говору Алабаме. С друге стране, испитаници пореклом из Алабаме свој су варијетет оценили као изузетно пријатан, али се при процени исправности он нашао на средини листе понуђених америчких варијетета (PRESTON 1999: 365, 367, 373).

2.4. Испитивања ставова према говорним варијететима детаљно су рађена и за хрватски језик. Тако је Габријела Кишичек испитивала какви су ставови 52 студента према говору 203 говорника 11 градских варијетета хрватског језика и како су се ти ставови током времена мењали (KIŠIČEK 2012). Као и у другим истраживањима, говорници који су оцењени као најбољи јесу они чији је говор најмање регионалан, испитаници сматрају да су они интелигентнији, образованији, имају виши друштвени статус, и њихов је говор примеренији за јавну употребу. Најбоље су процењени они говорници

⁹ С друге стране, говори који се налазе уз границу Француске, у којима великом делу становништва први језик и није француски, од стране испитаника оцењени су као најмање исправни.

који су високообразовани, а неретко су они били и на водећим функцијама (KIŠIČEK 2012: 156). За разлику од њих, најлошије оцењени говорници јесу они чији је говор регионалан, а испитаници оцењују да су они мање интелигентни и образовани, нижег друштвеног статуса, док њихов говор није примерен за јавну употребу (KIŠIČEK 2012: 164).

Све групе испитаника, осим оних из Истре и Приморја, говорнике властитог варијетета оценили су као боље, симпатичније и осећајније (KIŠIČEK 2012: 164). Испитаници из различитих регија показали су велику сличност у процени говорника различитих варијетета (KIŠIČEK 2012: 163).

И у истраживању Гордане Варошанец-Шкарић и Габријеле Кишичек, у којем је 28 испитаника оцењивало говор 40 говорника из двају хрватских говора, утврђено је да испитаници, независно од тога којег су дијалекатског порекла, препознају особине „орсеприhvaćenoga izgovora”, који, уједно, сматрају најпожељнијим у јавној употреби (VAROŠANEC-ŠKARIĆ – KIŠIČEK 2009: 122).¹⁰

2.5. Иво Шкарић, сам и у коауторству с Николајем Лазићем, спровео је низ истраживања хрватског језика у којима је испитивао ставове испитаника према различитим јединицама фонолошког система, али не и према њиховим фонетским реализацијама (као што је то случај у нашем истраживању). Тако је, на пример, Шкарић испитивао вредносне судове студената фонетике према различито наглашеним облицима речи (нпр., у *žrād* : *ŷ žrād*, *šelewī-zi-ja* : *šelewīzi-ja*, *Slavōnācā* : *Slāvōnācā*) како би утврдио висину школске спреме говорника на коју асоцира дати облик, учесталост датог облика у испитаниковом говору и степен пожељности тог облика у прихваћеном стандарду (ŠKARIĆ 1999). Исти је аутор испитивао и ставове студената према различитим облицима речи (нпр., *mēne* : *mēne*, *Македōнија* : *Македōнија*, у *врīићу* : у *врīићу*) како би утврдио које од тих облика испитаници сматрају нагласним „србизмима”, а које „кroatизмима” (ŠKARIĆ 2001).

У истраживању вредносних ставова према хрватским нагласцима, у којем је учествовало 165 проценитеља, од којих је 60% било штокавског говорног порекла, 28% кајкавског и 12% чакавског, Иво Шкарић и Николај Лазић налазе да све прозодеме стандардног језика постоје у језичкој свести проценитеља, који према тим прозодемама имају издиференциран однос, те реагују како на саме прозодеме тако и на њихове замене прозодемама различитог квалитета, односно квантитета (ŠKARIĆ – LAZIĆ 2002). Како се сва четири нагласка подједнако позитивно вреднују у речима у којима су ти нагласци инхерентни, аутори закључују да је норма „у језичкој прозодијској *jezgri*, *filološki dobro motivirana*, *i sociolingvistički prihvatljiva*” (ŠKARIĆ – LAZIĆ 2002: 20). Аутори су утврдили да у свести младих говорника не постоји „*nalog koji zabranjuje silazne naglaske na nepočetnim slogovima, nego samo nalog da treba govoriti prozodiju kakva je za koju riječ uobičajena*” (ŠKARIĆ – LAZIĆ 2002: 20).

¹⁰ Ауторке се позивају на термин који користи Иво Шкарић, када говори о трима идиомима, који се разликују по настанку и по улогама које имају. Истина, сами описи идиомâ у појединим деловима делују импресионистички, а границе међу њима нису прецизно дате. За оптшеприхваћени тип аутор каже да је његова прозодија у трајном настајању у комуникацији, облици настају по начелима теорије хаоса, резултат је мешања различитих хрватских идиомâ, „*prijatan je*” и звучи „*domaće*” (ŠKARIĆ 2007: 122).

2.6. Када је српски језик у питању, у истраживању које је спровео Дејан Средојевић, 59 студената Журналистике слушали су примере 17 говорница из различитих крајева српске и хрватске језичке територије и дали су одређене вредносне судове о њиховом изговору (СРЕДОЈЕВИЋ 2011). Аутор је анализирао одговоре који су се тицали 8 говорница пореклом из Новог Сада, примери ових говорница анализирани су и у SREDOJEVIĆ 2020, а послужили су и као основа истраживања којег представљамо у овом раду. Један од задатака истраживања био је и да испитаници процене порекло говорница чије су примере слушали. Испитаници су врло добро проценили порекло оних говорница код којих су типичне црте новосадског говора најизраженије, те су говорнице добиле најниже оцене и њихов се изговор најмање свидео испитаницима. С друге стране, порекло говорница код којих су типичне новосадске црте мање изражене испитаници, углавном, нису могли да одреде, ове су говорнице оценили вишим оценама, а према њиховом изговору испитаници су углавном били индиферентни. Новосадске говорнице најуспешније препознају испитаници из Новог Сада и суседних крајева, као и они који дуже живе у Новом Саду. Неки одговори испитаника били су засновани на одређеним стереотипима које имају о неким говорима, будући да су описивали одређене прозодијске феномене иако они нису били присутни у анализираном материјалу (СРЕДОЈЕВИЋ 2011: 378–398).

2.7. Када је стандардност изговора у питању, треба истаћи да критеријуми за овај феномен нису ни на који начин условљени неким карактеристикама акустичког сигнала, већ у потпуности зависе од процене изворних говорника говорне заједнице (BAKRAN 1996: 227), а за појам престижности исто важи – „*prestizhne obrasce izgovornih varijanti određuju sami govornici u svom simboličkom izvanjezičnom univerzumu*” (GRANIĆ 2010: 13). С друге стране, када се ради о естетским судовима о говорним варијететима, аутори сматрају да они могу бити условљени неколиким чиниоцима. Наиме, познате идеје Џајлса и сарадника и Традгила и Џајлса, конципиране у трима хипотезама – *о инхерентној вредности* (енгл. *inherent value hypothesis*), *наметнутој норми* (енгл. *imposed norms hypothesis*) и *друштвеним значењима* (енгл. *social connotations hypothesis*) (GILES et al. 1975 и TRUDGILL – GILES 1978 према VAN BEZOOIJEN 2002) ван Безојен проширује и уобличава у *хијотезе о условљености*:

- *звучком* (енгл. *sound driven hypothesis*) – Естетски се судови доводе у везу са сегментним и супraseгментним својствима језика/говора. Нека се својства сматрају лепшима, а судови о њима уопштавају се на читав језик/говор у којем се јављају;
- *нормом* (енгл. *norm driven hypothesis*) – Ова се хипотеза заснива на идеји да људи мисле да стандардни језик звучи лепо јер образовни систем и медији масовних комуникација стално истичу његове позитивне стране. Ову је хипотезу могуће применити и при оцењивању естетских вредности страног језика;
- *контекстом* (енгл. *context driven hypothesis*) – Ставови према језику/говору заснивају се на одређеним знањима (и стереотипима) о личним и професионалним својствима/особинама људи који користе тај језик/

говор, као и на знањима о географији, култури, економији краја у којем се тај језик/говор употребљава;¹¹

- *разумљивошћу* (енгл. *intelligibility hypothesis*) – Што је већа разумљивост одређеног варијетета – он ће бити процењен као лепши;
- *познавањем (говора/језика)* (енгл. *familiarity driven hypothesis*) – Ова се хипотеза заснива на идеји да ће људи при процењивању бити позитивнији према језику / говорном варијетету који боље познају;
- *сличношћу* (енгл. *similarity driven hypothesis*) – У основи ове хипотезе јесте идеја да када се оставе по страни позитивни ставови према стандарду, позитивније ће бити оцењени они варијетети који су ближи/сличнији стандарду.

Наведене хипотезе (изузев оне о условљености нормом) ван Безојен је тестирао у трима истраживањима, тако што је уз помоћ њих покушао да објасни естетске процене које су различите групе испитаника дале у вези с примерима стандардног холандског и одређених његових дијалеката/говора, као и у вези с примерима из других језика. Свим хипотезама заједничко је тврђење да се стандардни језик оцењује као најлепши и експерименти ван Безојена то су и потврдили. Хипотеза о условљености контекстом не може да објасни резултате истраживања, будући да и поред позитивних ставова које испитаници имају према говорницима одређених говора/језика они те говоре/језике не оцењују као лепе. Применом осталих хипотеза могуће је објаснити резултате истраживања или макар један њихов део (VAN BEZOIJEN 2002: 13–30).

3. ПРВА ФАЗА ИСТРАЖИВАЊА (SREDOJEVIĆ 2020)

3.1. У раду SREDOJEVIĆ 2020 описане су реализације дугоузлазног акцента типичне за 12 говорница, од којих су 5 пореклом из Новог Сада (НС група), 3 из Београда (БГ група) и 4 пореклом из двају градова и двају мањих места с подручја источнохерцеговачког дијалекта – Херцег Новог, Невесиња, Милића и Гацка (ИХ група) (табела 1). У време снимања 8 говорница биле су студенткиње Филозофског факултета у Новом Саду, једна је на њему већ дипломирала, а 3 говорнице (све из БГ групе) биле су студенткиње Глуме с Академије уметности у Новом Саду. Уз помоћ програма Praat, верзија 6.1.03 (BOERSMA – WEENINK), анализирано је 235 примера 14 двосложних и 7 тросложних речи с дугоузлазним акцентом, уклопљених у краће изјавне реченице (*бéби, dóђи, жíвѝ, кúји, Нéмац, нíсам, нíсу, рéйко, сéчѝм, Сóса, тíѝчка, чíчак, чúчѝм, цéцѝм; бéбина, зáзором, кíйови, клáница, намéни, чу́чала, цéчала*)¹². Циљ истраживања био је да се утврди да ли између реализација дугоузлазног акцента у овим групама постоје разлике, односно, да ли се одабрани аку-

¹¹ Када су, на пример, у Кајперовом истраживању (т. 2.3), у интервјуу који су дали након попуњавања упитника, испитаници описивали фонетске црте провансалског говора, рекли су – звучи као певање, има „распевани нагласак“, звучи смешно, топло, снажно, што је све условљено тиме како су испитаници доживели саму Провансу, коју су сви описали преко географских одредница, топле климе и сунца, лепог времена и пејзажа (KUIPER 1999: 259–260).

¹² С обзиром на то да ни у једној од посматраних група говорнице нису реализовале неакцентовану дужину, двосложне, односно, тросложне речи не разликују се по прозодијском лику.

стички параметри у примерима из ових трију група статистички значајно разликују.

Табела 1: Подаци о говорницама (SREDOJEVIĆ 2020)

Иницијали	Ознака	Место	Старост	Пол
И. С.	Г1	Нови Сад	22 г.	Ж
Д. С.	Г2	Нови Сад	20 г.	Ж
Т. Б.	Г3	Нови Сад	19 г.	Ж
М. Ч.	Г4	Нови Сад	20 г.	Ж
Г. К.	Г5	Нови Сад	29 г.	Ж
А. В.	Г6	Београд	22 г.	Ж
А. М.	Г7	Београд	20 г.	Ж
Ј. Ђ.	Г8	Београд (Панчево)	22 г.	Ж
А. Д.	Г9	Херцег Нови	21 г.	Ж
Б. Б.	Г10	Невесиње	21 г.	Ж
С. Р.	Г11	Милићи	21 г.	Ж
Т. Б.	Г12	Гацко	21 г.	Ж

Измерене су вредности фреквенције основног тона (f_0): на почетку и крају наглашеног вокала ($f_{0_{1p}}, f_{0_{1k}}$) и на почетку и на крају вокала у наредном слогу ($f_{0_{2p}}, f_{0_{2k}}$), као и максималне вредности f_0 ових двају вокала ($f_{0_{1max}}, f_{0_{2max}}$), на основу њих израчунат је распон између почетне и крајње вредности f_0 наглашеног вокала – $R(f_{0_{1p}} - f_{0_{1k}})$, распон између тонских врхунаца наглашеног и наредног вокала – $R(f_{0_{1max}} - f_{0_{2max}})$, као и распон између краја наглашеног и почетка наредног вокала – $R(f_{0_{1k}} - f_{0_{2p}})$ и те су вредности изражене у полустепенима, како би се омогућило поуздано поређење резултата добијених од различитих говорница (т НART et al. 2006: 24). Измерене су вредности интензитета наглашеног и наредног вокала (I_1, I_2), као и разлика интензитета између њих ($I_1 - I_2$). Такође, измерено је трајање наглашеног и наредног вокала (t_1, t_2), као и трајање од почетка наглашеног вокала до тонског врхунца тог вокала (t_{1max}), које је касније представљено преко укупног трајања наглашеног вокала ($t_{1max\%}$) и изражено у процентима. Трајање вокала који следи наглашени вокал изражено је преко укупног трајања наглашеног вокала ($t_2(\%t_1)$) и такође је изражено у процентима.¹³

3.2. Како је истраживање показало, када је у питању тонско кретање на наглашеном вокалу и тонски и интензитетски односи између наглашеног и наредног вокала између примера говорница из БГ и ИХ групе нема статистички значајних разлика. Прецизније, дугоузлазни се акценат у БГ и ИХ групи реализује веома слично. Забележене реализације на наглашеном вокалу

¹³ При обради података коришћен је програмски пакет Statistical Package for Social Sciences – SPSS 21, односно, једносмерна анализа варијансе (ANOVA) и тестови *Kolmogorov–Smirnov* и *Bonferroni post hoc test*. Статистички значајним сматране су вредности нивоа значајности $p < 0,05$.

имају линију f_0 која је равна (чешће у БГ групи)¹⁴ или благо узлазна (чешће у ИХ групи)¹⁵ и мањи узлазни тонски интервал између краја наглашеног и почетка наредног вокала.¹⁶ Одређене разлике које постоје у неким параметрима тона и интензитета између ових двеју група малог су обима, нису статистички значајне и налазе се испод прага перцепције (RIETVELD – GUSSENHOVEN 1985: 304; NOOTЕВОМ 1997: 645).

Међутим, по карактеристикама тонског кретања, реализације дугоузлазног акцента у НС групи статистички се значајно разликују од оних у БГ и ИХ групи. Типично за реализацију овог акцента код говорница из НС групе јесте силазна линија f_0 на наглашеном вокалу и велики узлазни интервал између наглашеног и наредног вокала^{17, 18}. Разлике у параметрима тона које постоје између НС и БГ, односно, НС и ИХ групе могу бити опажене у комуникацији.

Све ово јасно показују и подаци приказани у табели 2. Тако је тонско кретање на наглашеном вокалу представљено распоном f_0 између почетка и краја овог вокала, а средње вредности параметра $R (f_{0_{lp}} - f_{0_{lk}})$ статистички се значајно разликују између БГ и НС групе, као и између ИХ и НС групе, док разлике између БГ и ИХ групе нису статистички значајне. Поред тога, узлазан тонски однос између наглашеног и наредног вокала одговара средњим вредностима параметара $R (f_{0_{lmax}} - f_{0_{2max}})$ и $R (f_{0_{lk}} - f_{0_{2p}})$, а средње вредности двају наведених параметара статистички се значајно разликују између БГ и НС, као и између ИХ и НС групе, али не и између БГ и ИХ групе.

3.3. И интензитетски односи између наглашеног и наредног вокала веома су слични у БГ и ИХ групи, а другачији у НС групи. Када је у питању параметар разлике интензитета двају вокала, статистички значајне разлике постоје само између БГ и НС групе, али не и између ИХ и НС, односно, БГ и ИХ групе (табела 2, параметар $I1 - I2$).

Трајање наглашеног вокала приближно је једнако у реализацијама дугоузлазног акцента типичним за БГ, ИХ и НС групу и између група по овом параметру нема статистички значајних разлика (табела 2, параметар $t1$). Тонски врхунац наглашеног вокала најчешће је смештен у његовој првој половини у БГ групи, у другој половини у ИХ групи, односно, на самом почетку вокала у НС групи. Средње вредности посматраног параметра статистички се значајно разликују у трима групама међусобно (табела 2, параметар $t1_{max\%}$), а средње вредности параметра $t2(\%t1)$ статистички се значајно разли-

¹⁴ Видети примере на сликама 1 и 2.

¹⁵ Видети примере на сликама 3 и 4.

¹⁶ Опис тонских карактеристика дугоузлазног акцента у БГ групи сагласан је с резултатима истраживања других истраживача овог говора (Јокановић-Михаллов 1983: 334; 2007: 70–91; SREDOJEVIĆ – SUBOTIĆ 2011: 231–232; БАТАС 2014: 283). Описи тонског кретања у ИХ групи углавном су сагласни с описима датим од стране других истраживача (Јокановић-Михаллов 1983: 310–312; SREDOJEVIĆ – SUBOTIĆ 2011: 231; БАТАС 2014: 283; Лончар Раичевић 2016а: 638; 2016б: 264).

¹⁷ Видети примере на сликама 5 и 6.

¹⁸ Опис тонског кретања у НС групи разликује се од описа до којих се дошло у истраживањима Ивић – ЛЕХИСТЕ 2002: 38–39, 89; Јокановић-Михаллов 1983: 320–321, а потпуно је сагласан с описима СРЕДОЈЕВИЋ – СУБОТИЋ 2011: 113–116; SREDOJEVIĆ – SUBOTIĆ 2011: 232–233; БАТАС 2014: 283; SREDOJEVIĆ 2015; 2017: 63–65, 122–129.

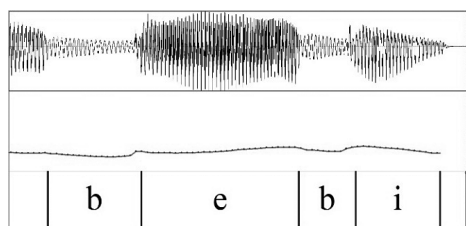
кују између БГ и НС групе, као и између ИХ и НС групе, док разлике између БГ и ИХ групе нису статистички значајне.

3.4. Треба истаћи да параметри који се тичу положаја тонског врхунца, трајања вокала и интензитетског односа између њих могу допринети обликовању фонетских реализација дугоузлазног акцента типичних за испитиване говоре. Ипак, како је показано у досад најобимнијем испитивању акцената у стандардном српском језику (SREDOJEVIĆ 2017: 221–223), ови параметри нису фонолошки релевантни за успостављање квалитетских дистинкција међу акцентима. С друге стране, параметри тонског кретања, пре свега, тонски однос између краја наглашеног и почетка наредног вокала најдоследнији је показатељ акценатског квалитета.

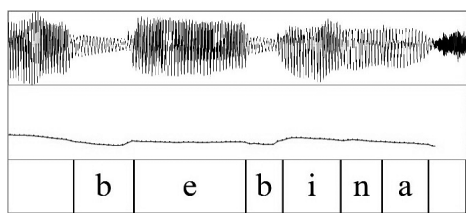
Табела 2: Параметри тона, интензитета и трајања у трима групама¹⁹ (SREDOJEVIĆ 2020)

Параметар	Тип	N	$\bar{X}$	SD	ANOVA F	p	Bonferroni post hoc test	sig.
R ($f0_{1p} - f0_{1k}$)	БГ	60	0	1,33	99,204	0,000	БГ : ИХ	0,449
	ИХ	74	0,31	1,12			БГ : НС	0,000
	НС	101	-2,12	1,27			ИХ : НС	0,000
R ($f0_{1max} - f0_{2max}$)	БГ	60	0,58	1,52	16,275	0,000	БГ : ИХ	1,000
	ИХ	74	0,79	1,28			БГ : НС	0,000
	НС	101	1,83	1,67			ИХ : НС	0,000
R ($f0_{1k} - f0_{2p}$)	БГ	60	0,95	1,52	77,455	0,000	БГ : ИХ	1,000
	ИХ	74	1,11	1,14			БГ : НС	0,000
	НС	101	3,29	1,44			ИХ : НС	0,000
I1 – I2	БГ	60	1,53	3,09	5,142	0,007	БГ : ИХ	1,000
	ИХ	74	1,21	2,47			БГ : НС	0,011
	НС	101	0,19	2,87			ИХ : НС	0,056
t1	БГ	60	146,32	30,16	1,969	0,142	БГ : ИХ	
	ИХ	74	142,39	34,63			БГ : НС	
	НС	101	136,25	31,73			ИХ : НС	
t1 _{max%}	БГ	60	40,88	46,64	48,809	0,000	БГ : ИХ	0,007
	ИХ	74	60,30	45,09			БГ : НС	0,000
	НС	101	6,57	17,48			ИХ : НС	0,000
t2(%t1)	БГ	60	42,77	12,23	8,971	0,000	БГ : ИХ	1,000
	ИХ	74	40,92	16,22			БГ : НС	0,010
	НС	101	50,05	15,72			ИХ : НС	0,000

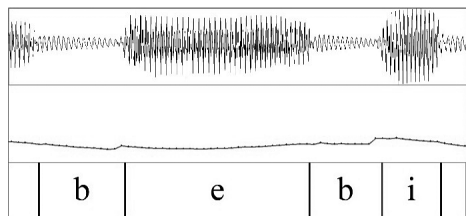
¹⁹ У табелама 2, 4, 5 и 6 за дати параметар представљени су подаци – (N) број примера, средња вредност ($\bar{X}$), стандардна девијација (SD), резултати тестова: ANOVA (F), Kruskal Wallis (H), Mann-Whitney (U), и p ниво значајности. Вредност теста која је статистички значајна (за $p < 0,05$) у табелама је означена масним фонтом.

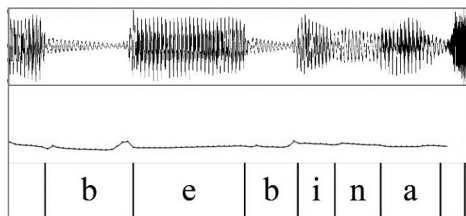
Слика 1: *беби* (Нашој беби дај дуду)
(Г6) (БГ)²⁰

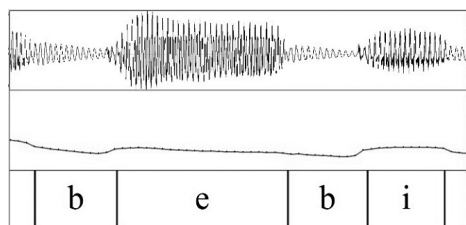
Слика 2: *бебина* (Ово је бебина соба)
(Г) (БГ)²¹

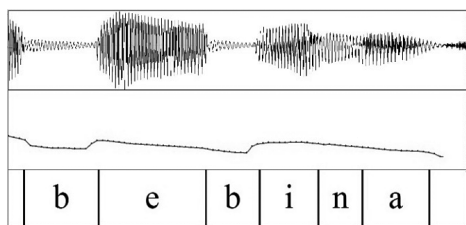
Слика 3: *беби* (Нашој беби дај дуду)
(Г11) (ИХ)²²

Слика 4: *бебина* (Ово је бебина соба)
(Г11) (ИХ)²³

Слика 5: *беби* (Нашој беби дај дуду)
(Г4) (НС)²⁴

Слика 6: *бебина* (Ово је бебина соба)
(Г1) (НС)²⁵

4. МЕТОДЕ И ТЕХНИКЕ ИСТРАЖИВАЊА

4.1. ТОК ИСТРАЖИВАЊА. Из корпуса састављеног за истраживање SREDOJEVIĆ 2020, одабрано је 18 примера, по 6 реченица из сваке од трију група (БГ, ИХ и НС) (у 4 је посматрана двосложна, а у 2 тросложна реч (*беби*, *сечџем*, *Соса*, *чичак*; *бебина*, *кййови*)). У наставку рада за ове ћемо снимке користити

²⁰ [e]: $f0_p = 195 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 219 \text{ Hz}$; $f0_k = 219 \text{ Hz}$; $I = 73,07 \text{ dB}$; $t = 202 \text{ ms}$.

[i]: $f0_p = 223 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 223 \text{ Hz}$; $f0_k = 189 \text{ Hz}$; $I = 69,71 \text{ dB}$; $t = 105 \text{ ms}$.

²¹ [e]: $f0_p = 200 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 200 \text{ Hz}$; $f0_k = 196 \text{ Hz}$; $I = 73,68 \text{ dB}$; $t = 174 \text{ ms}$.

[i]: $f0_p = 205 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 218 \text{ Hz}$; $f0_k = 204 \text{ Hz}$; $I = 73,13 \text{ dB}$; $t = 94 \text{ ms}$.

[a]: $f0_p = 197 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 197 \text{ Hz}$; $f0_k = 183 \text{ Hz}$; $I = 70,15 \text{ dB}$; $t = 74 \text{ ms}$.

²² [e]: $f0_p = 181 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 196 \text{ Hz}$; $f0_k = 196 \text{ Hz}$; $I = 77,87 \text{ dB}$; $t = 194 \text{ ms}$.

[i]: $f0_p = 226 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 226 \text{ Hz}$; $f0_k = 207 \text{ Hz}$; $I = 80 \text{ dB}$; $t = 64 \text{ ms}$.

²³ [e]: $f0_p = 178 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 187 \text{ Hz}$; $f0_k = 187 \text{ Hz}$; $I = 78,48 \text{ dB}$; $t = 154 \text{ ms}$.

[i]: $f0_p = 201 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 201 \text{ Hz}$; $f0_k = 193 \text{ Hz}$; $I = 78,26 \text{ dB}$; $t = 50 \text{ ms}$.

[a]: $f0_p = 188 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 189 \text{ Hz}$; $f0_k = 187 \text{ Hz}$; $I = 76,59 \text{ dB}$; $t = 83 \text{ ms}$.

²⁴ [e]: $f0_p = 210 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 213 \text{ Hz}$; $f0_k = 185 \text{ Hz}$; $I = 77,43 \text{ dB}$; $t = 153 \text{ ms}$.

[i]: $f0_p = 205 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 215 \text{ Hz}$; $f0_k = 209 \text{ Hz}$; $I = 73,26 \text{ dB}$; $t = 71 \text{ ms}$.

²⁵ [e]: $f0_p = 247 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 247 \text{ Hz}$; $f0_k = 205 \text{ Hz}$; $I = 81,84 \text{ dB}$; $t = 143 \text{ ms}$.

[i]: $f0_p = 231 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 237 \text{ Hz}$; $f0_k = 227 \text{ Hz}$; $I = 78,03 \text{ dB}$; $t = 85 \text{ ms}$.

[a]: $f0_p = 211 \text{ Hz}$; $f0_{max} = 211 \text{ Hz}$; $f0_k = 185 \text{ Hz}$; $I = 73,1 \text{ dB}$; $t = 92 \text{ ms}$.

назив *ауџенџични џримери*, а с обзиром на то да је у сваком од њих посматрана реч изговорена онако како је и карактеристично за дати говор – прецизније ћемо их означити као *БГ БГ*, *ИХ ИХ* и *НС НС*. У додатној групи сваки је од ових снимака измењен и то тако што је у посматраној речи аутентично тонско кретање замењено оним које та реч има у једној од других двеју посматраних група. Наиме, вредности f_0 измењене су тако да распони (израчунати у полустепенима) између почетка и тонског врхунца (наглашеног/ненаглашеног) вокала, између врхунца и краја (наглашеног/ненаглашеног) вокала, као и између краја наглашеног и почетка наредног вокала одговарају оним распонима нађеним у речи према којој се обликовање врши, као што илуструју примери дати у табели 3.²⁶ Технички је ово урађено коришћењем одређених опција у програму Praat (Manipulate, Stylize Pitch). За овако обрађене (моделиране) снимке користићемо назив *манипулисани џримери*. За снимак говорнице из БГ групе у којем је посматрана реч измењена тако да одговара реализацији те речи у ИХ групи – у наставку рада користићемо ознаку *БГ као ИХ*, а тако и за остале примере: *БГ као НС*, *ИХ као БГ*, *ИХ као НС*, *НС као БГ* и *НС као ИХ*. У групи манипулисаних примера било је 36 снимака.

Снимци аутентичних и манипулисаних примера, којих је укупно било 54, распоређени су насумично, а затим су додати у упитник у Word формату који је садржао по три питања у вези са сваким примером, односно, укупно 156 питања, док су одговори на питања били представљени преко нумеричких скала процене (од 1 до 5). У свим посматраним речима које су испитаници чули реализован је дугоузлазни акценат који је и прописан прозодијском нормом за дате примере, док се саме фонетске реализације тог акцента међусобно разликују. Због тога од испитаника није тражено да оцене да ли су примери које чују „исправни” или „неисправни”, већ да оцене у којем су степеноу они прихватљиви, лепо, блиски (идеалном) ортоепском узору. Пре пуштања снимка, испитаницима је била дата информација о томе на коју реч у снимку треба да обрате пажњу (на пример, Обратите пажњу на реализацију акцента речи *бебина* у реченици *Ово је бебина соба*). У првом питању од испитаника је тражено да оцене колико је реализација акцента у посматраној речи прихватљива у говору на радију и телевизији, будући да се у тим сферама употребе језика очекује највећи степен правилности (СРЕДОЛЕВИЋ 2011: 386–389). Од испитаника је тражено да заокруже један од бројева поред тврдње с којом се највише слажу: 1 – није прихватљива; 2 – углавном није прихватљива; 3 – донекле прихватљива; 4 – углавном прихватљива; 5 – потпуно прихватљива. С обзиром на то да су естетски критеријуми, такође, важни при избору једне од варијаната за ортоепски узор, у другом је питању тражено да испитаници оцене колико им је реализација акцента у посматраној речи лепа, а понуђене су тврдње: 1 – није лепа; 2 – углавном није лепа; 3 – донекле лепа; 4 – углавном лепа; 5 – лепа. У трећем је питању од испитаника тражено да оцене колико се конкретна реализација акцента у посматраној речи може сматрати ортоепским узором, а понуђене су тврдње: 1 – нимало; 2 – мало; 3 – донекле; 4 – у великом степену; 5 – у потпуности. Сваки упитник имао је другачији распоред питања како би се избегао утицај

²⁶ На исти је начин тонско кретање измењено и код тросложних речи.

положаја примера у упитнику на оцену добијену од стране испитаника (оцењивача). Састављена су 22 различита упитника. На почетку упитника налазила се информација о томе да за питања из упитника не постоје тачни или погрешни одговори. Објашњено је да упитник треба попунити у једном акту, сваки пример на снимку је презентован двапут, а додатно слушање снимака или враћање на нека од претходних питања није било дозвољено.

Табела 3: Вредности $f0$ у аутентичним примерима из трију група и у примерима измењеним према узору из НС групе

	Аутентични примери						Манипулисани примери					
	$f0_{lp}$	$f0_{lmax}$	$f0_{lk}$	$f0_{2p}$	$f0_{2max}$	$f0_{2k}$	$f0_{lp}$	$f0_{lmax}$	$f0_{lk}$	$f0_{2p}$	$f0_{2max}$	$f0_{2k}$
НС	237	239	216	265	300	287						
БГ	195	219	219	223	223	189	195	196	177	218	247	236
ИХ	181	196	196	226	226	207	181	182	164	202	229	219

Испитаници. Групу испитаника (оцењивача) чинила су 22 језичка стручњака: 18 универзитетских наставника и 4 сараднице у настави, од тога је 20 србиста и 2 англисткиње, а четирима је ужа научна област фонетика; 20 долази с Филозофског факултета у Новом Саду, једна с Филолошког факултета у Београду и једна с Филозофског факултета у Нишу. Они су дали укупно 1 188 оцена, које су подвргнуте статистичкој анализи.

За статистичку обраду података коришћен је програмски пакет Statistical Package for Social Sciences – SPSS 21. Нумеричка обележја приказана су путем средњих вредности (аритметичка средина) и мерâ варијабилитета (опсег вредности, стандардна девијација), а атрибутивна обележја коришћењем фреквенција и процената. За компарацију вредности нумеричких обележја између двеју група примењен је непараметријски Mann-Whitney тест, док је за поређење вредности између трију или више група података примењен непараметријски Kruskal Wallis тест. Статистички се значајним сматрају вредности нивоа значајности $p < 0,05$.

5. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Табела 4: Поређење одговора испитаника разврстаних према пореклу говорница (аутентични и манипулисани примери)

Питање	Тип	N	$\bar{X}$	SD	Kruskal Wallis test H	p
говорнице из БГ групе	1. БГ БГ	132	4,21	1,091	1,591	0,451
	БГ као ИХ	132	4,24	1,012		
	БГ као НС	132	4,05	1,221		
	2. БГ БГ	132	4,04	1,149	0,281	0,869
	БГ као ИХ	132	4,11	1,082		
	БГ као НС	132	4,06	1,222		
	3. БГ БГ	132	4,04	1,149	3,339	0,188
	БГ као ИХ	132	4,11	1,068		
	БГ као НС	132	3,82	1,301		

говорнице из ИХ групе	1.	ИХ ИХ	132	3,40	1,386	4,598	0,100
		ИХ као БГ	132	3,63	1,404		
		ИХ као НС	132	3,27	1,477		
	2.	ИХ ИХ	132	3,27	1,331	2,701	0,259
		ИХ као БГ	132	3,51	1,349		
		ИХ као НС	132	3,23	1,419		
	3.	ИХ ИХ	132	3,23	1,465	3,556	0,169
		ИХ као БГ	132	3,46	1,485		
		ИХ као НС	132	3,11	1,489		
говорнице из НС групе	1.	НС НС	132	4,08	1,049	0,246	0,620
		НС као БГ	132	3,99	1,136		
		НС као ИХ	132	4,06	1,083		
	2.	НС НС	132	4,04	1,142	0,830	0,362
		НС као БГ	132	3,89	1,227		
		НС као ИХ	132	4,09	1,156		
	3.	НС НС	132	3,87	1,188	0,034	0,853
		НС као БГ	132	3,81	1,267		
		НС као ИХ	132	3,85	1,226		

5.1. Да бисмо утврдили како испитаници вреднују различите реализације истог акцента, анализирали смо да ли постоје статистички значајне разлике између оцена које су дали аутентичним и манипулисаним примерима, који се разликују по тонском кретању на посматраној речи, а заједничко им је то да су те речи уклопљене у исту фразу, реализовану од стране исте говорнице. Другим речима, поредили смо оцене које су испитаници дали аутентичним примерима, у којима ништа није мењано, с оценама које су испитаници дали манипулисаним примерима истих говорница, у којима је измењено тонско кретање на посматраној речи и то тако да одговара тонском кретању на тој речи у изговору говорница из једне од других двеју група. Када у табели 4 погледамо одељак у којем су представљене оцене испитаника у вези с говорницама из БГ групе, видимо да су за прво питање аутентичним примерима говорница из БГ групе, у којима су посматране речи и изговорене онако како је карактеристично за БГ групу (тип БГ БГ) они дали просечну оцену 4,21, док су манипулисаним примерима истих говорница у којима су посматране речи измењене тако да звуче као да су их реализовале говорнице из ИХ групе (тип БГ као ИХ) дали просечну оцену 4,24, а манипулисаним примерима у којима су посматране речи реализоване на начин карактеристичан за говорнице пореклом из НС групе (тип БГ као НС) – 4,05. Како видимо из података представљених у последњој и претпоследњој колони табеле, разлике које постоје између ових средњих оцена нису статистички значјне ($N = 1,591$; $p = 0,451$), а исти је резултат и када се ради о одговорима на друго и треће питање. Између средњих оцена које су испитаници дали аутентичним и манипулисаним примерима говорница пореклом из ИХ групе, као и онима пореклом из НС групе, такође нема статистички значајних разлика – ни за једно од трију питања. То значи да реализације дугоузлазног акцента које

се разликују само по карактеристикама f_0 , а које су уклопљене у исту фразу, реализовану од стране исте говорнице, испитаници оцењују исто. Поставља се питање како тумачити ове налазе, ако узмемо у обзир податке до којих се дошло у истраживању SREDOJEVIĆ 2020 (табела 2), који показују да се тонске карактеристике акцената у НС групи статистички значајно разликују и од оних у БГ и од оних у ИХ групи, а разлике у параметрима тона које постоје између НС и БГ, односно, НС и ИХ групе могу бити опажене у комуникацији (т. 3.2). Могуће је да испитаници различите реализације истог акцента исто оцењују због једног од ових двају разлога:

1. премиса – Испитаници уочавају разлике између различитих фонетских реализација акцента, али их све исто оцењују јер су им све у подједнаком степену прихватљиве, лепе, узорне;

2. премиса – Испитаници не уочавају разлике између различитих фонетских реализација акцента. Неки други елементи присутни у говорном сигналу опажају се као доминантнији и испитаници, заправо, њих оцењују.

5.2. Да бисмо разрешили ову дилему, одговоре испитаника разврстали смо на другачији начин и сада посматрали како су испитаници вредновали исту реализацију акцента када је она била уклопљена у фразе које су реализовале различите говорнице. Прецизније, анализирали смо да ли постоје статистички значајне разлике између оцена које су испитаници дали аутентичним и манипулисаним примерима којима је заједничко то да имају истоветно тонско кретање на посматраној речи, али се та реч налази у оквиру фраза реализованих од стране различитих говорница. Уколико је 1. премиса тачна и испитаници уочавају разлике између различитих реализација акцента, а све их исто оцењују јер су им све у подједнаком степену прихватљиве, они су онда уочили и да између истих реализација акцента нема разлике и опет су их све исто оценили. Подаци презентовани у табели 5 показују ипак нешто друго. Наиме, у одељку о подацима моделираним према БГ групи, видимо да су испитаници аутентичним примерима из БГ групе, у којима ништа није мењано (тип БГ БГ), дали просечну оцену 4,21, међутим, манипулисаним примерима у којима је посматрана реч и даље имала тонске карактеристике речи из БГ групе, али је уклопљена у фразу говорнице из ИХ групе (тип ИХ као БГ) дали су много нижу просечну оцену – 3,63, а манипулисаним примерима у којима је посматрана реч с тонским карактеристикама типичним за БГ групу уклопљена у фразу говорнице из НС групе (тип НС као БГ) – просечну оцену 4,08. Статистички значајне разлике у средњим оценама постоје између група БГ БГ и ИХ као БГ, као и између ИХ као БГ и НС као БГ, али не и између БГ БГ и НС као БГ (последња колона табеле). Идентични су и резултати статистичких тестова примењених на оцене за друго и треће питање, као и за сва три питања у којима је моделирање вршено према ИХ групи, односно, према НС групи. Овакви резултати статистичке анализе недвосмислено потврђују да 1. премиса мора бити одбачена, а да 2. премиса, самим тим, мора бити прихваћена. Како, дакле, испитаници не уочавају разлике између различитих фонетских реализација истог акцента када су оне уклопљене у исту фразу, реализовану од стране исте говорнице, а уочавају разлике између исте реализације акцента када је она уклопљена у

фразе различитих говорница – јасно је да су испитаници, заправо, давали оцене које су се тицале неких других елемената присутних у звучном сигналу.

Табела 5: Поређење одговора испитаника разврстаних према типу фонетске реализације акцента на посматраној речи (аутентични и манипулисани примери (моделирани према једној од трију група))

Питање	Тип	N	$\bar{X}$	SD	Kruskal Wallis test H	p	Mann-Whitney test U	p
мод. према БГ групи	БГ БГ	132	4,21	1,091	13,421	0,001	БГ БГ : ИХ као БГ	0,000
	1. ИХ као БГ	132	3,63	1,404			ИХ као БГ : НС као БГ	0,017
	НС као БГ	132	4,08	1,049			БГ БГ : НС као БГ	0,157
	БГ БГ	132	4,04	1,149	15,107	0,001	БГ БГ : ИХ као БГ	0,001
	2. ИХ као БГ	132	3,51	1,349			ИХ као БГ : НС као БГ	0,001
	НС као БГ	132	4,04	1,142			БГ БГ : НС као БГ	0,968
	БГ БГ	132	4,04	1,149	10,754	0,005	БГ БГ : ИХ као БГ	0,001
	3. ИХ као БГ	132	3,46	1,485			ИХ као БГ : НС као БГ	0,038
	НС као БГ	132	3,87	1,188			БГ БГ : НС као БГ	0,192
мод. према ИХ групи	ИХ ИХ	132	3,40	1,386	28,460	0,000	ИХ ИХ : БГ као ИХ	0,000
	1. БГ као ИХ	132	4,24	1,012			ИХ ИХ : НС као ИХ	0,000
	НС као ИХ	132	3,99	1,136			БГ као ИХ : НС као ИХ	0,058
	ИХ ИХ	132	3,27	1,331	29,640	0,000	ИХ ИХ : БГ као ИХ	0,000
	2. БГ као ИХ	132	4,11	1,082			ИХ ИХ : НС као ИХ	0,000
	НС као ИХ	132	3,89	1,227			БГ као ИХ : НС као ИХ	0,164
	ИХ ИХ	132	3,23	1,465	26,021	0,000	ИХ ИХ : БГ као ИХ	0,000
	3. БГ као ИХ	132	4,11	1,068			ИХ ИХ : НС као ИХ	0,001
	НС као ИХ	132	3,81	1,267			БГ као ИХ : НС као ИХ	0,068
мод. према НС групи	НС НС	132	4,06	1,083	25,811	0,000	НС НС : ИХ као НС	0,000
	1. БГ као НС	132	4,05	1,221			БГ као НС : ИХ као НС	0,000
	ИХ као НС	132	3,27	1,477			НС НС : БГ као НС	0,749
	НС НС	132	4,09	1,156	34,510	0,000	НС НС : ИХ као НС	0,000
	2. БГ као НС	132	4,09	1,173			БГ као НС : ИХ као НС	0,000
	ИХ као НС	132	3,23	1,419			НС НС : БГ као НС	0,969
	НС НС	132	3,85	1,226	22,053	0,000	НС НС : ИХ као НС	0,000
	3. БГ као НС	132	3,85	1,262			БГ као НС : ИХ као НС	0,000
	ИХ као НС	132	3,11	1,489			НС НС : БГ као НС	0,954

Поставља се питање зашто испитаници не уочавају промене тонске висине које би, судећи према подацима из литературе, могле бити опажене. Могући одговор пружају резултати фонетских истраживања. Не треба заборавити, наиме, да се у истраживањима у којима се посматра како се промене тонске висине опажају од стране слушалаца као материјал за анализу узимају синтетизовани вокали, музички тонови или (ретко) појединачно изговорене речи, што слушаоцима олакшава да пажњу усредсреде само на

промене тона. Међутим, резултати таквих истраживања не могу се у потпуности користити при испитивању опажања промене тонске висине у везаном говору, где се промене висине не доживљавају само као варијације f_0 , већ првенствено као прозодијски феномени који имају одређену језичку функцију ('т HART et al. 2006: 35–36). Прецизније речено, некад и велике промене f_0 није могуће опазити због других феномена који се јављају у везаном говору, попут промена интензитета и фреквенције форманата. Тако, на пример, смањење интензитета од 10 или 20 dB током неколико десетинки милесекунде, као приликом смене вокала консонантом, може да учини неприметном промену тонске висине од чак пола октаве ('т HART et al. 2006: 36).

5.3. Да бисмо утврдили који су то елементи присутни у звучном сигналу који су, заправо, оцењивани, детаљније смо анализирали снимке целих фраза које су слушали испитаници и запазили да су међу говорницама из трију група постојале извесне разлике у реализацији елеманата који се остварују на сегментном и супрасегментном нивоу.

Тако се код говорница из ИХ групе јављају облици који нису у складу с прозодијском нормом и не срећу се у срединама из којих су испитаници: *дво је* (исправно је *двоје*), *сачувани* (исправно је *сачувани*), *човека* (Г. јд.), уместо исправног *човека* или *човека*. Списку бисмо могли додати и примере *Фидијини* (уобичајено је *Фидијини*) и исправан облик *бадњак*, који се у срединама из којих су испитаници јавља без неакцентоване дужине, али и дифтоншки изговор /e/ у примеру *беби*. Код говорница из НС групе среће се облик *дуду* (исправно је *дуду*), као и отворенији изговор кратког наглашеног /o/ у *соба*, шуштавији изговор /s/ у *нашој* и /tʃ/ у *сачувани*. У примерима говорница из БГ групе, с друге стране, артикулација је јасна и прецизна, степен наглашености и квантитет слога не утичу на разликовање у квалитету код вокала средњег реда, краткосилазни акценат не јавља се на месту краткоузлазног (у позицијама у којима је ова појава уобичајена у београдском говору), а неакцентоване дужине нису скраћене у већем степену него код млађих, урбаних говорника пореклом из Новог Сада.

Табела 6: Поређење одговора испитаника разврстаних према пореклу говорница (аутентични примери)

Питање	Тип	N	$\bar{X}$	SD	Kruskal Wallis test H	p	Mann-Whitney test U	p
1.	БГ БГ	132	4,21	1,091	28,234	0,000	БГ БГ : ИХ ИХ	0,000
	ИХ ИХ	132	3,40	1,386			ИХ ИХ : НС НС	0,017
	НС НС	132	4,06	1,083			БГ БГ : НС НС	0,125
2.	БГ БГ	132	4,04	1,149	33,562	0,000	БГ БГ : ИХ ИХ	0,001
	ИХ ИХ	132	3,27	1,331			ИХ ИХ : НС НС	0,001
	НС НС	132	4,09	1,156			БГ БГ : НС НС	0,657
3.	БГ БГ	132	4,04	1,149	22,806	0,000	БГ БГ : ИХ ИХ	0,000
	ИХ ИХ	132	3,23	1,465			ИХ ИХ : НС НС	0,001
	НС НС	132	3,85	1,226			БГ БГ : НС НС	0,194

5.4. Претходна запажања желели смо додатно да проверимо. Како бисмо отклонили, евентуални, приговор да манипулисани примери – ма колико добро били направљени – ипак не одражавају природан изговор (што би могло да омете испитанике да обрате пажњу на оно што је прави циљ истраживања) – статистичкој анализи подвргли смо само одговоре који су се тицали аутентичних примера. Другим речима, посматрали смо како испитаници вреднују различите реализације истог акцента када се оне налазе у склопу фраза у којима су и изговорене. Како видимо у табели 6, када су испитаници оцењивали колико је реализација акцента у посматраној речи прихватљива у говору на радију и телевизији, примере из БГ групе (тип БГ БГ) оценили су, у просеку, са 4,21, примере из ИХ групе (тип ИХ ИХ) с 3,40, а из НС групе (тип НС НС) са 4,06. Средње оцене статистички се значајно разликују између група БГ БГ и ИХ ИХ, као и између ИХ ИХ и НС НС, али не и између БГ БГ и НС НС (последња и претпоследња колона у табели). Исти су резултати статистичких тестова и када су испитаници оцењивали колико су реализације акцената у посматраним примерима лепе, односно, ортоепски узорне. Ови подаци у потпуном су складу с подацима приказаним у табели 5. Као што видимо, испитаници су и у аутентичним и у манипулисаним примерима веће оцене давали примерима из БГ и НС групе, а ниже примерима из ИХ групе. Да су испитаници оцењивали само реализацију акцента у посматраним речима, сходно налазима истраживања SREDOJEVIĆ 2020, оцене дате примерима из НС групе, разликовале би се од оцена датих примерима из БГ и ИХ групе, док између ових двеју група не би било разлике у оценама, будући да је дугоузлазни акценат у обема групама реализован на веома сличан начин. Међутим, целокупно истраживање је показало да су разлике у оценама које су дали испитаници у вези с различитим реализацијама елемената сегментног и супрасегментног нивоа читаве фразе. Иако се по овим карактеристикама разликују и примери из БГ и НС групе, испитаници их подједнако оцењују. На разлике у оценама примера из трију група утичу неколики чиниоци.

5.5. Како је показала накнадна анализа снимака целих фраза, говор трију говорница које су чиниле БГ групу није регионално обележен, због чега је овим говорницама тешко утврдити дијалекатско порекло. Према реализацији елемената сегментног и супрасегментног плана, њихов је говор најближи стандарду. Због ових разлога испитаници њихов говор сматрају веома пожељним, престижним и лепим, као што показују резултати бројних истраживања (COUPLAND – BISHOP 2007; SREDOJEVIĆ 2011; KIŠIČEK 2012). Не смемо заборавити да су говорнице из ове групе студенткиње глуме и њихов је говор – и због додатних знања која су током школовања стекле – на завидном ортоепском и дикцијском нивоу.

На високе оцене дате говорницама из НС групе сигурно је утицало и дијалекатско порекло самих испитаника. Наиме, од њих 22, 11 је рођено у Новом Саду, који им је све време и пребивалиште, док је 9 у Нови Сад дошло по упису на факултет, а период година које су у њему провели креће се у интервалу од 5 до 34.²⁷ Као што су показали резултати бројних истраживања,

²⁷ Од њих 9, 6 у Новом Саду живи дуже од 15 година.

испитаници су увек блажи при оцењивању говорника свог говорног варијетета (COUPLAND – BISHOP 2007; СРЕДОЈЕВИЋ 2011).

Иако се говор говорница из ИХ групе по реализацији елемената сегментног и супрасегментног плана разликује од говора самих испитаника, претпостављамо да су говорнице из ове групе ниже оцене добиле јер су њихови примери – у свести испитаника – поређени с примерима говорница других двеју група, које су, из разлога које смо навели, на извештан начин биле фаворизоване. Да су примери говорница из ИХ групе поређени с примерима говорница варијетета који се изразито разликују од стандарда, могуће је да би добиле и веће оцене.

6. ЗАКЉУЧАК. Ово истраживање вредносних судова о прихватљивости, лепоти и узорности различитих фонетских реализација дугоузлазног акцента (карактеристичних за говорнице из БГ, ИХ и НС групе) расветлило је одређене феномене из области соцофонетике који могу бити важни приликом будуће рестандардизације прозодијске норме. Налаз првог дела истраживања представљеног у овом раду јесте да се по карактеристикама тонског кретања, најдоследнијем показатељу акценатског квалитета у стандардном српском језику, примери из НС групе статистички значајно разликују од оних из БГ и ИХ групе, док између ових двеју група нема већих разлика (SREDOJEVIĆ 2020).

Прво смо утврдили да реализације дугоузлазног акцента типичне за три посматране групе, које се разликују само по карактеристикама f_0 , а уклопљене су у исту фразу, реализовану од стране исте говорнице, испитаници оцењују исто. Иако би разлике које постоје између примера из НС групе, с једне стране, и примера из БГ и ИХ групе, с друге стране, могле бити перцептибилне, наше је истраживање показало да их 22 испитаника не опажају када су речи у којима се ове фонетске реализације јављају уклопљене у стварни говорни контекст, односно, фразе које их носе. Међутим, како су испитаници различито оценили исту реализацију акцента када је она уклопљена у фразе различитих говорница – закључили смо да су они, заправо, давали вредносне судове који су се тицали неких других елемената присутних у звучном сигналу. Ово се потврдило и када смо анализирали како су испитаници вредновали различите реализације истог акцента када се оне налазе у склопу фраза у којима су и изговорене. Наиме, у читавом истраживању, и у аутентичним и у манипулисаним примерима, испитаници су веће оцене давали примерима из БГ и НС групе, а ниже примерима из ИХ групе.

Међу говорницама из трију група постојале су извесне разлике у реализацији елемената који се остварују на сегментном и супрасегментном нивоу, те разлике су испитаници препознали, и они су, заправо, дали вредносне судове који се тичу трију говорних варијетета. Показало се да говорнице из БГ групе имају, заправо, регионално необележен говор, који се увек доживљава као стандардни. Узрок овоме свакако лежи у чињеници да се ради о студенткињама глуме, које су, током школовања, стекле додатна знања и вештине из области ортоепије и дикције. Због свега тога испитаници су их високо оценили по свим посматраним критеријумима. С друге стране, говор говорница из НС групе регионално је обележен и испитаници, од којих је 20 рођено

у Новом Саду или је у њему провело већи део живота, препознали су то, али су, као што је и очекивано, били блажи при процени говорница свог варијетета и, самим тим, оценили их доста високо. Говор говорница из ИХ групе такође је регионално обележен, због чега испитаници сматрају да је он даље од стандарда, и строже су га оценили.

Овакви су резултати, треба и то рећи, указали на извесне слабе тачке које су се поткрале и у овако сложенем и захтевном истраживању. Пре свега, говорнице из БГ групе, због додатних знања и вештина које имају, ипак боље одсликавају стандардни варијетет него онај београдски. Због тога, примери говорница из трију група нису били у потпуности упоредиви. Такође, нема сумње да би укључивањем у истраживање трију група испитаника, који би били из истих крајева из којих су и говорнице, макар формално била избегнута могућност да се одређени одговори тумаче тиме да су испитаници блажи при оцењивању говорника свог варијетета. Наше је мишљење, заправо, да у анализираним примерима посматране карактеристике нису биле довољно уочљиве, па су испитаници – због тога што нису могли да запазе оно што је од њих тражено – прешли на оцењивање других говорних карактеристика, које су, као што иначе раде учесници у комуникацији, вредновали у складу с тим колико им је анализирани говор близак. Наравно, ово никако не пориче значај предузетог истраживања.

Наше је мишљење да би примери у којима не би било разлике у изговору гласова и употреби прозодема, већ само у фонетској реализацији тих прозодема, били погоднији за будућа истраживања овог типа. Испитаници би у њима, верујемо, могли да уоче разлике између фонетских реализација акцената, а онда би их сигурно и различито вредновали.²⁸ Нема сумње да су испитаници и сада своје вредносне судове доносили и на основу тога како су реализовани акценти у свим речима у фрази, не само у оним посматранима. Међутим, тај део њихових процена у овако замишљеном истраживању нисмо успели у потпуности да издвојимо.

Оно што треба истаћи јесте да смо у овом истраживању, серијом прецизних тестова, потврдили – на материјалу српског језика – нека од познатих социолингвистичких сазнања о вредновању стандардног и регионално обележеног говора. Поред тога, добили смо несумњиве доказе о томе да у мноштву информација које говорни сигнал садржи постоји извесна хијерархија по којој се оне перципирају. Ово истраживање може да буде и оријентир при конципирању будућих финијих, осетљивијих фонетских тестова. Резултати овог истраживања и будућих фонетских истраживања конципираних по принципима које смо изнели (која би била рађена и на већим корпусима), као и оних социолингвистичких и социофонетских испитивања којима би били

²⁸ Током више од једне деценије рада с глумцима, као позоришни лектор, и телевизијским и радио презентерима, аутор овог истраживања уверио се да испитаници увек препознају када су примери појединачних речи изговорени „на новосадски начин” и о томе имају јасан став. Такође, када су делови овог истраживања били представљени на научној конференцији пред слушаоцима у Загребу, снимци на којима се чује само анализирана реч у реализацији говорница из НС и ИХ групе, одмах су били препознати, а публика је имала снажне (позитивне) реакције, нарочито за примере из НС групе. За примере говорница из БГ групе слушаоци нису могли да одреде регионално порекло и нису имали изражене реакције.

анализирани вредносни судови испитаника према различитим урбаним и руралним говорима с подручја новоштокавских дијалеката, допринеће, верујемо, дуго најављиваном процесу рестандардизације прозодијске норме српског језика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАТАС, Ана. *Фонејска и акценајска променљивост речи у континуалном говору*. Београд: Филолошки факултет, 2014. [докторска дисертација].
- БЕЛИЋ, Александар. *Историја српског језика: фонејска, речи са деκлинацијом, речи са конјугацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- ДАНИЧИЋ, Ђуро. *Српски акценџи*. Београд: Српска краљевска академија, 1925.
- ИВИЋ, Павле. *Расправе, студије, чланци. 1. О фонолозији*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- ИВИЋ, Павле, Илсе ЛЕХИСТЕ. *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1996.
- ИВИЋ, Павле, Илсе ЛЕХИСТЕ. *О српскохрватским акценџима*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2002.
- ЈОКАНОВИЋ-МИХАЛЛОВ, Јелица. Природа узлазних акцената у прогресивнијим штокавским говорима. *Српски дијалектолошки зборник XXIX* (1983): 295–338.
- ЈОКАНОВИЋ-МИХАЛЛОВ, Јелица. *Акценат и интонација говора на радију и телевизији*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2007.
- ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ, Александра. Прилог проучавању природе акцената у српском језику. *Српски језик XXI* (2016а): 627–639.
- ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ, Александра. *Прозодија речи у говору ужичког краја*. Бања Лука: Филолошки факултет, 2016б. [докторска дисертација].
- МИЛЕТИЋ, Бранко. Изговор српскохрватских гласова. *Српски дијалектолошки зборник V* (1933).
- ПЕТРОВИЋ, Драгољуб. Куда су се запутили српски акценџи?. *Језик данас* 6 (1998): 4–8.
- ПЕТРОВИЋ, Драгољуб, Снежана Гудурић. *Фонолозија српског језика*. Београд – Нови Сад: САНУ, Институт за српски језик – Београдска књига – Матица српска, 2010.
- СРЕДОЈЕВИЋ, Дејан. Акценат именица у језику водитеља-спикера новосадских телевизијских станица. Жарко Бошњакковић (ур.). *Говор Новог Сада. Св. 1, Фонејске особине*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2009, 215–234.
- СРЕДОЈЕВИЋ, Дејан. Препознавање новосадског говора и ставови према њему. Вера Васић, Гордана Штрбац (ур.). *Говор Новог Сада. Св. 2, Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине. Лингвистичке свеске 9*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2011, 378–398.
- СРЕДОЈЕВИЋ, Дејан, Љилана СУБОТИЋ. Дугоузлазни акценат у новосадском говору: фонетске карактеристике и фонолошка интерпретација. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LIV/2* (2011): 108–133.

*

- AMMON, Ulrich. Standard Variety/Standardvarietät. Ulrich Ammon, Norbert Dittmar, Klaus J. Mattheier, Peter Trudgill (eds.). *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society/Sociolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft, 2^a edición completamente revisada y extendida 1*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2004, 273–283.
- BAKRAN, Juraj. *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Zagreb: Ibis grafika, 1996.
- BOERSMA, Paul, David WEENINK. *Praat: Doing Phonetics by Computer* (Version 6.1.03) [Computer Program] <<http://www.praat.org>> 28. 6. 2017.
- COUPLAND, Nikolas, Hywel BISHOP. Ideologised Values for British Accents. *Journal of Sociolinguistics* 11/1 (2007): 74–93.
- GILES, H., R. Y. BOURHIS, A. DAVIES. Prestige Speech Styles: the Imposed Norm and Inherent Value Hypotheses. W. C. McCormack, S. Wurm (eds.). *Language in Anthropology. IV: Language in Many Ways*. The Hague: Mouton, 1975, 589–596.

- GILES, H., K. HENWOOD, N. COUPLAND, J. HARRIMAN, J. COUPLAND. Language Attitudes and Cognitive Mediation. *Human Communication Research* 18 (1992): 500–527.
- GRANIĆ, Jagoda. Sociofonetika: prestižne izgovorne varijante. *Govor XXVII/1* (2010): 3–15.
- HEATON, Hayley, Lynne C. NYGAARD. Charm or Harm: Effect of Passage Content on Listener Attitudes toward American English Accents. *Journal of Language and Social Psychology* 30/2 (2011): 202–211.
- HIPA: *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. International Phonetic Association (ed.). Cambridge University Press, 2007.
- HOLMES, Janet. *An Introduction to Sociolinguistics (forth edition)*. London – New York: Routledge, 2013.
- HORGA, Damir, Marko LIKER. Artikulacijska fonetika. Anatomija i fiziologija izgovora. Zagreb: Ibis grafika, 2016.
- KIŠIČEK, Gabrijela. Stavovi prema gradskim varijetetima hrvatskoga jezika. *Govor* 29/2 (2012): 149–167.
- KUIPER, Lawrence. Variation and the Norm: Parisian Perceptions of Regional French. Dennis R. Preston (ed.). *Handbook of Perceptual Dialectology. Vol. 1*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999, 243–262.
- LADEFOGED, Peter, Ian MADDIESON. The Sounds of the World's Languages. Oxford: Blackwell, 1996.
- MÆHLUM, Brit. Language and Social Spaces. Peter Auer, Jürgen Erich Schmidt (eds.). *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Theories and Methods*. Berlin – New York: De Gruyter Mouton, 2010, 18–32.
- MASING, Leonhard. *Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accents: nebst einleitenden Bemerkungen zur Accentlehre insbesondere des Griechischen und des Sanskrit: Inauguraldissertation, zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades verfasst und der hohen philosophischen Facultät an der Universität zu Leipzig eingereicht von Leonhard Masing*. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. Ser. 7 ; T. 23, N° 5, 1876. [doktorska disertacija].
- MILROY, James, Lesley MILROY. *Authority in Language: Investigating Standard English*. Routledge, 2012.
- NOOTEBOM, Sieb. The Prosody of Speech: Melody and Rhythm. William J. Hardcastle, John Laver (eds.). *The Handbook of Phonetic Sciences*. Oxford: Basil Blackwell Limited, 1997, 640–673.
- PRESTON, Dennis R. A Language Attitude Approach to the Perception of Regional Variety. Dennis R. Preston (ed.). *Handbook of Perceptual Dialectology. Vol. 1*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999, 359–373.
- RIETVELD, A. C. M., Carlos GUSSENHOVEN. On the Relation between Pitch Excursion Size and Pitch Prominence. *Journal of Phonetics* 13 (1985): 299–308.
- SREDOJEVIĆ, Dejan. Eksperimentalno-fonetsko ispitivanje distinkcija između dugosilaznog i dugouzlaznog akcenta u novosadskom govoru. Snežana Guduirić, Marija Stefanović (ur.). *Jezici u kulturi u vremenu u prošlosti IV/2*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2015, 335–342.
- SREDOJEVIĆ, Dejan. *Fonetsko-fonološki opis akcenata u standardnom srpskom jeziku – od specifičnog ka opštem*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2017.
- SREDOJEVIĆ, Dejan. O restandardizaciji akcenatske norme srpskog jezika. Snežana Guduirić, Biļana Radić-Bojanić (ur.). *Jezici u kulturi u vremenu u prošlosti VII/2*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018, 185–197.
- SREDOJEVIĆ, Dejan, Ljiljana SUBOTIĆ. The Neo-Štokavian Accent Shift and the Phonological Significance of Suprasegmental Features in Different Štokavian Dialects. Acoustic and Phonetic Analysis. Bonifacas Stundžia (ed.). *Baltistica. Priedas VII*. Vilnius: Vilnius universitetas, 2011, 227–242.
- SUBOTIĆ, Ljiljana, Dejan SREDOJEVIĆ, Isidora BJELAKOVIĆ. *Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika* [Elektronski izvor]. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012.
- ŠKARIĆ, Ivo. Sociofonetski pristup standardnom naglašavanju. *Govor XVI/2* (1999): 117–137.
- ŠKARIĆ, Ivo. Razlikovna prozodija. *Jezik* 48/1 (2001): 11–19.
- ŠKARIĆ, Ivo. Fonetika hrvatskoga književnoga jezika. Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Ivo Škarić, Stjepko Težak (ur.). *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2007.
- ŠKARIĆ, Ivo, Nikola LAZIĆ. Vrijednosni sudovi o hrvatskim naglascima. *Govor XIX/1* (2002): 5–34.
- †T HART, Johan, René COLLIER, Antonie COHEN. *A Perceptual Study of Intonation: an Experimental-Phonetic Approach to Speech Melody*. Cambridge University Press, 2006.
- TRUDGILL, P., H. GILES. Sociolinguistics and Linguistic Value Judgments: Correctness, Adequacy, and Aesthetics. F. Coppieters, D. L. Goyvaerts (eds.). *Functional Studies in Language and Literature*. Gent: Story-Scientia, 1978, 167–190.

- VAN BEZOOIJEN, Renée. Aesthetic Evaluation of Dutch Comparisons across Dialects, Accents, and Languages. Daniel Long, Dennis R. Preston (eds.). *Handbook of Perceptual Dialectology*. Vol. 2. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002, 13–30.
- VAROŠANEC-ŠKARIĆ, Gordana, Gabrijela Kišiček. Izvanjske indeksikalne osobine govornika varaždinskoga i osječkoga govora. *Suvremena lingvistika* 67/1 (2009): 109–125.

Dejan Sredojević

VALUE JUDGMENTS ABOUT VARIOUS REALIZATIONS OF ACCENT

S u m m a r y

The goal of the study is to examine the way of evaluating different phonetic realizations of the same word accent (whose distribution is in accordance with the orthoepic norm). The subjects who participated in the study were 22 language experts (18 university lecturers and 4 teaching assistants). They were asked to listen and evaluate the examples of phrases in terms of whether they are acceptable, whether they sound beautiful, and whether they conform to the orthoepic norm. The subjects listened to 18 original and 36 manipulated examples. The original examples were produced by 3 groups of female native speakers: the speakers from Belgrade (BG), the speakers from Novi Sad (NS), and the speakers from the following cities and towns located in the East-Herzegovinian dialect region (EH): Herceg Novi, Nevesinje, Milići and Gacko. In the manipulated examples, the original f0 contour of a target word was replaced with the f0 contour of the same word, produced by the speakers of the other two groups. Also, prior to the research, the analysis of f0 of the original examples was conducted and it showed that NS examples differed from BG and EH examples, whereas BG and EH examples did not exhibit differences. A total of 1,888 evaluations obtained from the subjects were statistically analyzed. The results of the study showed that the subjects did not notice the differences between the examples with different phonetic realizations of long rising accent if the target words were part of the same phrase and produced by the same speaker. However, the subject did notice the differences between the examples with the same realizations of long rising accent if the target words were part of the phrases produced by different speakers. The results show that the evaluation scores for BG and NS examples did not differ, whereas EH examples were scored significantly lower. The speech differences among the three groups of speakers, which were recognized by the subjects, were both segmental and suprasegmental and the subjects provided the value judgments regarding these three regional varieties. Higher scores were observed in the case of the speakers whose speech is regionally unmarked (BG group) as well as the speakers whose speech is similar to the speech of the evaluators (NS group).

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
dsredojevic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 28. марта 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)

Francis Corblin
Tijana Ašić

DOES SERBIAN HAVE THREE DEMONSTRATIVES?*

In this paper we investigate three words in Serbian: *ovaj*, *onaj*, *taj*, commonly distinguished as demonstratives. The main thesis of the paper is that this view should be questioned in terms both of empirical data and as a matter of theory. Through our analysis we show that the form *taj* has some semantic characteristics of the definite article. Our hypothesis is tested with specific tasks designated for the native speakers of Serbian.

Key words: demonstratives, definite article, semantics, pragmatics, Serbian.

У овом раду проучавамо три речи у српском језику: *овај*, *онај*, *џај*, које се традиционално у граматицама сматрају показним придевима. Главна теза овог истраживања је да овај став треба теоријски и емпиријски испитати и проверити. Захваљујући нашим анализама указујемо на то да облик *џај* има семантичке одлике одређеног члана. Нашу хипотезу тестирамо специјалним упитницима намењеним изворним говорницима српског језика.

Кључне речи: показни придеви, одређени члан, семантика, прагматика, српски.

1. INTRODUCTION. A common view of the triplet *ovaj*, *taj*, *onaj* in Serbian is that these forms are demonstratives and are distinguished as follows: “The three demonstratives *ovaj*, *taj*, *onaj* refer respectively to things near the speaker (‘this’), near the hearer (‘this’, ‘that’) and further from both (‘that over there’)” (BROWN – ALT 2004: 80).

In addition scholars assert that each form has specific uses. *Onaj* is also for recalling something from a previous situation. *Taj* is for things already under discussion, *ovaj* for things about to be mentioned, and *onaj* for items to be made precise by a relative clause or for items already mentioned (BROWN – ALT 2004: 81). But most discussions take for granted that the three forms are demonstratives respectively reflecting the three grammatical persons.

The main thesis of the paper is that this view should be questioned in terms both of empirical data and as a matter of theory. First, the claim that these three forms are demonstratives should not be taken for granted. There is no morphological basis supporting their classification as demonstratives, even if Serbian linguists can support their claim that each form is morphologically associated with a grammatical person: *ov-*, *t-* and *on-* do indicate in Serbian morphology, respectively first, second and third person. This is also illustrated by the spatial deictic adverbial expressions in Serbian: *ovde* means *here* (the space related to *I*), *tu* means *there* (should refer to *you* but as we will show later, it functions more as a definite expression) and *onde* means *over there* (and is related to *he/she*).

* This work is a part of the project *Dynamics of the Serbian Language Structures* (No. 178014), funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

But morphology is not a strong guide for predicting the semantico-pragmatic properties of expressions,¹ and it is preferable to examine in what respect the three forms deserve the label “demonstratives”, and in what respect associating them with each grammatical person can predict, or not, the way they are used in contemporary Serbian.

The study has to be grounded on a careful survey of empirical data and by adopting a well-defined theory of what counts precisely for taking an NP as a demonstrative. Therefore, we will first provide a working semantico-pragmatic theory of demonstrativeness based on well-defined criteria and then test this theory against each of the Serbian forms under consideration.

Our major challenge, then, will concern *taj* – the genuine demonstrative nature of which can be seriously questioned. Our main hypothesis is that *taj* does not have all the characteristic properties of demonstrative NPs, but shares some crucial properties with definite NPs.

We give substance to this claim by providing a set of criteria sufficiently precise enough to distinguish definite NPs from demonstrative NPs. Since *taj* is morphologically related to the second person, a hypothesis that we explore is whether *taj* might be analyzed as some form of possessive NP (roughly speaking, *taj N* = “the N of you”). We will test this assumption and conclude that there are so few contexts which allow a possessive reading for *taj*, that such an analysis should be abandoned.

Our last word about *taj* is that it is best analyzed as a special variety of definiteness. Definiteness “tout court”, realized in Serbian by the bare form of the noun, is completely open as to the domain of objects within which the associated noun isolates a single entity: it might be a visible situation, a universe set up by the ongoing discourse, etc. *Taj*, in contrast, imposes that the relevant domain be found by association with the second person of the discourse. It might be characterized, so to speak, as a definite “orienting” the selection of the relevant set for picking up one and only one entity from a set of entities anchored on the interlocutor. We will try to show that this assumption accounts for the restrictions governing the distribution of *taj*.

2. OVAJ, TAJ, ONAJ IN SERBIAN GRAMMARS. The dominant picture takes for granted that these forms are demonstrative without discussing the point *per se*, and what this picture lies on is a deictic view of different subspecies of demonstratives. Roughly speaking, different kinds of demonstratives contrast on the basis of the relative position of the speaker and hearer w.r.t. the spatial situation of their referent.

Stevanović (1986: 289) claims that *ovaj* refers to the position of the speaker, *taj* to the vicinity of the hearer (the space of the second person) and *onaj* is used for absent persons or objects or for those who are far from both the speaker and the hearer.

¹ For instance, it has been shown (CORBLIN – AŠIĆ 2016) that the Serbian spatial adverb *tu*, morphologically related to the second person, behaves like a definite NP. We will develop in the present paper an approach to *taj* based on empirical data confirming the view that when one takes the morpheme *-* as a marker of definiteness, one predicts its usage more correctly than when one takes it as an expression related to the second person.

Belić (2000: 157) says that demonstrative pronouns define objects and persons according to their positions or refer to known objects. *Ovaj* is used for the nearest objects or for what will take place in the immediate future. *Taj* is used for the persons and objects more distant or for absent entities we are talking about: *To su bili valjani ljudi!* ('Those were honest people'). Finally, *onaj* is used for the most distant entity. Belić also notes that when we refer to an unknown person (in a sense the most distant one) we use *onaj*, which can be omitted: *(Onaj) ko drugome jamu kopa sam u nju pada.* ('The one who digs a hole for someone else falls into it').

In their *Grammar of Serbian for Foreigners*, Mrazović and Vukadinović (2009: 290–291) state that demonstrative determiners are grouped on the basis that they refer to somebody or something: a) in space: *ovaj* close to the 1st person, *taj* further from the 1st person, in the 2nd person's space, *onaj* is more distant to the 1st person; b) in time: *ovaj* denotes the present moment or the close past or future: *Ove nedelje radim pre podne.* ('This week I work in the morning'). *Ovaj slobodan vikend provešću kod kuće.* ('This free weekend I'll spend at home'). *Ovo neću moći nikada zaboraviti.* ('I could never forget this'). As for *onaj*, it denotes the moment which is distant from the present, the remote past: *Sećaš li se onog dana kad smo se sreli* ('Do you remember that day when we met?'). For all the other cases we use *taj*: *Taj dan neću nikada zaboraviti* ('I will never forget that day'). *Ne mogu da dočekam taj dan* ('I cannot wait for that day to come').

Silić and Pranjković in their grammar of Croatian² (2000: 126) say that demonstrative pronouns denote persons, objects, qualities and phenomena: *Ovaj* denotes what is near I. *Taj* denotes what is near you. *Onaj* denotes what is near him (her).

Finally, Klajn (1985) in his seminal work on pronouns in different languages explains that Serbian belongs to the class of languages that have a tripartite system of demonstrative pronouns (Celtic, Ancient Greek, Latin, Old Church Slavonic, Serbian, Croatian, Slovenian and many non-Indo-European languages). He claims that in contrast to Spanish, in which this system is based on the category of distance,³ the Serbian system of pronouns is based on the three persons. As a proof, he describes the following situation: the hearer is seated behind the speaker, who is a bus driver. The bus is situated in front of the red light which is ten meters away. The driver wants to say that the red light is often out of service. A Spanish speaker would use the demonstrative *ese* (equivalent to Serbian *taj*) for, the chosen criterion would be the distance of the red light and not the position of his listener. In Serbian the driver would use the form *ovaj* because the zone of *taj* belongs to the listener. The situation in which he would use *taj* would be when he is talking to a man who is fixing the red light; he would then say: *Majstore, šta se dešava s TIM semaforom?* ('Hey man, what's happening with that red light?').

² The reason for which we are quoting a grammar of Croatian is the following: we consider that linguistically, there is no significant difference between Serbian and Croatian, that, in fact we are talking about one single language (*Serbo-Croatian*). The reasons of the existence of four different languages are purely political and have already been discussed in many sociolinguistic papers.

³ *Este* is the closest to the speaker and *ese* a little further away from him, *auquel* is the most remote.

3. ARE *OVAJ*, *TAJ* AND *ONAJ* DEMONSTRATIVES?

3.1. WHAT IS A DEMONSTRATIVE NP? Demonstratives share with definites that the referent is supposed to be identifiable by the hearer (LYONS 1999). A definite NP + *def N* is used when you can identify a particular N from the context of the discourse because the context provides a set of entities recognized as the most relevant for the ongoing discourse, within which there is one and only one N.

A demonstrative NP + *def N* is used when you must identify a particular entity by relying on the specific action of the speaker pointing towards an entity, what Kaplan (1989a) calls a *demonstration*. The description N will help you (if present) to find the intended entity.

Demonstratives are often grouped with deictic expressions, i.e. expressions whose function is to denote entities by relation to the context (like tense and grammatical persons). Grammatical persons and tense markers are clear cases of deictic expressions because they cannot be used to refer to anything other than entities which are uniquely (without any ambiguity, or choice) selected by their utterance of these expressions. It is impossible to consider demonstratives as expressions falling straight forwardly within the concept of “deictic expressions” so-defined, because to know by who, when and where it was used does not uniquely select the intended referent of a demonstrative expression. The common and intuitive core property of demonstratives is that they need to be accompanied by a specific action, playing a crucial role for finding/choosing their intended referent. Thus, grouping demonstratives with deictic expressions is not very convincing, in particular because of the basic fact that the referent of a demonstrative is targeted by the accompanying demonstration, and not by the mere utterance itself.

But, the existence of more than one demonstrative in a given language is the main reason for readopting a deictic theory of demonstratives. Of course, if an expression is a demonstrative, there is no way for it to refuse to denote what is properly the target of the demonstration, but a given language may provide different forms of demonstratives for different spatial areas accessible for both speakers. For instance, a given form of demonstrative may be *proximal*, i.e. preferred for what is close to me (or to us), and another one *distal*, i.e. preferred for what is not close to me. As pointed out by Lyons (1999: 18), it is possible to relate this distinction to the category of person.

In languages with two demonstratives, the basic deictic theory (proximal/distal) and the personal deictic theory (close to me/close to you) can be easily superposed: what is not close to me, but nevertheless close enough to us to be accessible is likely to be close to you, or closer to you than to me. It is difficult to reject any relevance of relative proximity in the way speakers use one or the other demonstrative, when there are two demonstratives, but it is notoriously difficult to establish that their respective use is governed by strong rules based on the relative proximity of referents. The speaker is often free to choose either of them for a given referent (cf. French *celui-ci/celui-là*), which means, at least, that the contrast close/not close cannot make definite predictions of use in many simple cases.

If a language has three demonstratives, the seduction of a person-based deictic system is even stronger, because it is tempting to think that the three grammatical persons form the basis of the distinction of three demonstratives, and *a fortiori*

when morphology, as in Serbian, supports this view. Most grammatical descriptions of Serbian, of which we are aware, take for granted:⁴

1. that Serbian has three demonstratives; and
2. that the distribution of Serbian demonstratives is best described by connecting each of the three demonstratives to grammatical persons (see above §1).

In this paper we would like to discuss both assumptions, from both an empirical and a theoretical point of view. Our questions for starting this discussion are:

1. Are *ovaj*, *taj* and *onaj* demonstratives?
2. Are the respective distributions of *ovaj*, *taj* and *onaj* best explained by relating each of them to a grammatical person, or by some other theory?

First, it is important to have a precise definition of demonstratives, and then decide whether these three forms fall under this category. Of course, no definition of what is a genuine demonstrative is uncontroversial; what we try to do is to list some properties of what are called demonstratives in the languages we are aware of, and especially the characteristic properties which lead one to classify an NP as a demonstrative, as opposed to a definite NP. Our main ambition is to be precise enough to provide operational criteria, and to offer the means for discussing our own choices.

3.2. SPECIFIC PROPERTIES OF DEMONSTRATIVES (AS OPPOSED TO DEFINITES). What makes a NP demonstrative is the fact that its referent must be provided by an accompanying demonstration (KAPLAN 1989a) i.e. a dedicated concomitant action of the speaker targeting the referent in a context accessible to both speakers. We would like to emphasize here that, in this paper we are talking exclusively about *adnominal demonstratives*,⁵ in other words, about the demonstratives that accompany coreferential nouns (DIESEL 1999).

This criterion must be used cautiously because in addition to clear cases in which the speaker points with her/his finger to an entity, there are many cases, even for visible entities, in which some event or some peculiarity of the visual scene may dispense with the need for an actual demonstration, because the event or scene already puts the focus on a given entity. Note that such situations concern only visible referents for which a real demonstration could have been used as well and might have been used, if there were any doubt that the hearer might misinterpret the speaker's intention.

This is the main property that clearly distinguishes a demonstrative from a definite NP. Definite NPs can be used for referring to a specific entity which is not, and possibly cannot be, targeted by means of a demonstration. Let us consider a scene with two burglars talking about the possible danger represented by the presence of a dog in the house:

- 1) – Did you manage to be unnoticed by the dog. (#this dog)
- But there is no dog, I am sure.

Since the dog belongs here to the realm of virtual it is not possible to use a demonstrative.

⁴ We are intentionally repeating here our position.

⁵ Note that there are also pronominal pronouns such as *celui* in French, *pronominal demonstratives*, which substitute for a noun (phrase).

The criterion must also be adapted in order to deal with referents, which are not visible and present, but which are introduced into the conversation by means of a previous mention, and to deal with written texts. If one sticks to the basic notion of demonstration as an accompanying *action*, supplementing the utterance and pointing to the referent, there is no possible demonstration in such discourse situations. But it can be observed, nevertheless, that demonstratives can be used for referents in such situations. We have thus either to speak of non-demonstrative uses of demonstrative, or to consider that mention of entities can count as a demonstration, putting the referents in focus, and making them accessible for demonstrative reference. We think that the second option is worth exploring. It comes with interesting restrictions. If we consider a mention as a potential demonstration, we may recall that a demonstration should be *concomitant* with the utterance of a demonstrative NP, or at least be very close. This predicts that a mere mention can count as a demonstration within its immediate vicinity, and no more, and that a demonstrative NP can only refer to the referent of a very close previous mention.

There is a third case to take into consideration. There are some uses of demonstrative NPs, sometimes called “*démonstratifs de notoriété*” in the French grammatical tradition (WILMET 1979). Their common property is that no explicit mention of the referent is made in the immediate previous context; nevertheless, the referent must be famous, at least well-known to both speakers, and with a high probability that it will be a discourse topic. For instance, suppose I know you have just taken a holiday in Greece last week. I can ask you:

2) And that holiday in Greece, how was it?

Or, if X is a great football player who performed extremely well in his previous match, then provided we are both football fans, I can say to you out of the blue, at our next meeting:

3) This X is really the best.

Again, one can think of this as a special use, not a demonstrative one, but we choose to see it just as a special discourse situation generating a focus on a well-known referent and proposing it as a discourse topic; in a comparable way, a concrete demonstration picks up an object and proposes it as the next target for a referential expression. Very often, notoriety demonstratives are accompanied by a description conveyed by a relative clause, which helps to secure the identity of the intended referent:

4) Do you remember that guy we met yesterday in the bar, with a very strange hat?

Another property distinguishing demonstrative NPs headed by a noun from corresponding definite NPs, is that demonstratives can be used for contrasting the particular N referred to, with another (or other) existing Ns, what is called “*contraste interne*” in CORBLIN 1987. For instance, we can say:

5a) This dog is stronger than the others.

6a) I don't like dogs, in general, but this dog is super.

In such contexts, we refer to a particular dog, and contrast it with other dogs, and to use a demonstrative for the particular dog is standard. This is something which is not natural for definite NPs:

- 5b) ? The dog is stronger than the other dogs.
 6b) ? I don't like dogs, in general, but the dog is super.

A rough justification is that one can use a + *definite N*, only in discourse contexts in which one and only one N is under discussion, and that demonstrative NPs are immune to this constraint.

An important contrast between a demonstrative NP and a definite NP, as mentioned above, is that a definite NP has associative or bridging interpretations, which do not exist for a demonstrative NP. For instance, definite NPs can be natural in contexts where there is no previous mention or identification of their referent. They can even be used for asserting that a given description has no referent:

- 7) The head (of the statue) is missing.
 8) The king of France does not exist.

On the contrary, for a demonstrative NP to be accepted, its referent must have been previously identified, by an explicit mention, or by pointing, which implies that the referent has to be an existing entity.

Definite NPs also have weak interpretations (POESIO 1994; CORBLIN 2013; AGUILAR-GUEVARA et al. 2014; AŠIĆ – CORBLIN 2014), which are not allowed for demonstrative NPs:

- 9) When I take the train, I am happy.
 10) I went to the bank before coming.

In the weak interpretation, the speaker has no specific object in mind, but refers to taking trains in general, or using the bank as a general concept without identifying any particular bank. This is not possible for demonstrative NPs, which, in the same contexts, would denote specific entities to which the speaker is pointing:

- 11) When I take this train, I am happy.
 12) I went to this bank before coming

3.3. ARE *OVAJ*, *TAJ* AND *ONAJ* DEMONSTRATIVE ADJECTIVES? Although they are often so classified, there is no morphological argument supporting the view that these forms are demonstratives.⁶ Therefore, the reason why they are so classified should be based on their semantics, and we need to examine whether they fully share the properties we take as necessary conditions for being properly called “demonstratives”.

3.3.1. CONTRASTING ITS REFERENT N TO OTHER NS. A typical use of demonstratives is to denote an entity isolated by an explicit pointing, especially when the speaker wants to denote a particular entity, as opposed to other entities of the same kind.

What is the choice of speakers in Serbian when facing such a discourse situation? As a rule, it seems that once an explicit demonstration has been made isolating an entity they would use *ovaj* or *onaj*, and the closer the object is to the speaker, the more *ovaj* is preferred to *onaj*. Using *taj* does not seem to be natural,

⁶ As one of the reviewers of our paper notes, this position has to be explained and justified in a more detailed way and from a diachronic perspective. However, since we cannot infinitesimally prolong this work, we are obliged to leave this very relevant, important and interesting issue to our future papers on demonstratives.

whatever the proximity of the referent to the hearer, just because *taj* is not a good choice when the referent has to be picked among other referents of the same sort.

Let us consider a test for confirmation. We have given this test to a group of native speakers of Serbian, the students of the Philological Faculty in Belgrade and students of the Faculty of Philology and Arts in Kragujevac.⁷

Suppose photographs of men are displayed on the wall in front of a victim of an aggression and she/he has to say if she/he recognizes any of them. If the speaker (the victim) points to a picture close in front of him/her, the standard choice is *ovaj*, and if the picture is further away, the preferred form is *onaj*. Our findings show that in this context of discourse, following a demonstration, *taj* cannot be used, and would be considered a mistake.

This is so, in our view, because *taj* is improper when it comes to choosing its referent between several entities of the same sort.

In order to check our intuition we have constructed a test for students (all native speakers of Serbian) in which they had to point to an object among several and name it. If the object was close to them they used *ovaj*, and if the object was further away they used *onaj*. None of them used the form *taj*.

In order to confirm this intuition, we surveyed the translation database *Glosbe*,⁸ looking at the Serbian translations of English demonstrative NPs in discourse contexts in which two Ns are contrasted, the Demonstrative NP referent, and another N, as exemplified in (13):

13) And then this guy came out and chased him away... and this other guy started shooting at him.

Our observation is that *ovaj* is massively used, and that *taj* is almost absent in such discourse contexts:

‘A onda je naišao ovaj momak i oterao ga... a onda je ovaj drugi momak počeo da puca na njega.’ (Translation found in *Glosbe* for (13)).

14) Have you seen this guy with this guy? ‘Jeste li vidjeli ovog momka s ovim tipom?’ (Translation found in *Glosbe* for (14)).

15) Sheppard, I wouldn’t leave this guy with that guy right now, not unless you wanted this guy dead.

‘Šeparde, ne bih baš ostavio ovog tipa sa tim tipom sada, osim ako želiš ovog tipa mrtvog.’ (Translation found in *Glosbe* for (15)).

16) And then this guy came out and chased him away... and this other guy started shooting at him, see.

‘A onda je naišao ovaj momak i oterao ga... a onda je ovaj drugi momak počeo da puca na njega.’ (Translation found in *Glosbe* for (16)).

This leads one to think that if *ovaj/onaj* behave respectively as a proximal and a distal demonstrative, one may come to question the genuine demonstrative

⁷ This footnote is extremely important: our reviewers told us that the number of students who participated in the test should be enlarged. However, since both Faculties in which one of the authors of this paper works are not actually working with students, we are unable to do this (this is due to the Faculty Dean’s decision related to corona confinement and dangers).

⁸ *Glosbe* is a multilanguage on-line parallel corpora <<https://fr.glosbe.com/>>. One of our reviewers said that *Glosbe* is not a reliable source of information, since anyone can put any kind of translation into it, but we are using it, because one of the authors of this paper is a native speaker of Serbian and can judge whether a sentence is natural/acceptable or not.

status of *taj*, since its use is not natural in the typical context in which a demonstrative is used, i.e. accompanied by a demonstration, or for isolating one entity from other entities of the same kind as a new discourse topic.

3.3.2. ANAPHORIC USES. As already said, demonstratives can be interpreted as referring back to a referent previously mentioned in the discourse, although the referent is not present in the visible context, and although no genuine demonstration has been made towards this referent.

The three Serbian forms under consideration can be anaphoric although there are clear differences between them.

Taj is the preferred form for anaphoric reference to a previous close mention, except in contexts in which the discourse has to select an N from a set of recently introduced Ns (see above).

Let's take an example: if we are introducing a new referent and if our hearer asks a question about it, the typical form he/she would use is *taj*:

17) Bio jednom jedan kralj. 'Once upon a time there was a king.'
Da li je *taj* kralj imao dece? 'Did that king have children?'

Onaj cannot be used for a recently introduced entity, a context typical for demonstratives in other languages.

18) Bio jednom jedan kralj. 'Once upon a time there was a king.'
Da li je *onaj* kralj imao dece? 'Did that king have children?'

This confirms that *onaj* is a distal demonstrative (in a strong sense), i.e. a demonstrative not looking for its referent in the close context (spatial proximity for visible objects, and close previous mentions in its anaphoric use).

Ovaj can be used as an anaphor to a close previous mention, although some special reason is required to prefer it to *taj*. Most often, *ovaj* is used in order to insist on the singularity of the particular referent N as opposed to other Ns.

Consider for illustration (19):

19) Bio jednom jedan kralj. 'Ovaj kralj je bio mnogo strašniji od drugih kraljeva.'
Once upon a time there was a king. 'This king was much more horrible than other kings.'

In (19), it is impossible to use the bare noun instead of *ovaj kralj* (this king), and less natural to use *taj kralj*. This context is also one in which a definite article is not the preferred form in languages having a lexical marking of definiteness (e.g. French and English). In other words, *taj* patterns with *definites*: although typical for a recently established discourse entity, it is not preferred if the host sentence is used for contrasting an entity N to other entities of the same category N.

Some other examples confirm this observation. When Serbian speakers refer to something out of the blue, *ovaj* is the required form⁹ in (20) and *taj* is less natural.

20) Da li ste upoznali Jovana? Ovaj pastir je mnogo pametniji od drugih pastira u selu. 'Did you meet John? This shepherd is much cleverer than the other shepherds in the village.'

⁹ One of our reviewers thinks, as a native speaker of Serbian, that in this example it would be more appropriate to use *taj*.

21) U bašti je bila jedna mačka. Ja generalno ne volim mačke ali ova mačka je bila zaista neverovatna. 'There was a cat in the garden. In general, I do not like cats, but this cat was really extraordinary.'

As a conclusion, we can state that *ovaj* and *onaj* behave in anaphoric chains of reference as genuine demonstratives: they can be used at certain specific points of these chains (for instance for introducing a new chain), and for contrasting their referent to other entities of the same kind.

The opposition between a proximal form (*ovaj*) and a distal form (*onaj*) operates as well for anaphora: *ovaj* is typical for close previous mentions, and *ovaj* is not preferred for such mentions.

A distinctive property of definite NPs is that they can be freely repeated, in place of pronouns, in long chains, for entities with no proper name. In this respect, our observation is that *taj* is in-between bare nouns (the basic form of definiteness in Serbian) which are the unmarked form for repeated references to a well-established entity, and a demonstrative like *ovaj* which is unusual for such purposes.

Actually, in Serbian it is typical to repeat the introduced (known) entity by means of a bare noun, as in fairy tales (see 22) but it is also possible to have the so-called demonstrative *taj* (23), especially in familiar conversation:

22) Bio jednom jedan car i imao jednu kćer. Jednoga dana kćer otide kod oca i reče mu da želi da se uda. Otac odgovori kćeri da sačeka još koju godinu.

'Once upon a time there was an emperor who had a daughter. One day the daughter went to her father and told him that she wanted to get married. The father replied to the daughter that she should wait for a couple of years.'

23) Na terenu se pojavio jedan novi igrač. Taj igrač se čudno ponašao. Sudija je pokušao da izbací tog igrača.

'A new player appeared on the field. That player was behaving in a strange way. The referee tried to get him away.'

In 23) the speaker put an emphasis on the player in question.

3.3.3. NOTORIETY DEMONSTRATIVES. The typical Serbian form which can be used as a notoriety demonstrative (see above §3.2) is *onaj*. It is possible to say to a good friend or a colleague, out of the blue:

24) Da li se sećaš one studentkinje koja je imala psa? 'Do you remember that student who had a dog?'

25) Da li si video onu ženu sa velikim šeširom? 'Did you see that woman with a big hat?'

Onaj will be easily accepted if the considered entity belongs to our shared knowledge as a very well-known and salient entity, and if it is likely that we will refer to this entity in the on-going conversation: for instance, we discussed many times before this particular student, who looked mysterious to us, or the woman with a big hat was a prominent figure in the market place for years.

If there is no mention of the entity in the previous discourse, *ovaj* cannot be used. This is a confirmation of our view of *ovaj* as a genuine proximal demonstrative. In the same situation, *taj* would be odd, in our view, because the entity is not an already established topic of the discourse.

The standard Serbian zero definite can be used any time the following description is precise enough to pick out a single entity, but it will lose the notoriety effect created by the demonstrative *onaj*.

28) Juče sam video studentkinju koja se bavi demonstrativima. ‘Yesterday I saw the student who is working on demonstratives.’

From this quick survey of the typical uses of each form of the triplet *ovaj*, *taj*, *onaj*, we are inclined to suggest that *ovaj* and *onaj* are without doubt demonstratives, respectively proximal and distal.

In contrast, it is more difficult to claim that *taj* is a genuine demonstrative. In particular, it lacks the capacity to contrast its referent N to other Ns, typical of demonstrative NPs. This incapacity perhaps enlightens some other properties which makes *taj* close to definite NPs, for instance its typical use for already established topics of conversation.

4. IS *TAJ* A DEFINITE? It might be true that when compared to typical uses of demonstratives (reference to a recently identified entity by means of a demonstration), *taj* seems to share more features with definites than with genuine demonstratives, but there are a number of obstacles to it being considered as a full definite.

First of all, there is a standard form of definiteness in Serbian, realized by a bare noun, which has the full set of properties that distinguish definites from demonstratives, namely associative or bridging references, the so-called “weak” uses, and “cataphoric” definites.

Here are some basic examples:

a) Bridging: Stigli su u selo. Crkva je bila u centru. ‘They arrived in the village. The church was in the centre.’

b) Weak definites: Moj sin ide autobusom u školu. ‘My son takes the bus to school.’

c) Cataphoric definites: Najbolji košarkaški igrač na svetu. ‘The best basketball player in the world.’

4.1. IS *TAJ* USED FOR ASSOCIATIVE OR BRIDGING REFERENCES? Associative, or “bridging” references, are cases in which a specific entity is referred to, although it is neither known nor previously mentioned, because its existence and unicity is predictable on the basis of frames, or scripts. For instance, if a discourse mentions a violinist, the NP *the violin* can be used for referring to the violin of this violinist. It is often used for typical parts of an object: e.g. for a circle, the centre, the diameter, etc.

Associative or bridging references are realized in Serbian by bare definites.

27) Posetili su selo. Crkva se nalazila u centru. ‘They visited the village. The church was situated in the centre.’

28) To je lepa statua samo joj nedostaje glava. ‘It is a beautiful statue but its head is missing.’

29) Ušli su u zgradu. Lift je bio u kvaru. ‘They entered the building. The lift was out of service.’

In general *taj* cannot be used in these cases:

30?) Posetili su selo. *Ta crkva se nalazila u centru.

31?) To je lepa statua samo joj statui nedostaje glava.¹⁰

32?) Ušli su u zgradu. *Taj lift je bio u kvaru.

¹⁰ Note that *Toj statui nedostaje glava* is a possible sentence in Serbian when we are talking about an already introduced statue. However if we are standing in front of the statue it is not convenient to use *taj*.

But a closer inspection reveals that *taj* has some uses for which a genuine demonstrative is not licensed, and which look like a special case of bridging reference. Consider the following English sentence:

33) Each time I play tennis with him, I lose the match. ‘Svaki put kad igram tenis sa njim, izgubim taj meč.’

It is impossible in English to replace *the match* by *this match*, and it may seem rather uncontroversial to take this use as a case of bridging.

In Serbian, *taj* patterns in this context with bare definites (referring to each particular occasion a match is played), and no form of genuine demonstrative (*ovaj*, *onaj*) is licensed. Here are some other examples by way of confirmation:

34) Kad se Marija naljuti na Petra, onda ta diskusija bude žešća. ‘When Mary gets angry with Peter, then the discussion becomes heated.’

35) Kad god Petar ugleda Mariju taj susret uvek bude eksplozivan. ‘Whenever Peter sees Mary the encounter is always explosive.’

36) Kad odemo u Pariz, taj boravak će biti nezaboravan. ‘When we go to Paris, the journey will be unforgettable.’

But *taj* has only few bridging uses in Serbian, as illustrated in the following table, which provides a quick survey of bridging references in Serbian.

Table 1. *Taj* and bridging references

		<i>taj</i>	Bare definite
A car	the steering wheel	*	+
I get nervous	the result	+	+
They stop	the place	+?	+
A project	the objective	*	+
A book	the conclusion	*	+
An episode	the next one	*	+
A law	the advantages	*	+

To conclude, we claim that *taj* does have at least *some* associative or bridging references, which makes it difficult to classify it as a demonstrative since demonstratives are typically unable to be so used. But we have to concede that these uses are rather rare.

Our suggestion, derived from the data, is that for core associative uses, namely for strong lexical relations (part/whole for instance), only the zero definite of Serbian can be used, but for weaker relations (e.g. we play/the match), and especially in quantificational sentences, *taj* can have access to associative uses, which implies, on our view that *taj* cannot be analyzed as a genuine demonstrative.

4.2. DOES *TAJ* HAVE WEAK INTERPRETATIONS? Generally, Serbian linguists claim that the three static spatial adverbs of Serbian (*ovde*, *tu*, *tamo*) are all deictic particles, each of them being linked to the three grammatical persons (PIPER 1988).

However, in a previous paper (CORBLIN – AŠIĆ 2016) we have shown that the essential semantic nature of *ovde* and *tu* is totally different.

Our hypothesis is that *ovde* is a deictic expression; it forms, together with *ja* ('I') and *sada* ('now') a triplet corresponding to *I, here and now*. Deictic expressions, especially expressions denoting space, can also have demonstrative uses, which means that they can be used with a concomitant ostension towards some entity of the discourse space. Without an associated demonstration *ovde* denotes the space of the conversation, without precise delimitation. With a demonstration, *ovde* denotes a sub-region of the discourse space identified by the demonstration.

On the other hand, we provide arguments establishing that *tu* behaves not like a deictic having demonstrative uses, like *ovde*, but more like a definite expression.

First, *tu* is the natural form in Serbian for anaphoric uses, referring back to the place mentioned in the previous linguistic context:

37) Pol je u Parizu i tu će potražiti tvoju knjigu. 'Paul is in Paris and he will look for your book right there.'

Here *ovde* would not be possible, for *ovde* always denotes the speaker's position. Second, *tu* can denote a place defined by relation to some participant to the conversation:

38) Hoćeš tu da spavaš? 'Are you going to sleep here/there tonight?'

In 38) *tu* needs a contextual anchor. In other words, it denotes a place that has been cognitively activated in a particular conversational context. *Tu* can refer either to the speaker's or hearer's place. If the activated space is the speaker's space, then we can replace *tu* with *ovde*.

Third, *tu* can be used in quantificational sentences, for denoting places identified within the scope of a quantifier.

39) Kada se Dušan igrao negde, Tijana je uvek gledala da bude tu. 'Whenever Dušan was playing somewhere, Tijana did her best to be there.'

It is important to emphasize that in this kind of example *tu* can be replaced by *na tom mestu* ('in that place'). In this kind of example, *tu* and *na tom mestu* (a form of *taj*) are interpreted as bound variables, something which is impossible for any other form of demonstratives under discussion in this paper.

40) Kad jedan čovek voli neki predmet on ne voli da mu uzmu *ovaj predmet. 'When a man likes an object he doesn't like this object to be taken from him.'

We have also established that there are *weak uses* of *tu*, which in most approaches would imply that it is a definite. Consider the following case, in which the speaker utters the sentence (41) without being located in the same place as the director (the sentence subject):

41) Direktor je danas tu; možete da dođete. 'The director is there today, you may come to see him.'

Obviously, the adverb *tu* in this example does not refer to the hearer's place. In addition, there is no contextual clue from which it could obtain its reference. The most natural interpretation of the sentence is that the director is present in his working place. Therefore, the meaning of *tu* is a result of a very particular inferential process based on the activation of some properties of the noun that

serves as a sentence subject: there is a typical place in which the director executes his function.

The particularity of this kind of sentence is that no contextual factor plays any role in the interpretation of the adverb *tu*. It is a result of the interaction between the meanings of the sentential elements: the lexical structure of the subject and the semantic neutrality of the verb *to be*¹¹. The structure is almost idiomatic for it works only with certain types of nouns and with the verb *to be*. To sum up, the meaning of *biti tu* can be glossed as *to be present*.

Given its non-deictic nature it is not surprising that this construction with *tu* can be used in iterative and modal contexts as shown in the following examples:

42) Kad učitelj nije tu, deca su nemirna. 'When the teacher's not around, the children are naughty.'

43) Ako se desi da dođe inspekcija, bilo bi dobro da i ti budeš tu. 'If by chance there's an inspection, it would be good if you could be there.'

Interestingly in 43) we could also have *na tom mestu*: *tom* refers to the place where the inspection will take place.

Finally, the maximally weak *tu* can be found in the specific constructions with final interpretation, in which it designates the mere existence of the subject:

44) Direktor je tu da rešava problem. To mu je posao. 'The manager is there to solve problems. That's his job.'

What are the implications of this previous work on *tu* for the present discussion of *taj*. First, if we are right to consider that *tu* behaves like a definite expression, it looks less surprising that the morphologically related *taj* shares some properties with definites.

But there is an even stronger argument based on *tu*. Many of the distributions of *tu*, used in our previous work as arguments establishing that *tu* is a definite, accept *taj + mesto* (*taj* + 'place'). This confirms that *taj*, and not only *tu*, conveys interpretations that a genuine demonstrative *cannot* convey, but which are the hallmark of definite NPs. For instance, it is possible to say, instead in (41) *direktor je na tom mestu*, with the same meaning: 'the director is at his work place doing the director's job'.

In all these cases *na tom mestu* ('in that place') does not denote the previously mentioned place but functions as a weak definite: it is a place where something should happen or take place.

4.3. DOES *TAJ* HAVE CATAPHORIC USES? By cataphoric uses, we mean cases in which it is the lexical content of the nominal which establishes that only a single entity is referred to, like: *the centre of the circle*, *the actual king of France*, *the best basketball player in the world*. When a language has a definite marking, it is used in such nominals. In all these cases, the only form in Serbian is the bare definite, and *taj* cannot be used.

4.4. INTERIM CONCLUSION. What is established by this survey is that *taj* does have some typical uses specific to definite nominals (especially some associative uses), but only a small subset of them.

¹¹ Readers who are interested will find more details in Corblin – Ašić (2016).

This is enough to confirm that it is not a demonstrative, but not enough to claim that it is a genuine definite. It looks fair to say that the main part of the interpretation reserved for definite NPs is conveyed by bare definites in Serbian, and that *taj* is rare in these contexts.

4.5 CONFIRMATION BASED ON THE CONTRAST *OVDE/TU*. A previous work on *tu* (CORBLIN – AŠIĆ 2016) claims that the morphologically related spatial adverbial *tu* behaves like a definite, as regards weak interpretations.

Corblin and Ašić (2016) also claim that *tu*, and not *ovde*, the space adverbial morphologically related to the demonstrative *ovaj* can be used as the antecedent of a determinative relative clause:

45) Tu (*ovde) gde živim nema lifta. ‘There (*here) where I live, there is no lift.’

This kind of example can be analysed as a clear case of “cataphoric use”: it is the content of the relative clause which picks up a single entity. In our view, this is a distinctive property of definite antecedents, which would confirm that *tu* is definite.¹²

In other words, we can find data which shows that the form *tu*, morphologically related to *taj* behaves like a definite expression, in more contexts than *taj* since it extends to cataphoric and weak interpretations. This is, at least, a clue showing that our analysis of *taj* as a definite is on the right track.

Second, we might correlate the fact that *tu* has the full range of definite interpretation with the fact that it is not in concurrence with a zero definite. In contrast, *taj* + *N* is in competition with *zero* + *N*, which might explain a repartition of the interpretation between the two forms.

Table 2. Usages of *taj*

	Taj + N	Ø + N	Tu
Associative	rare	+	+
Cataphoric	rare	+	+
Weak	rare	+	+

5. TESTING THE THEORY AGAINST A SURVEY OF USES: *OVDE*, *TAJ*, *ONAJ*. In the last part of this paper, we will test the theory previously introduced against a survey of the typical distributions of the three forms exemplified in the literature.

Our main claim is that *ovaj/onaj* are two genuine demonstratives, representing respectively the contrast between the proximal and the distal, but that *taj* is a definite prefix for nominals exemplifying some typical uses of definites.

We will now try to confirm that this view offers a better way of understanding how the forms are used than the usual approach, which takes the three forms as demonstratives associated with three grammatical persons.

5.1. *OVAJ*, A PROXIMAL DEMONSTRATIVE. *Ovaj* is a genuine proximal demonstrative. It is typically used in conversation with a concomitant demonstration in order

¹² In the judgment of the one of the authors who is a native speaker, replacing *tu* by *na tom mestu* in (36) is neither impossible nor fully natural (? *Na tom mestu gde živim nema lifta*).

to pick up as a new object of discourse an entity which both speakers can see, and that the speaker considers as close to her/him. If the speaker considers that this entity is not close to her/him, she will use, everything otherwise being equal, the distal *onaj*.

Such a characterization offers precise predictions for what happens in the situation in which a victim has to recognize a person among a display presenting several candidates.

Note that in this situation, the speaker and hearer being so-located, and after a question like: "Can you identify your aggressor from these pictures", *taj* cannot be used for 3, even if the hearer is sitting very close to the entity. This clearly indicates that the usual view of *taj* as the expression devoted to what is close to the second person does not make the right prediction.

Our view is that *taj* cannot be used because the only expected referents are all men, and because *taj* as a definite prefix cannot be used to contrast its own referent to other referents of the same kind. So, the answer to the question "Who is the aggressor?" cannot be "Taj čovek" with appointing gesture on 3, as would predict a theory of *taj* as a demonstrative of the second person.

The same holds for the following situation, where there are three plates in front of the hearer.

What is the preferred form in Serbian if A wants to refer to the closest plate to B and use a pointing on it? *Daj mi ovaj tanjir*, or *Daj mi taj tanjir*?

The native speakers students we have interviewed confirm that they will not say: „*Daj mi taj tanjir!*” ('Give me that plate'), and that *ovaj* will be preferred. In our view, this is so because *taj* cannot pick up its own referent among a set of referents of the same sort, a typical function of demonstratives, and because *taj*, as a definite, requires that in some sense, its referent be unique in some discourse domain. Again, the data is not expected if *taj* were a second person demonstrative.

As a genuine demonstrative, *ovaj* can be used in reference chains in narrative texts, in some distinguished positions especially for contexts in which it is useful to make the referent salient. It can be used, for instance, as a proximal demonstrative for referring back to an indefinite NP introducing a new referent, but it is not licensed for an already established discourse topic, and it cannot be repeated freely in anaphoric chains, unless there is a particular reason to bring the entity under consideration into focus again. As soon as an entity has been introduced and becomes "part of the picture", the expected form in Serbian is the standard zero definite.¹³

Consider an interesting test situation which can be interpreted as providing arguments in favour of the classical view (*ovaj* is used for what is related (e.g. closer) to the first person, and *taj* is used for what is related to the second person). In this situation, a teacher asks her students to read a book for the course:

46) You will have to read this book during the semester. 'Moraćete da pročitate ovu knjigu tokom semestra.'

The teacher may just have written the references of the book on the black-board, or may have a copy of the book in her hand, or both. In any case, she will

¹³ We will come back later to the fact that *taj* itself cannot be repeated in the course of long chains.

use *ovaj*, and *taj* would be odd, especially for a book which is introduced by her/him at that point.

In any discussion by the students following on from that introduction, the probability of them using *ovaj* will decrease rapidly:

47) Is this book accessible at the library? ‘Da li se ova/ta knjiga može naći u biblioteci?’

Ovaj is possible in the immediate proximity of the first mention of the book (*Da li treba da napišemo prikaz ove knjige?* ‘Should we write a review of this book?’), although *taj* is considered by many speakers as the standard form. Adopting the classical view, one may argue that this is so because for the students, the book is strongly related to the second person, their professor. But it is more difficult for the classical theory to explain why, the relation of the referent to the professor remaining what it is, first, *ovaj* is not strictly impossible in the close context, and why the preference for *taj* increases strongly as the discussion goes on. In our view, this is not a matter of contrast first/second person, but a matter of discourse topic establishment, which explains that the probability of using *ovaj* will decrease, and for both speakers, although both can choose to use *ovaj* again for a second or third mention in order to insist on the peculiarity of the book under consideration.

48) Podvlačim da je ova knjiga jako važna. ‘I underline that this book is very important.’

Table 3. Possibilities of using *ovaj* and *taj*

The teacher presents a new book	Students are talking about it
<i>Ovaj</i> * <i>taj</i>	<i>Taj</i> <i>ovaj</i>
For some close mentions	
<i>Taj</i> <i>ovaj</i>	<i>Taj</i> <i>ovaj</i>
As the discourse processes	
* <i>ovaj</i>	* <i>ovaj</i>

Note that in this case *onaj* is absolutely impossible.

Another noticeable feature of *ovaj* is that it is difficult to use it in quantificational contexts, i.e. in cases where no individual entity is its referent.¹⁴ In French at least, a demonstrative NP can be interpreted as a bound variable. For instance, ‘Aucun pays n’acceptera qu’on déclare la guerre à ce pays sans réagir’ (‘No country will accept a declaration of war against this country without a reaction’). This is not licensed for *ovaj*: in such contexts, among the expressions under consideration in this paper, only *taj* can be used, which again appears to be confirmation that *taj* shares some common properties with definites and pronouns.

Veran Stanojević in our p.c. also points out that *ovaj* is not usually acceptable in *irrealis* contexts referring to possible worlds:¹⁵

¹⁴ This property has been brought to our attention by our colleague Dr. Veran Stanojević (Full Professor, Faculty of Philology, Belgrade University) in personal correspondence.

¹⁵ The examples (50–52) are Veran Stanojević’s own examples (P.C.). We would like to express here our gratitude for his comments and precious help.

49) Bio jednom jedan kralj. Taj/Ovaj kralj nije imao dece i zbog toga je bio mnogo tužan. 'Once upon a time there was a king. This king had no children and for this reason he was very sad.'

50) Da li je taj/ *ovaj kralj imao dece? 'Did that king have children?'

51) Opiši mi tog/ *ovog kralja! 'Describe that king to me!'

The same is true for the following example with the negation:

52) Nisam čuo za tog/ *ovog kralja. 'I have not heard about this king.'

This observation confirms that *ovaj* is not good if the speaker cannot use it for some particular individual she has in mind.

5.2. *ONAJ*, A DISTAL DEMONSTRATIVE. *Onaj* is used for objects visible to both participants, when the speaker judges that the referent is not in their close proximity. An interesting property is that *onaj* is, so to speak, a strong demonstrative, in the sense that an actual demonstration *must* be performed when using it. It is impossible, for instance, to use it for an entity on which the situation itself puts the focus, without making an explicit pointing gesture.

Consider the following situation test: I am a passenger, and both I and the driver cannot ignore a car in the distance, which is driving on the wrong side and, things remaining equal, will crash into our own car. There are some languages for which demonstratives without explicit demonstration can be used:

53) Mais cette voiture va nous heurter ! 'But this car will run into us.'

In Serbian, *onaj* cannot be used unless the speaker makes an explicit pointing gesture, and without such a gesture, *ovaj* will be the preferred form.

Onaj can be used in contrast with *ovaj*, for opposing two entities of the same kind, depending on their respective distance from the speaker.

54) Smatram da je ovaj pas lepši od onog. 'I find this dog more handsome than the other one.'

The contrast between a proximal and a distal demonstrative is confirmed by their anaphoric mentional uses:

55) Petar i Jovan, ovaj je lepši od onog. 'The closest (John) is nicer than the most distal one (Peter).'

As for standard anaphoric uses, the distal nature of *onaj* is confirmed by the fact that it cannot refer back to recently introduced entities, and is thus deprived of a frequent function of demonstratives, as illustrated above by the use of *ovaj* for anaphorizing close introductions of entities by indefinites.

If compared to English, the Serbian opposition proximal/distal is stronger: in English, *this* and *that* can be used for contrasting two entities on the basis of their relative proximity to the speaker, and this is also true in Serbian for *ovaj/onaj* (see 3.1 above). But in Serbian, the distal form cannot be used for close mentions, in contrast to English in which *that* can be soused. As a result, there is, in Serbian, a unique demonstrative form for referring back to a close introduction of an entity by an indefinite (i.e. *ovaj*).

A typical function of *onaj* is its notoriety interpretation, which does not show up for *ovaj*. It might be related to its strong distal nature: *onaj* does not refer back

to recently mentioned objects, but to objects which are “far” from the actual discourse environment, but which are salient in a longer term memory.

A typical function of *onaj* is its notoriety interpretation, which does not show up for *ovaj*. It might be related to its strong distal nature: *onaj* does not refer back to recently mentioned objects, but to objects which are “far” from the actual discourse environment, but which are salient in a longer term memory.

56) *Onaj film je stvarno fantastičan.* ‘That movie is really fantastic.’ (About the movie that the speaker and the hearer saw two weeks ago but that made a strong impression on them.)

57) *Ona plaža je bila božanstvena... Često je se setim.* ‘That beach was wonderful... I remember it so often.’ (Talking about the beach the speaker and the hearer visited a previous summer.)

5.3. *TAJ*, A SPECIAL DEFINITE. In our analysis, *taj* introduces a definite NP, although only some of the typical properties of definites are accessible to it.

As we have already explained, in Serbian the only form which exhibits the whole range of definite properties is the zero form.

What we have shown is that although *taj* does not have weak interpretations (but remember nevertheless the case of *tu* and of *taj* + ‘place’), it has some associative interpretations, and otherwise exhibits the typical properties of definites.¹⁶

Taj is typical for anaphorizing entities recently introduced by one’s conversation partner, and for topics already established in an ongoing discourse, although the zero-definite of Serbian will be quasi-obligatory when the topic becomes very well-established, or if the discourse has to return to this particular entity for a long time.

For all these reasons, we are led to reject the thesis that *taj* is a demonstrative NP of second person.

But it might be necessary to look more closely at the relevance of the second person for the semantic interpretation of the form. What we have rejected is mostly the idea that *taj* should be considered a demonstrative. Now, if one puts together the idea that *taj* has some features of definiteness and a morphological relation to the second person, what comes to mind is that *taj* might be analysed as a *possessive* form, namely: “the only *x* related to you”.

Again we have to take into account that there is a standard possessive adjective in Serbian for the second person, namely *tvoj*:

58) *Ovo je tvoj novi sat. Kupio sam ti ga u Ženevi.* ‘This is your new watch. I bought it for you in Geneva.’

59) *Da li si pozvala svog brata?* ‘Did you call your brother?’

60) *Is your hand still aching?* ‘Da li te još boli ruka?’

But there are some examples in which the possession is less inherent and natural. In these cases the possessive adjective can be used, but, according to some speakers, could also be replaced by the *taj* form. For instance in (61):¹⁷

61) *Tvoja – ta ruka mi se dopada.* ‘I like your – this hand.’

¹⁶ A neat difference with full definite NPs, like the zero-definite of Serbian, is that *taj* has no cataphoric uses (see above §4.3).

¹⁷ This example will be discussed in our future papers.

In this case *ta* would denote not the addressee's own hand, but a hand strongly related to her.

We would like to note that there are many uses of possessive adjectives for denoting relations to an individual, which are quite far for the paradigmatic strong relations of possession. Let us use, just for the sake of the present discussion, the distinction between strong possessives (e.g. examples 58–61 above) and weak possessives, i.e. possessives used for a particular relation between a “possessor” and an object, which relies heavily on some accidental relation between these two elements. As examples of weak possessives, consider the following:

(62) An object *x* is very close to A: Now look carefully to *your* coin. ‘Pogledaj pažljivo u tvoj/taj novčić.’ (The teacher has placed a coin in front of each pupil.)

(63) An object *x* is being made by A: *Your* hand is well constructed, but not expressive. ‘Tvoja/ta ruka je dobro urađena ali nije ekspresivna.’ (Each pupil is drawing a human hand.)

(64) An object *x* is a constant topic of A: Is it by reference to *your* novel that you say that? ‘Je l’ u vezi s tvojom/onom pričom kažeš to?’ (John speaks very often of a novel he has finished last week.)

Our observation is that in Serbian the possessive *tvoj* is fine in all these cases, but that *taj*, for these weak possessives, is also accepted, and for many speakers sounds even better than *tvoj*.

In particular *taj* is optimal when the relation between the object and the “possessor” is visible and when the object is an already established discourse topic (see the coins and the drawing of hands examples).

Taj is not as good in the notoriety-like case of the novel example (64). Serbian speakers tend to propose only *onaj* (notoriety demonstrative, see above) as a concurrent of *tvoj* in similar examples.

We also note that any time the context contrasts the referent of an object of type *X* to another object of type *X*, the acceptability of *taj* decreases strongly, and that only *tvoj* is accepted.

(65) Da li misliš da je tvoj novčić stariji od mog? ‘Do you think that your coin is older than mine?’

(66) Ovaj novčić a ne tvoj je stariji. ‘This coin and not yours is older.’

This difficulty when contrasting one *X* to other *X*s confirms, in our view, that *taj* is actually a definite NP, and not a genuine possessive.

Our general conclusion is that there are very few arguments for considering *taj* as a possessive NP, even restricted to weak possessivity.

A last argument against the view of *taj* as a possessive is that *taj* and *tvoj* can be combined:

(67) Ne dopada mi se tvoja haljina. ‘I don’t like your dress.’

(68) Ne dopada mi se ta haljina. ‘I don’t like that dress.’

(69) Ne dopada mi se ta tvoja haljina. ‘I don’t like that dress of yours.’

According to the judgment of some native speakers of Serbian,¹⁸ in (69) we have an emphatical relation to the dress in question. In other words the speaker is insisting on the fact that he dislikes the dress in question.

¹⁸ Actually the students and colleagues of Tijana Ašić, one of the authors of this paper.

The combination of a demonstrative and a possessive is not rare across languages, but it would be probably more difficult to account for this association if the two forms were possessives.

In order to be more precise about the semantic relation of *taj* to the second person, we might suggest, rather tentatively, that *taj* behaves, so to speak, as a second-person definite. As a definite, it denotes the unique X of a domain of objects, exactly like any definite.

In general, a standard short definite, can be used if there is a salient domain within which the head noun applies to a single object. For instance, a set of vegetables on the table we are looking at, legitimates the use of “the cabbage” if there is one and only one cabbage on the table. In the case of standard definites, the selection of the relevant domain is only constrained by pragmatic factors; if I utter “the dog”, I may have in mind many different domains of objects within which there is a single dog. I am just assuming that you will find which domain I am thinking about. For instance, suppose you and I are drawing a hunting scene, while looking through the window in my house: the relevant domain of entities might be the picture we are drawing, what we can see through the window, or my own house.

70) The dog is barking.

The sentence (70) can be interpreted as a dog represented in the picture, a dog we can see through the window, or my own dog. In itself the definite NP does not say anything governing the choice of the relevant domain, which can be any domain. Only pragmatic factors are relevant for identifying the relevant domain.

What seems to happen in Serbian, a language having a standard all-purpose definite, is that there is, in addition, a definite marking dedicated to a domain of entities strongly related to the second person: in other words, a standard definite in Serbian can rely on any domain of objects pragmatically accessible, while *taj* is dedicated to domains related to you.

For example, if there is a known dog in the hearer’s yard, a speaker of Serbian could normally use the *taj* form:

71) *Taj pas divljački laje.* ‘That dog is barking fiercely.’

Whereas, if the known dog is in any other place, the speaker would more naturally use the bare noun form:

72) *Pas divljački laje.* ‘The dog is barking fiercely.’

In other words, *taj* is a strong semantic indication of which domain of objects is intended, a selection which is otherwise, for standard definites, entirely left open to pragmatic factors.

We think that this view can help explain some constraints on the distribution of *taj*. For instance, if *taj* is definite, why is it impossible to repeat it in long chains of reference? The reason is likely to be that *taj* is motivated only if there might be a doubt about the relevant domain of objects made salient by the discourse. When an object is established as a discourse topic, even if it might have been useful at first to use its proximity to you for identifying it, it would become useless and

even misleading to continue to use this proximity for speaking of it, because it is now identified as the only N of our common discourse topic.

This may also explain, why *taj* is rare in traditional written narrative novels. In such a context, reference chains are long chains, the relevant domain is restricted to mentioned entities, and the receptor of the text plays no role, in contrast to what happens in conversation.

6. CONCLUSION. Our work challenges claim that there are three demonstratives in Serbian, which are distinguished by a privileged relation to each grammatical person. Our proposition is that Serbian has only two demonstrative adjectives, *ovaj*, a proximal demonstrative, and *onaj*, a strongly distal demonstrative with uses of notoriety (“this famous X”).

However we have to admit that we are not the very first linguist to question this traditional position, Heine and Kuteva in their work say: “If one takes into consideration colloquial language, however, there are indications that Serbian, too, could be on the way to acquiring a definite article, even though this might be a very incipient development” (2002: 116).

As for *taj*, often classified as a demonstrative, our proposal claims that it behaves like a definite NP, although it does not have the full range of definite values.

If correct, this new approach is a clarification concerning demonstratives in Serbian, which appears to be more in accordance with systems existing in most other languages.

But this view creates a new challenge for the analysis of Serbian, and for the theory of definiteness, since it argues that Serbian has two definites, the classical well-known zero-definite, and a definite marked by *taj*. In the light of this, new investigations are in order to provide a well-documented empirical picture concerning the concurrence of the two forms of definiteness in Serbian, and for accommodating the existence of more than one kind of definite in the theory of definiteness. What we have suggested tentatively is that *taj* is “a second-person definite”, understood as a definite which selects for its interpretation domain the set of objects close to the interlocutor, whereas standard definites, in Serbian and in other languages, rely entirely on pragmatic factors for selecting their domain of interpretation. Our very last observation concerns the fact that *taj* has a value of the definite article (just like the lexeme *jedan* (‘one’) can play a function of the indefinite article), which shows that this “special” word is (just like all the other words in every natural language) in the process of grammaticalization or semantic change: this means that, at the same time *taj*, in this very moment, is a demonstrative and a definite article, just like a *photon* in physics is at the same time a wave and a particle.¹⁹

¹⁹ For this excursion into the domain of quantum mechanics and “the theory of wave-particle duality”, the second author of this paper owes her gratitude to her 17 year old son Dušan Iraki Kangethe.

REFERENCES

- AGUILAR-GUEVARA, Ana, Bert LE BRUYN, Joost ZWARTS (eds.). *Weak Referentiality*. Amsterdam: John Benjamins, 2014.
- ALMOG, Joseph, John PERRY, Howard WETTSTEIN (eds.). *Themes From Kaplan*. New York: Oxford University Press, 1989.
- AŠIĆ, Tijana, Francis CORBLIN. Telic Definites and Their Prepositions: French and Serbian. Ana Aguilar-Guevara, Bert Le Bruyn, Joost Zwarts (eds.). *Weak Referentiality*. Amsterdam: John Benjamins, 2014, 183–212.
- BELIĆ, Aleksandar. *Gramatike. O gramatikama*. Izabrana dela Aleksandra Belića, tom 12. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000.
- BROWNE, Wayles, Theresa ALT. *A Handbook of Bosnian, Serbian, and Croatian*. SEELRC, Duke University, 2004. <http://seelrc.org:8080/grammar/pdf/compgrammar_bcs.pdf>
- CORBLIN, Francis. *Indéfini, défini et démonstratif*. Genève : Droz, 1987.
- CORBLIN, Francis. Weak definites as bound relational definites. *Recherches Linguistiques de Vincennes* 42 (2013): 91–122.
- CORBLIN, Francis, Tijana AŠIĆ. Une nouvelle approche de l'opposition *ici/là* et *ovde/tu*. *Travaux de linguistique* n° 72 (2016): 29–48.
- DIESSEL, Holger. *Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- HEINE, Bernd, Tania KUTEVA. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- KAPLAN, David. Demonstratives. Joseph Almog, John Perry, Howard Wettstein (eds.). *Themes from Kaplan*. New York: Oxford University Press, 1989a, 481–563.
- KAPLAN, David. Afterthoughts. Joseph Almog, John Perry, Howard Wettstein (eds.). *Themes from Kaplan*. New York: Oxford University Press, 1989b, 565–614.
- KLAJN, Ivan. *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.
- LYONS, Christopher. *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- MRAZOVIĆ, Pavica, Zora VUKADINOVIĆ. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- PIPER, Predrag. *Zamenički prilozi u srpskohrvatskom, ruskom i poljskom jeziku (Semantička studija)*. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 8. Beograd: Institut za srpski jezik, 1988.
- POESIO, Massimo. Weak Definites. Mandy Harvey, Lynn Santelmann (eds.). *Proceedings of Salt IV*. Ithaca, N.Y.: Cornell, 1994, 282–299.
- SILIĆ Josip, Ivo PRANJKOVIĆ. *Gramatika hrvatskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 2009.
- STEVANOVIĆ Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik I–II*. Beograd: Naučna knjiga, 1986.
- WILMET, Marc. Le démonstratif dit «absolu» ou «de notoriété» en ancien français. *Romania* tome 100, n° 397 (1979): 1–20.

Франсис Корблен
Тижана Ашић

ДА ЛИ СРПСКИ ЈЕЗИК ИМА ТРИ ДЕМОНСТРАТИВНА ПРИДЕВА?

Резиме

Облици *овај*, *џај* и *онај* традиционално се у граматицама српског језика сматрају показним придевима. У овом раду анализирамо кроз бројне примере њихове употребе њихово функционисање. Наш хипотеза је да српски језик има само два показна придева *овај*, проксимални демонстратив и *онај*, дистални демонстратив који има и употребе ноторијетета (*џај чувени X*). Што се тиче облика *џај*, за њега показујемо да се у неким случајевима понаша као одређени члан, иако, што ваља подвући, нема све вредности типичне за одређеност. С тим у вези препоручујемо даља истраживања која би пружила добро документовану емпиријску слику која се тиче конкурентности два облика за изражавање одређености у српском: голу

именицу, и именицу одређену обликом *īūaj*. Наш предлог је да би се можда облик *īūaj* могао сматрати „одређеним чланом другог лица”.

Francis Corblin
Institut Jean Nicod/ Université Sorbonne IV
Pavillon Jardin Ecole Normale Supérieure
29, rue d'Ulm, 75230 Paris, France
franciscorblin@gmail.com

(Примљено: 10. марта 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)

Tijana Ašić
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts
Department for Romance Languages
Jovana Cvijića bb, 34 000 Kragujevac, Serbia

University of Belgrade
Faculty of Philology
Department for Romance Languages
Studentski trg 3, 11 000 Belgrade, Serbia
tijana.asic@gmail.com

Првослав Радић

ИЗ СРПСКЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ:
(ВИДЕТИ) ЧИЈА МАЈКА ЦРНУ ВУНУ ПРЕДЕ
Лингвокултуролошки приступ

Прилог представља покушај да се протумачи израз (*видејџи*) *чија мајка црну вуну йреде*. Анализа показује да се у дубљој семантичкој структури израза вероватно налази представа везана за етнички разнородно сточарско балканско становништво, обично обједињено именом „власи”, које је у изразу заступљено кроз метонимију – ‘они који преду црну вуну, који носе црну вунену одећу’. Због свог номадског начина живота, ово становништво је код околног, стално настањеног и/или мање покретљивог становништва остављало низ представа и предрасуда, пре свега о својој несталној природи. У том контексту посматрано, израз се лако могао свести на значење ‘онај ко је непоуздан, неверан’, па, у одређеним контекстима, и ‘издајник’.

Кључне речи: српски језик, Власи, миграције, црна вуна, мотив неверства, митологија, етнопсихологија, фолклористика.

The paper seeks to interpret the expression (*videti*) *čija majka crnu vunu prede* – lit. (*to see*) *whose mother spins black wool*. The analysis demonstrates that the deeper semantic structure of the expression is probably underlain by an image associated with the ethnically heterogeneous livestock breeding population of the Balkans, commonly referred to as the “*vlas*” (cf. Vlachs). In this particular expression, they are referred to through metonymy – ‘those who spin black wool, those who wear black woollen clothes’. Among the neighbouring permanently settled and less mobile communities, their nomadic lifestyle gave rise to many preconceptions and prejudices, primarily associated with their allegedly erratic and inconsistent nature. In this context, the meaning of the expression could easily be encapsulated as follows: ‘an unreliable, unfaithful person’, and in some contexts even as ‘a traitor’.

Key words: Serb language, Vlachs, migrations, black wool, motif of unfaithfulness, mythology, ethnopsychology, folklore studies.

1. Општи приступ. Ношење црне одеће („црнине”) и данас је у српском народу најпре знак жалости и ожалости, за шта има небројено примера у различитим изворима и у прошлости и у садашњости.¹ Ношење црнине има нарочиту тежину када је знак родитељске жалости за изгубљеним дететом, посебно мајчине. Тако и распрострањен израз у српском народу – (*видејџи*) *чија мајка црну вуну йреде*² на први поглед упућује на овакав контекст и заправо као да нуди незаобилазно, метонимијско значење: ‘(видети)³ ко ће настрадати, погинути, тј. чија ће мајка бити у жалости’. Већ је уочено да је помињање мајке у оваквим изразима, „у кетви, прекору, жаљењу и сл.”,⁴

¹ Једна епска песма, нпр., каже: „Да онога јунака на Косову не бјеше, / Ваше би се владике [‘жене’] црна руха наносиле” (Богитић 1878: 45).

² Поред апелатива *мајка*, у изразу се могу срести и *мајтер*, *мајџи*, *мама*, *нана*, *баба*.

³ Исп. нека од значења глагола *видејџи* у РСАНУ: ‘запазити, запажати, закључи(вати)’ (26); ‘искусити, уверити се’ (3); ‘разуме(вати), схватити, схватати, бити јасно’ (8).

⁴ Уз овакав опис М. Стевановић 1983 (: мајка) наводи примере: „Аге Турци, жалосна ви мајка”, „Јунак добар ма образа нема, / превари се кукала му мајка”. Наравно, има и примера,

убичајено, па и једна пословица каже: „Јуначка мајка прва заплаће” (DANIČIĆ 1996: 40), а друга, опет, вели: „Бјежанова мајка пјева, а Стојанова плаче” (КАРАЧИЋ 1975а: 14), што све може бити део ширег антрополошког миљеа, с могућим траговима матријархата. Кад је реч о црнини као симболу ожалости, она би се у анализираном изразу могла, дакле, довести у везу с црном вуном, па РМС (1: вўна) израз *ћресћи црну вуну (коме)* тумачи са ‘приправљати црно рухо као знак блиске смрти’, док фразеолошки речник Т. Миленковић (2006: вуна) уз *ћресћи црну вуну* даје унеколико померено значење – ‘бити у жалости’. Занимљиво је да су древним митским временима познате обредне представе жртвовања човека који је за ту прилику одевен у црну овчију кожу, док обред изводе људи обучени у бело руно (исп. GREVS 2008: 503).

Но, и изван појмова везаних за црнину и жалост, одавно је позната у нашој и сродним културама митолошка вредност појмова везаних за вуну, преслицу, пређу и предење, те бело и црно предиво (тј. конац), где доминирају судбинска предсказања везана за живот и смрт.⁵ Три грчке *мојре* (μοῖραι), на пример, које су представљале судбинско божанство, управо су се бавиле предењем (ЗЕЧЕВИЋ 1981: 81–82; GREVS 2008: 48, 184). Ова божанства (у нас позната као виле-суђаје, суђенице и сл.), које још Хомер назива прељама, лунарна су божанства и одређују судбину новорођенчета и код данашњих балканских сточара (АНТОНИЈЕВИЋ 1982: 168). У западној Бугарској и Македонији оне преду или разматавају клупко пређе и судбински управљају нитима живота новорођенчета (СМ: преслица, суђенице, исп. РММ: наречници), а оваквим митолошким представама одликују се и други словенски народи. Зато је вуна као обредни предмет и знак везе с подземним светом, елеменат култа мртвих (ЧАЛКАНОВИЋ 1985: 154–157, исп. фус. 5).⁶ Предања о црном овну (нпр. код Влаха, ВАЛГАНД 1997: 108) који повремено излази из језера, вероватно представљајући својеврсну митолошку везу између овог и оног света, могла би ићи у прилог оваквим веровањима, иако је шире познато да се те митолошке црте приписују и другим црним животињама (нпр. коњу, псу). У том смислу привлачи пажњу и један мотив у народној причи из југозападне Бугарске који говори о старој баби из планине, ткаљи, која метафорички представља дан и ноћ – када тка белу вуну настаје дан, а када тка црну настаје ноћ (ВИДОЕСКИ 2000: 253). Итд.

иако ређих, с друге стране ове вредносне скале, попут „Доби блага, весела му мајка” (Богишић 1878: 305).

⁵ Исп. „Nesreća / Nevolja tanko prede” (DANIČIĆ 1996: 78), или шире познато: „Где је танко, ту се кида”. (Можда је у вези с тим поморавска пословица: „Танкопрѣла кроз плѳт стрѣља”, П. Р.) Овде се, наравно, може јавити и низ другачијих значења. У вези с предењем и кудељом Д. Мршевић-Радовић (1987: 127) анализира израз „Другу кудељу прести” (‘применити друга, оштрија средства’).

⁶ У МАТЕШИЋ 1982, где не налазимо анализирани израз, бележимо *ĩmati vũnu* у значењу ‘бојати се’, што се јавља и у више других извора (исп. наслов збирке песама Г. Ђога *Вунена времена*). Једна међу Србијанцима и данас популарна песма на тему Великог рата има стих: „Дошо Шваба до Земуна, од Земуна вуна, вуна!” (исп. савр. жарг. еквивалент *чујаво*). Израз *вуна кићо!* (*! вуна бајћо!*) (разг. ‘страх, прпа, зорт’, РСЈ: вўна) забележио сам и у једној шаливој причи из Поморавља, у којој ђаво у вези с неком опкладом због које треба да скочи с велике висине – пошто је од супарника чуо овај израз (*вуна кићо!*) – скаче у амбис помисливши да је доле вуна те да тако неће погинути. Мотив скакања у маглу с веровањем да је то вуна бележи и Г. Елезовић (1932: мудрјило).

Ипак, и поред присуства низа постојаних митолошких симбола везаних за вуну, црну боју и смрт, чини се да су они недовољни за јасно семантичко представљање израза (*видети*) *чија мајка црну вуну преде*. Упркос томе што на први поглед изгледа прихватљиво тумачење везано за могућу погинутицу детета (у ратничко-патријархалном друштву обично сина), те с тим у вези и мајчину ожалошћеност исказану ношењем црне одеће, чини се да је то објашњење мањкаво. Забуну најпре уноси чињеница да се овај израз углавном јавља уз, унеколико претећи наглашен, глагол *видети* у футуру (и то најчешће у 1. л. мн.), а не и глагол *пресети*, како би се очекивало: *Видећемо чија мајка црну вуну преде!* Тако га у оквиру устаљених израза бележи, на пример, М. Радуновић (1996: 374) у Метохији, како је дат и уз поменућу одредницу у РМС („Чекај док се само искупимо на граници, видећемо чија мајка црну вуну преде”, Сл. Јовановић). Јер то онда у овако схваћеном изразу оставља једну озбиљну логичко-семантичку празнину, заправо чини га нејасним ако се његово значење своди на: ‘видећемо чија мајка *преде* (*сирема*) црнину’ (= ‘чија мајка је у жалости’) (?) м. ‘видећемо чија *ће* мајка *пресети* (*сирема*) црнину’ (односно: ‘чија мајка *ће* бићи у жалости’), – дакле, ако он треба да претпоставља мајчино спремање црнине пре дететове погинутице, што би и с обичајног аспекта у нас било неприхватљиво. Додатна појашњења у правцу могуће футурске употребе презента глагола *пресети*, односно неке врсте кондензације израза (нпр. према хипотетички старијем и такође десетерачком: *чија ћ-мајка црну вуну пресети*), чини се да би у овом случају исто тако била неуверљива. Занимљиво је, даље, да овог израза изгледа нема у форми клетве (као нпр. у „Ега /да Бог да/ ти туре црну крпу на очи!”, „У црн повој да га повијеш! (Младој мајци)”, Ђаповић 2009: 40, 49), где би га било природно очекивати ако полазимо од значења које га везује за смрт. Најзад, и само стављање мајчине жалости у центар, што с данашње тачке гледишта има пресудну улогу у поимању израза, прилично је различито у односу на представу мајке у свести старог, ратничко-патријархалног света овог поднебља (исп. RAPOZGLU 2007: 350–351). Довољно је, уосталом, сетити се мајке Јевросиме и њених савета упућених сину Марку (Урош и Мрњавчевићи),⁷ па препознати сасвим другачији миље од оног који је већина савременог света данас спремна да прихвати.

Ово, дакле, значи да се мора даље трагати за изворним значењем израза, заправо за путевима његове семантичке реконструкције, јер је врло вероватно да је примарно значење израза било другачије од оног које ми данас узимамо за готово општеприхватљиво, што није необично за лингвистички материјал ове врсте. Оно је свакако засновано у посве другачијем појмовно-метафоричном миљеу, временом културолошки избледелом и семантички оштећеном, па вероватно и накнадно укрштеном с другим, богатим врстама симболике које прате древну радњу предења, укључујући, наравно, и симболику везану за ношење црне одеће.

2. Балкански Власи: Од етничког до апелативног. У трагању за изворним значењем овог израза не може се пренебрегнути једна важна семантичка

⁷ Свој језгровито изнет морални савет Јевросима завршава речима: „Немој, сине, изгубити душе! / Боље ти је изгубити главу / него своју огр’јешити душу”.

нит, а то је етнографски моменат повезан с доминантно сточарским, и то номадским привређивањем које одликује још давну прошлост Балкана (исп. PAPAZOGLU 2007: 362). Посебно нам у том смислу у центру пажње мора бити све оно што се тиче гајења црних оваца, те и предења одеће од такве вуне. За Влахе⁸ етнографи као једну од њихових одлика истичу израду одеће од вунене пређе „prirodne боје или обојене у црно” (VLAHOVIĆ 1984: Cincari). Г. Вајганд, врстан познавалац влашког народа, као разлоге за бојење вуне („гаром”) преноси влашка веровања о мањој упадљивости оних који носе такву одећу, на пример у циљу њиховог лакшег скривања, уза шта иде и хигијенски разлог, заштита од гамади (ВАЈГАНД 1997: 87). Постоји читаво богатство етнографских сведочења о овој врло покретној (доминантно романској) балканској етничкој групи, која је посебно неговала врсту црних оваца, дакле и користила црну вуну у домаћој радиности. Преносећи вредна етнографска запажања М. Ћ. Милићевића, Речник ЈАЗУ међу својим одредницама доноси и етноним *Црновунац*: „*pastir koji drži samo crne ovce, tako prozvan po crnoj vuni, koju ima od njih. u Srbiji po nekim krajevima [...]* Crnovunci sa svojim stadima žive leti na planini, a zimi slaze u doline k Beloj Palanci, ka Prokuplju i dalje niz Moravu, gde nađu sena za svoju stoku. Crnovunci jedni su po narodnosti Grci, a drugi su Cincari. Crnovunci se zovu po crnim ovcima svojim; jer u stadima njihovim ovce su mahom gađe. Bele ovce po njihovom mišleđu slabije su od ovaca crnih za ovu klimu... Borave sa ženama i decom po planini: u planini se rađaju, u planini se žene i udaju, a u planini umiru i sarađuju se” (RJAZU: Crnovunac).⁹ Дакле, већ М. Ћ. Милићевић у нас указује на то да су међу овим социјалним скупинама поред говорника романског учествовали и говорници грчког језика. И потоња етнографска литература нуди податке „о номадима сточарима грчког говорног језика, називајући их Ашанима или Црновунцима” (АНТОНИЈЕВИЋ 1982: 15), познатим и под именом Саракачани / Каракачани.¹⁰

Анализирајући „сточарску влашку етничку масу” на Балкану, и Д. Антонијевић (1982: 20) издваја две потпуно различите скупине обележене, између осталог, и начином одевања – Карагуне (тј. оне који носе црне гуње) и Фаршериоте (који носе искључиво бела одела). Врста етнографске посебности, везана за гајење црних оваца, нашла је, тако, одраза и у етнониму за део влашке скупине која је одавно позната Балкану. Већ А. Фортис бележи да је претежно на потесу од Дунава до Солуна живело становништво под влашким именом (исп. нгр. *Βλάχος* 'кмет, тј. сточар, фармер'), – као и да су Византинци називом *Μαυροβλάχος* ('Црни Власи') именовали романизовано становништво

⁸ Уобичајено тумачење овог облика полази од *Walah*, како су стари Германи називали расуте келтске скупине по планинама Грчке, Србије, Бугарске и Румуније (исп. Скок: Vläh; Гавела 1978: 81), а Власима су затим Словени називали балканске Романе и тамошње романизовано становништво (VLAHOVIĆ 1984: Vlasi). Не треба изгубити из вида могуће семантичке укрштаје овог облика са словенским апелативом *влас* или теонимом *Волос*, тј. хтонским божанством стоке (исп. Лома 2002: 247), утолико пре што ни данашњим Власима из североисточне Србије нису непознате представе о влашкој косматости (SIKIMIĆ 2002: 194).

⁹ Под окриљем влашког (цинцарског, аромунског / ароманског) етноса П. Влаховић наводи петнаест локалних, ужетериторијалних назива, међу којима и *Каравунице* (VLAHOVIĆ 1984: Vlasi, исп. тур. *kara* 'црн').

¹⁰ О Саракачанима / Каракачанима или (Куцо) Власима и њиховој данас угроженој „влашкој црној овци”, посебно жилавој и отпорној врсти, најближем сроднику муффона, в. IVANOV.

јужног Балкана (VLANOVIĆ 1990: 145). Пандан овоме је назив *Nigri Latini*, како се ово становништво назива у Летопису попа Дукљанина (ЈИРЕЧЕК 1981: 34). В. Караџић, пак, бележи да Влахе „народ даље к југу и западу зове *Каравласи*, а земљу њихову *Каравлашка*” (КАРАЈИЋ 1975б: Влăх).¹¹ За разлику од приморских крајева, у којима је такође био познат етнимон Влах (нпр. у Дубровнику), *Црним Власима* / *Мавровласима* (исп. лат. *Moroulachi*) „звати су брђански пастирски Романи”, а међу Србима су се за ово становништво усталили и етними *Црновунци* и *Црножуњи* (СТАНОЈЕВИЋ 2001: Власи и Мавровласи), свакако уз асоцијацију на њихову сточарску делатност и доминантну боју њихове ношње.¹² У своје време Ј. Цвијић за *Црновунце* констатује да им је Копаоник „последња планина на северозападу”, након што су свој радијус кретања према западу битно сузили (Цвијић 2000а: 190), што ће остати као тенденција и у потоњим временима.¹³

Етнимон Влах се, међутим, у процесима устаљивања социјалне стратификације међу балканским становништвом све више семантички разводњавао (исп. КАРАЈИЋ 1975б: Влăх; РСАНУ: Влăх; Скок: Vlăh), управо у складу с етнографским обележјима оваквих етничких група и социоекономском симболиком која их је пратила.¹⁴ Разумљиво је, стога, што се међу потоњим значењима све више издвајало апелативно ‘сточар’ (Даничић 1975: влахъ; Цвијић 2000а: 190), управо по најзначајнијој особини која је обједињавала добар део иначе разнородног балканског становништва, романског, шиптарског, словенског. То је уобичајена појава апелативизације етнима, коју бележимо и у другим примерима (исп. Грк → ‘трговац’, Јеврејин → ‘зеленаш’, Циганин → ‘музичар’, Татарин → ‘поштар’). Но, уз значење ‘сточар, пастир’, чија је конотација кадшто ишла у правцу пејоративности (нпр. по основи тежње „да се њихово сточарско занимање обележи као нешто ниже”, СТАНОЈЕВИЋ 2001: Власи и Мавровласи), могла су ићи и нека друга, па Влах, на пример, у многим областима значи и Србин (или човек српског порекла), хришћанин, углавном православног, те и говорник српског језика (исп. РСАНУ: Влăх; Скок: Vlăh). То указује на постојање старих српско-романских симбиотичких процеса на деловима Балкана, потврђених већ раним присуством влашких (романских) имена у српском ономастикону (исп. НОВАКОВИЋ 1965: 188; ЈИРЕЧЕК 1981: 34–35).¹⁵ Влах је, дакле, на Балкану временом постала доминантна

¹¹ Назив је делом турцизиран (исп. фус. 9) – в. РСАНУ: Карăвлах / Кăравлах, Карăвлашкă / Кăравлашкă. Можда се у том контексту може тумачити и фолклористички стих „Kuku Vlasi, cgni siromasi”, дат кроз једну анекдоту у SKIMIC 2002: 190.

¹² На могућу везу страног *Караџуни* и домаћег *Црновунци*, као својеврсног калка, указује већ НОВАКОВИЋ (1965: 187).

¹³ Већ у наше време М. Златановић (1998) под одредницом *Црновунци* бележи: „некадашњи влашки сточари у Пчињи”.

¹⁴ О етнимону Влах у западнојужнословенским и суседним областима в. у синтетичком прилогу М. Влаховић (VLANOVIĆ 1990).

¹⁵ Овакве повесне појаве треба разликовати од хрватске политичке акције (чије рецидиве бележимо и данас) спровођене у западним јужнословенским областима, која је имала за циљ потирање српског етничког имена „влашким”. О томе сведочи и једна савремена хрватска анегдота која једно од четири оцила са србијанског грба, обично лаички тумачена као четири слова *С* (које у латиници има вредност *Ц*), – везује за Црновлахе (поред Црногораца, Цинцара и Цигана) (ОКУКА 2006: 301). У позадини тога је идеја негирања постојања српског

социјална и економска (пастир номад), потом унеколико и религијска категорија, – уз наглашену представу о покретном карактеру овог становништва, без обзира на његову народност. Можда је израз „nad vlaškijem nije lonca” (DANIĆIĆ 1996: 67), вероватно у значењу ‘нема лонца до влашкога’ (тј. ‘нема бољег лонца од влашкога’), управо настао из потребе да се нагласи ова сточарска покретљивост „влашког” становништва кроз представу о издржљивости њиховог (млекарског) посуђа и оскудног покућства, које преносе на снажним коњима за време својих дугих путовања. На дужину њихових путовања кроз циклична номадска кретања можда указује и израз *vlaška gòdina*, у значењу ‘vrlo dugo vrijeme’ (Дубровник, Прчањ, Херцеговина, REŠETAR 2010: 316).¹⁶

Не треба, најзад, превидети ни могуће својевремено успостављање једне врсте етнографске и културолошке опозиције између оних који су гајили црне и оних који су гајили беле овце, која је могла досезати и до митолошког односа између појмова *бело* и *црно*. Под окриљем хришћанства то је нашло одраза и у појединим веровањима о односу између беле и црне овце (исп. ЂОРЂЕВИЋ 1958: 188).¹⁷ На другој страни, у међувремену је и само гајење црних оваца доживело пад и оне су постале реткост у балканском овчарству (в. фус. 10), одакле можда и срп. израз *бијели црна овца*,¹⁸ чија доследна паралела у грчком („εἶμαι μαύρο πρόβατο”, Мутавџић 2007: 75) говори у прилог томе да је у нас реч о калку према неком од балканских језика. То говори да и у вези с изразом (*видејџи*) *чија мајка црну вуну ђреде* можда треба трагати за одговарајућим паралелама у осталим балканским језицима, ако не и даље, утолико пре што су „балкански Словени у области сточарства били под јаким утицајем балканских старинаца” (Будимир 1969: 166).

3. ИЗ БАЛКАНСКОГ ЕТНОПСИХОЛОШКОГ ИНВЕНТАРА: „Ни у тикви суда, ни у Влаху друга”. Напуштајући ову изузетно широку и разуђену тему, те задовољавајући се основном поставком о прилично јасној етнографској вези између делова влашког становништва и њихове црне вуне, црне одеће и сл., прелазим на питање које треба да код анализираног израза одгонетне присуство мање-више упозоравајуће па и претеће поруке везане за могућу злу срећу, удес, можда и својеврсну неподобност особе *чија мајка црну вуну ђреде*. За то је потребно да завиримо у могуће етнопсихолошке, можда и карактеролошке представе које се везују за влашку етничку групу (исп. SIKIMIĆ 2002), па и за оне разнородне балканске заједнице које су због своје сточарске делатности,

народа и његове културне баштине западно од Дрине, негована још од Наполеонова времена (исп. нпр. Грулић 1909; Екмечић 1999: 41, 91, 132–133).

¹⁶ Уз опаску да је израз вероватно настао у католичкој средини, где се православци називају Власима, Решетар га тумачи тиме да се католицима „влашка” година чини дужом „budući da se završava više dana poslije katoličke” (2010: 316). Можда нису без значаја за ово питање еписке представе о предугом периоду од Митрова до Ђурђева дана (до следеће године), пошто се хајдуци једва чекају поново састати (в. 3).

¹⁷ Другачији, иако по свему судећи такође култни однос према белој овци вероватно је садржан у хипок. лексеми *свилорунче* (‘девојчица светле косе’), коју сам забележио у поморавском крају.

¹⁸ Друго тумачење израза би могло бити у вези с обичајем да се међу домаћим животињама чува и једна црне боје, како би се стадо сачувало од урока (ЂОРЂЕВИЋ 1958: 188).

углавном номадске природе, често бивале подвођене под општи назив „власи”. Јер, више аутора уочава да су „власи” (изгледа најпре „црни власи”) својим горштаким животом остављали утисак примитивности и дивљачности код околног становништва. Б. Курипешич 1530. године помиње у западној Србији „сточаре грубога и простог живота” (Новаковић 1965: 100), а још је романско становништво старих градова називало сав околни сеоски живаљ „црним власима”, тј. *Морлацима* (лат. *Moroulachi*), „гледајући на њега са висине и причајући о његовим свирепостима и дивљаштву језиве приче” (Цвилић 2000а: 172). Половином XIX столећа један немачки аутор бележи да су „Dalmatinci i Morloci [sic!] čitavi [...] poludivljaci, i gori su od Turaka, niti izlaze kud bez pušaka” (према МАМУЗИЋ 1978: 519). Очито, због тога у Далмацији „нико не прима назив Влах или Морлак и преноси га све даље на Исток према копну” (Цвилић 2000а: 173, исп. РСАНУ: Влăх). Можда по тој основи и поједини фитоними из дубровачке околине као синонимне одредбе имају *дивље* и *влашко*, на пример *grăh divlăk / vlăškî grăh* (‘vrsta neukusnoga pasulja u mahuni’, REŠETAR 2010: 317).

Својом сточарском покретљивошћу „власи” су код околног становништва свакако остављали и утисак несталности и променљивости, а у тим економским кретањима „нестална њихова природа – како пише Новаковић (1965: 32) – гони их много даље него што би потребно било”. О томе можда говори и израз „својевољни власи”, забележен у епиској поезији („Скупићемо Влахе својевољне”, Богишић 1878: 239).¹⁹ Биће да тај израз има везе и с чињењем да су у старој српској држави током одређених периода влашки катунци „задржали неке елементе самосталне, унутрашње организације” (ШАРКИЋ 1995: 40), и поред њиховог начелно зависног социјалног положаја. Историјски подаци говоре о племенима Влаха која су „остала на лицу места још од времена Михаила-Палеолога, независна и после турског освајања Епира” (АНТОНИЈЕВИЋ 1982: 30). У вези с тим, има још један чинилац који је могао потпомоћи формирању негативних представа о Власима и њиховом менталитету код околних етничких група. Наиме, „Османлије су радо преузимали Влахе и у своју службу, где су као познаваоци места и домаћег језика с великим успехом били коришћени и као *уходе* [...] Војно организовани још у византијској, а касније и у српској држави, скренули су пажњу османлијских команданата на себе” (30, курз. П.Р). Етнографска литература потцртава и економски значај, па и привилегије овог добростојећег друштвеног слоја у време турске владавине, нарочито до XVII столећа (ВЛАНОВИЋ 1984: Vlasi). Из оваквог миљеа међу околним становништвом, пре свега седелачким (нпр. земљорадничким), није било тешко црпсти уверење не само у „влашку” несталност него и непоузданост.²⁰

¹⁹ У РМС: *својевѡљан / својевѡљан* б. ‘самовољан, својеглав, тврдоглав’, а исто и у РСЈ, с том разликом што се ово значење даје као примарно. Исп. и „Пераштани самовољни витезови” (Богишић 1878: 210), или Нушићево запажање о „разузданом и самовољном” становништву Дренице, које не поштује законе турске државе (Нушић 1902: 38). Стих „samovoljan Turčin Vlah-Altija” помиње Скок у речничкој одредници (Скок: Vlăh).

²⁰ Одрози оваквог односа према Власима можда су се препознавали и у односу према потоњој градској популацији овога народа, Цинцарима, те, нпр., према њиховој трговачкој предузимљивости, која је укључивала пословање и с Турцима и са Србима. Такву једну београдску цинцарску породицу описује Б. Пекић у роману *Златно руно*.

Свакако је управо таква представа о номадским „власима” и њиховом менталитету остала и у пословици „Ни у тикви суда, ни у Влаху друга”, за коју сакупљач између осталог бележи да код Ј. Мушкатировића стоји „у *не-йосѣојану* [sic!], мјесто : у *влаху*” (КАРАЦИЋ 1975а: 224), док је у западним крајевима забележена варијанта ове пословице: „Ni u togu mire, ni u Vlahu vire” (VLANOVIĆ 1990: 147, исп. SKOK: Vläh). Српска фолклористика бележи више таквих пословица, а једна, пак, од њих у десетерачким стиховима каже: „О Турчине, за невољу куме! – / А ти Влаше, силом побратиме!” (КАРАЦИЋ 1975а: 244, исп. 282, 287). Логично је претпоставити да се тај наративни фолклоризам ширио из представа о менталитету влашке етничке групе ка другим, социокултурно блиским етносима, онако како се то дешавало и са самим термином Влах (в. 2). Тако се може разумети и паралелизам заступљен у још једној варијанти поменуте пословице: „Ni tikva sud, ni Srbliin drug” (DANIĆIĆ 1996: 80). М. Будимир, исправљајући Караџића и указујући на поодмакао процес апелативизације етнонима Влах,²¹ тумачи Караџићеву пословицу („Ни у тикви суда, ни у Влаху друга”) следећим речима: „Као што је тиква слаб и крхак суд, тако је сваки сточар, који иде са својом стоком тражећи бољу пашу, одсутан и непоуздан” (Будимир 1969: 164). Уз такву покретљивост и непоузданост ишла је по логици ствари и представа о слабој хришћанској побожности оваких племена (исп. ЈОВАНОВИЋ 1990: 38; SIKIMIĆ 2002: 188). Вероватно се, тако, у имену „влах” у балканским језицима временом развила негативна конотација (исп. у епском стиху „При себ’ руке, чобанино Влашка!”, КАРАЦИЋ 1975б: чобанина), која је потом лако могла задрати и у остале лексеме из ове социокултурне сфере (исп. управо лексему *чобанин*). Негативне конотације, наравно, нису могле бити поштеђене ни „влашке” жене, према којима су се временом такође формирале негативне предрасуде, саображене природи адресата (исп. SIKIMIĆ 2002: 191).²²

Није немогуће да се такав став према „власима” у неким периодима укрестио и с негативним односом према властима недоступним или тешко доступним људима, али и од власти одметнутим разбојницима и хајдучима, што као правну материју обрађују већ српски средњовековни законици. Хајдучија, уз сељачко јатаковање, временски омеђена већ митским Ђурђевданом („хајдучким састанком”) и Митровданом („хајдучким растанком”), имала је традицију у брдовитим, тешко приступачним пределима, али и

²¹ Ово је дато уз опаску „да је овде реч о именици, а не о имену Влах”: Влах → влах ‘сточар, пастир’ (Будимир 1969: 164, исп. 156).

²² За примере из бугарске фолклористике в. код Б. Сикимић на истом месту, а сличан однос према Влахињама забележен је и на македонском терену. Македонска пословица „Влашка жена (е како) планинска коза” (из сакупљачког опуса К. Шапкарева) тумачила се међу македонским фолклористима овако: „Моралната неразвиеност на Влаинките, Каракчанките, што живеат номадски живот по планините” (ПОЛЕНАКОВИЋ – ПЕНУШЛИСКИ 1954: 26, исп. 282). Претпостављам да се овде коза узима као симбол промискуитета, јер се и у србијанским крајевима у различитим шалјивим изразима узима коза као пример животиње која не скрива (тј. не може скрити) свој полни орган. Можда се та идеја нашла и у основи пословице „Ћијем се овса срам, тијем се коза дићи” (DANIĆIĆ 1996: 13, исп. ЂОРЂЕВИЋ 1958: 193–197). За анализу израза је то утолико важно што је по овој основи могао стећи негативну конотацију и „влашки син”. Исп. могућу паралелу према изразу *курвин син*, чији се постанак у нас понегде погрешно везује за утицај енглеског језика.

„влашким елементом протканим или засићеним” (Дворниковић 2000: 790), с чим можда треба довести у везу и оно предање које тамну боју влашке одеће види као заштитни чинилац (в. 2). Неке фолклористичко-топографске подударности, заправо поклапања између некадашње традиције хајдуковања и назива појединих планина, као да иду у прилог томе. Тако је Влашић у епској поезији „хајдучка планина” (али је таква и Романија!), чиме се влашко име проширило на различите ситуације и представе о „власима”. Битно је за ову тему потцртати неповерење према таквим групама и појединцима, као и тежњу да се они изопште из друштва чије моралне норме не прихватају. Управо ће се тиме одликовати и законске одредбе из новијих времена, при чему се у једној од њих (распис из Протокола Шабачког магистрата, 1808), поред оштрих казни које се предвиђају за село и сељане који помажу хајдуке, најпре каже следеће: „Оштро кметовом налажемо да од сада ако би који у хајдуке отишао, у тога вере нема, нити ће се на веру звати” (Новаковић 1965: 200).²³

Културолошка супротстављеност између појединих етничких или социјалних група која провејава из ових примера најпре је логичан резултат давноуспостављене, готово универзалне економске опозиције седелачко : номадско, о којој су и средњовековна правна акта водила рачуна у циљу очувања ратарске привреде. То је, на пример, исказано законском одредбом из Дечанске повеље: „србињ да се не жени оу власѣхъ” (Даничић 1975: 132), заправо „сељак ратар да се не жени ћерју несталних пастира”, како то појашњава Новаковић (1965: 40). Те две социоекономске категорије, обе значајне за привреду једне земље, временом су се, кроз борбу земљорадника за што више обрадивих површина и сточара за што више слободних пашњака, међусобно почеле супротстављати (исп. Цвилић 2000а: 205, 207). На етнопсихолошком плану, седелачко становништво (у повељама често „земљани”, „земљани људи”) је „влахе”, по много чему слободније становништво, склоно номадском животу, сматрало себи супротстављеним.²⁴ Вредна је пажње чињеница што се у једном периоду успостављена опозиција седелачко (тежачко) : номадско (сточарско) почела преносити и на опозицију српско (/ „српско”) : влашко (/ „влашко”). О томе нам говори једно запажање М. Ђ. Милићевића да су се у појединим периодима, који су седелачком становништву доносили повољније услове за живот, многи од ових номада желели негде стално настанити и постати „Срби” (исп. „Да будемо и ми Срби”, према Новаковић 1965: 33), како се тумачи и постепено ишчезавање номадских катунa и њихово претварање у села већ од XV столећа (43–45). Тежња да се буде

²³ Није чудно што се управо у овој теми као кључна реч нашла *вера* (нпр. вѣра ‘fides, која се даде да се не би требало бојати за што’, Даничић 1975; исп. лат. *vērus* ‘истински, истинит, прави’), тако често присутна у српској епици, но прихваћена и у делу несловенских балканских народа. О улози овог етнолошко-митолошког термина у српским формама заклињања в. Ђрковић-Мелџор 2016: 228–233.

²⁴ Неповерење између ратара и сточара могле су повећавати и поједине средњовековне законске одредбе, као она која говори о обавези земљорадничких села да пружи конак („престајање”) „власима” који се крећу од једног пасишта до другог. Економску тежину те одредбе потврђује и чињеница да су правна акта у исто време забрањивала другим сточарима да у потоњем периоду коначе у истим селима (Шаркић 1995: 39–40).

„влах”, замењена је, дакле, у каснијим, другачијим друштвеноповесним временима жељом да се буде „србин”.

Из квалификација које говоре о несталности и непоузданости „влашког” становништва лако се могла издвојити, па у оквиру овог миљеа и митологизовати, и квалификација „влашке” превртљивости, потворности и лукавства, можда управо садржана и у старом дубровачком изразу *Koju vunu češljaš?* (DANIČIĆ 1996: 47). Истраживачи препознају трагове овог етнопсихолошког модела међу балканским становништвом и у новијим временима. Тако, Ј. Цвијић на занимљив начин, чини се и са симпатијама, представља једну српску, тзв. старовлашку или ерску етничку групу, која се претежно бави сточарством, но која чува и склоност ка хајдучији. Њихове припаднике, за које аутор, иначе, бележи да их одликује мушка и женска ношња од црне вуне, аутор види обично као виспрене у говору, живог духа, досетљиве, склоне надмудривањима и шеретлуку, а за најдаровитије констатује „дубоко лукавство и мудрост” (Цвијић 2000б: 284). Лако се може запазити да је то готово све оно што одликује фолклорни лик Ере, главног јунака многих шаљивих српских прича. Ослањајући се на своју истраживачку интуицију, Цвијић ће најзад запитати: „Да нема у овим особинама и у надмудривању нечега романскога?” (284).²⁵ Но, још је у старобалканском илирском карактеру, паралелно с грубим и насилним, ишло лукавство и смисао за превару, „што је сасвим у стилу брђанског племеника”, чије карактерне одлике поједини истраживачи препознају и у Одисеју (Дворниковић 2000: 296). На другој страни, та међусобна изукрштаност различитих карактеристика добро је представљена кроз општепознате чињенице да се, на пример, појам неверства и лукавства у балканској фолклористици везивао и за Грке (исп. „Не веруј Грцима ни кад ти дарове носе”) и за Латине (нпр. у српској епици: „Латини су старе варалице”, „Латинине неvěјерни јуначе”), вероватно и по основи међусобног културолошког сусретања и прожимања, али и супротстављања. А овај модел се потом лако могао ланчано ширити на узајамне односе међу другим народима у овој области, чак и међу деловима истог народа, верски или по другим основама подељеног (нпр. Грци – Власи – Срби vs. Латини – Романи – Хрвати и др.). Као да нам о томе, управо по основи успостављања културолошке опозиције између „нашег колективног МИ” и ОН-И, добро сведочи и општепознати израз на нашим просторима: „да се Власи не досете!”.

Није, дакле, тешко из „влашког” етнографског и етнопсихолошког миљеа, који у свом развојном спектру започиње сировим и горштачким, а врхуни превртљивошћу и лукавством, изгранати код других²⁶ и народску представу о неповерењу у „влахе”, па и о издаји и издајницима који се регрутују међу њима. Можда то није далеко, на пример, од оног дела српског митолошког корпуса из кога потиче и Лазарева сумња у неверство свога зета Милоша Обилића пред одсудни Косовски бој (Кнежева вечера), – потпомогнута изгледа управо фолклористичким представама о горштачком пореклу Мило-

²⁵ Међу српским пословицама о мудрости налазе се и оне у којима се лексеме Латинин и лисица јављају наредо у синонимним вредностима, исп. „Мудар као Латинин” / „Мудар ка’ и лисица” (Караџић 1975а: 183).

²⁶ Вероватно је управо тај миље диктирао присуство „нашег МИ” (vs. ОН-И), исказано обликом I. л. множине (*видећемо*) у анализираном изразу.

шеву, заједно с подругљивим односом према његовом ниском роду.²⁷ Заиста, у представљању Милошева историјског лика истраживачи обично указују на то да се не зна одакле је био родом, те да вероватно није био великаш, а у прилог његовом горштачком пореклу свакако иде и легенда о погрдној форми његовог презимена *Кобилић*, *Кобиловић* (нпр. МARETIĆ 1966: 201).²⁸ Без упуштања у трагање за изворним Милошевим презименом и етимологијом тог облика, јасно је да се у делу народних веровања била укоренила чврста семантичка веза између презимена *Кобилић* и апелатива *кобила*, што заправо на дубљем плану упућује на древну митску, како је добро уочено и кентаурску природу овог лика (ЧАЛКАНОВИЋ 1994: 211). То најбоље потврђује епска песма Сестра Леке капетана, у којој девојка Росанда одбија Милоша као просца и своме брату с прекором каже: „Јеси л’ чуо ће причају људи, / ће ј’ Милоша кобила родила [...] / кобила га сисом одојила”.²⁹ Овакво виђење Милоша као да потврђује идеју о горштачкој природи његовој, што произилази и из појединих етимологисања која Милошево име доводе у везу с „преудешеним арбанским обликом *Малош–Малеш*”, тј. ‘Брђанин’ (Будимир 1969: 167). Ово можда наводи управо на његово сточарско, „влашко” порекло, у прилог чему иде и помињање његовог чобанског занимања у фолклористици (исп. Лома 2002: 226), што у исто време отвара тему везивања овог лика за баштину различитих народности тадашњег Балкана, укључујући и шиптарску (исп. ЧАЛКАНОВИЋ 1994: 210–220). Можда, дакле, у поетичкој визури и тај социјални елеменат подразумева могућу Милошеву несталност, осуђену у делу високих српских друштвених слојева, иако управо она кроз Милошево лукавство, захваљујући коме убија турског султана, оставља вечни помен у Срба, као симбол отпора, храбрости и пожртвованости. То је, чини се, добрим делом у сагласју и с митолошким довођењем Милошевим у везу с Месецом, симболом променљивости и несталности (исп. NODILO 1981: 625).

То, наравно, није једини лик у српској епици који се може тако анализирати. Један други Милош – Милош Војиновић, иако је у песми представљен као сестрић цара Душана и, како ће песма на крају показати, његов поуздан ослонац (Женидба Душанова), такође ће најпре бити предмет царевог неповерења, чак беса због наводно бахате нарави његових сестрића, два Војиновића, која се надалеко била прочула. Иако је овај Милош представљен као јунак племенита рода, песма јасно показује да је и он чобанин („Милош-чобанин”), да долази из планине од свог небројеног стада,³⁰ заправо да припада

²⁷ На другој страни, Милош (вариј. Мило, Мило(и)н, Билиш) Обилић (Кабле, Коболи, Комнен, Кобила, Кобљак, Кобиловић, Кобилић, Ковилић) се у појединим споменицима од XV stoleћа помиње као српски племић (Поповић 1977: 57, в. и Прилози 155–202).

²⁸ У Поморављу се, нпр., кроз шалу понекад говори о детету (погр. *којишлејцу*) којег је родила и отхранила *кобила*, при чему се чува и веровање о хранљивости овог млека (в. фус. 29). Иначе, *Којишлеј* се у песмама јавља као варијанта Милошева презимена *Кобилић*, а с тим у вези је свакако и веровање да је Милош напуштено дете које је отхранила кобила (исп. Лома 2002: 249).

²⁹ У овом фолклористичком детаљу несумњиво имамо трагове познате старобалканске галактофагије, исхране млеком и млечним производима, укључујући и оне кобиљег порекла (исп. PAPAZOGLU 2007: 301), што није тешко претпоставити и за потоње Влахе, познате и по гајењу коња.

³⁰ Оваква поставка, која српску властелу види и у дубоко сточарском економском амбијенту, бар у одређеним повесним периодима, одговара реалном стању ствари (исп. Лома 2002: 95–96).

„влашком” културном миљеу. Милош се неопажено придружује царевој свадбеној поворци прерушен у „*црнођ* Бугарина” од „земље *Каравлашке*” (!), који потворно преко своје сјајне витешке одеће носи бугар-кабаницу – „бугарску кабаницу од црне вуне, да га у сватовима не би познали” (Јома 2002: 247, исп. 2).³¹ Круг се, дакле, затвара у тачки стереотипа у којој се горштачко спаја и преплиће с непоузданим, нестално с потворним и неверним. Народни певач ће, ипак, мудрост и лукавство и једног и другог оклеветаног витеза (пре)усмерити према њиховим високоморалним циљевима, стављајући их у функцију оданости и верности владару и држави.

4. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА. Из досадашњег излагања није тешко закључити да *видејџи* чија мајка црну вуну *йреде* значи ‘видети, открити онога ко је другачији, ко се издваја и разликује, дакле, ко је отпадник, тиме и неверан и могући издајник’. А појам издајства је један од главних елемената архетипске поставке митолошког виђења света, како, на пример, у новозаветној визири судбинског страдања Христовог, или Лазарева страдања на Косову пољу, тако и многих других митова у повести људског рода. Чини се да је овај (вероватно не случајно десетерачки) израз истргнут из једног ратничко-патријархалног миљеа давних времена, обележен својеврсним кодексом у коме су вера (поверење) и верност³² имале тежину какву савремени човек све теже поима. Зато се чини да израз (*видејџи*) *чија мајка црну вуну йреде*, будући да је приближен српској фолклористици, има заправо своју паралелу у изразу: (*видејџи*) /*ко је в(ј)ера а/ ко је нев(ј)ера*, тако добро познатом српској епској поезији. Наравно, сам појам неверства је често друштвеноповесно условљен и семантички растегљив, склон лутању и ланчаном измештању из народа у народ, из културе у културу. Није, стога, немогуће ни да је анализирани израз најпре потекао у „влашкој” средини, где је, на пример, величао горштачку, отпорну и издржљиву природу њених припадника,³³ насупрот равничарском амбијенту и мекој земљи, која, како је већ античком свету било познато, ствара меке људе и поданике (исп. Херодотова Историја, 418). На елементе тог архетипа указују делови српске епике, на пример познати сукоб Марка и Мусе, који певач представља кроз различите социјалне оквире у којима су дошли на свет – један у дворцу, повијан свилом, а други код оваца, повијан црном (!) вуненом струком (Марко Краљевић и Муса Кесеџија). Но,

³¹ РСАНУ у дефинисању бугар-кабанице не помиње њену (црну) боју, али привлачи пажњу одредница Бугарин 2, где се даје покр. значење ‘Каравлах’ (Босна) (исп. фус. 11). Скреће пажњу и пример из RJAZU, где је у контексту значења глагола *bŭgariti* 2 (‘*zapijevati*, *pjevati što žalosno*’) та радња представљена и присуством црнине: „*Matere i sve žene od pobjenijeh bugareći crnijem ruhom pokrivene otidoše k paši*”.

³² На тај изворно витешки миље указују средњовековни српски законици у којима је „*невера (издаја)* [...] кривично дело кога чини властела” (Шаркић 1995: 99).

³³ Да ли по основи неких реалних значењских трагова или, пак, по основи семантичке мутације и губљења језичког осећања за изворно значење израза, тек једно такво, афирмативно значење, саображено савременом политичком тренутку, забележио сам у новинском тексту: „*Tako se priča o vozovima pretvara u političku priču u kojoj će, a to se već naslućuje, protokom vremena postati važnije čija majka crnu vunu prede [тј. ко има кога у власти!], no da li je neko uz masnu proviziju, mimo zakonske procedure, pazario robu koja ne vredi novca isplaćenog za nju*” (ŽARKOVIĆ 2005).

не треба превидети да су управо горштакче и хајдучке особине приписане Марку у једној другој епској песми (Орање Марка Краљевића), у којој он као национални јунак „оре друмове” уместо њива и на њима сачекује Турке, којима се свети и плачка их. Није искључено да је израз „орати друмове”, у значењу ‘бавити се хајдучијом, плачкати путнике и сл.’ (исп. и фонетску блискост глагола *орати* и (*х*)*арати*), управо социолошки и културолошки пандан ономе који гласи „орати њиву”, поново кроз опозицију *џорџијачко* : *земљорадничко*. На то нас подсећа Б. Нушић, кад у једном тексту пише о козовским Шиптарима „који се радије прихватају пушке те ‘ору друмове’ него рала да њиме запарају плодну њиву” (Нушић 1902: 52).³⁴

Тако је и израз (*видети*) *чија мајка црну вуну преде*, као несумњиво стара фолклорна творевина, резултат културолошких процеса у сложеном балканском етничком мозаику у којем је у исто време исказана и тежња за разноликим симбиотичким повезивањима и слагањима (исп. нпр. превођење етнонима Влах у Србин кроз апелативизацију Влах → сточар, пастир). Иако модел разгранате метонимичности овог и сличних израза захтева посебну стилистичку анализу, на семантичком плану је у овом случају јасно повезано и заокружено више узастопних, ланчано остварених нивоа:

- (1) Жена (мајка) која преде црну вуну је „*влахиња*”, и
- (2) њено дете (заправо син) је, дакле, „*влах*”, али
- (3) „*влахињих син*” је као такав могућа „*невера*”, јер су
- (4) „*власи*” нестални и непоуздани, склони да изневере.

Тиме је заправо вишеструко метонимијски, кроз један етнографско-фолклористички контекст, уместо *неверник*, *издајник* речено заобилазно: онај који припада „*влашком*” друштвеном миљеу, који је „*влах*”, те још скровитије (кроз презентски квалификатив) – онај чија мајка „*црну вуну преде*”. Ту је заправо употребљена врста стилске фигуре која подразумева продор у дубљи смисао уз загонетање и одгонетање загонетнутог, што није реткост у српској фолклористици.³⁵ Анализирани израз се, несумњиво, на исто такав, сложен начин кроз дужи временски период развијао, гранао и дограђивао, а потом с бљеђењем друштвеноекономске матрице на којој је узникао, па и ратничко-патријархалног миљеа у који се лако примао, започео своје неизбежно повлачење. То повлачење, како у језику често бива, исказивало се

³⁴ Израз „орати друмове”, који је вероватно у међувремену развио метафоричку, па и жаргонску димензију, представља занимљив пример како се кроз његову накнадну буквализацију остваривао и комични ефекат поменуте епске песме, данас, наравно, све мање појмљив као такав. Иначе, израз, можда услед недовољног броја потврда, није забележен у РСАНУ, у чији корпус је ушло и ово Нушићево дело.

³⁵ Поента читаве једне шаливе народне приче сведена је, нпр., на одгонетање метонимијски дате родбинске везе мушкарца и жене који иду путем („овому мати [је] моје матере свекрва”, Бован 1989: 211), а међу бројним кратким фолклористичким формама бележимо и оне попут „Намјерио се на рутав нос” (Караџић 1975а: 189) / „Видећеш ти некоме рутав нос!” (‘наћи ће се и од тебе неко јачи’) (Радуновић 1996: 374), „Гологлав мајке да останеш!” (‘Да му умре мајка па да иде гологлав, како је обичај’) (Бован 1989: 241), „Капата да ти опустеје!” (Ђаповић 2009: 37–38) и др. Оваквих појава има и у савременом жаргону, нпр. „Не закопчавам се ја на леђа!” (‘Не носим лудачку кошуљу, тј. нисам луд, наиван’). Овакви модели језичке херметичности понекад се приближавају механизмима који се јављају у тзв. тајним језицима Балкана, чиме заправо упућују и на трагове неке врсте жаргонизама прошлих времена.

кроз потискивање и губљење основног значења, те готово произвољно калемљење нових, па је резултат тога процеса данас заправо секундарно, сурогат значење израза, сведено на везу с представом о црној вуни и црној одећи као знаку жалости.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонијевић, Драгослав. *Обреди и обичаји балканских сџочара*. Београд: Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, 1982.
- Бован, Владимир. *Народна књижевност Срба на Косову и Метихији*, II. Приштина: Јединство, 1989.
- Богишић, В. Народне пјесме из старијих, највише приморских записа, I. *Гласник Српског ученог друштва* 10 (1878): X–430.
- Будимир, Милан. *Са балканских источника*. Београд: Српска књижевна задруга, 1969.
- Валганд, Густав. *Аромуни*, II. Београд: Српско-цинцарско друштво „Луњина”, 1997.
- Видоески, Божидар. *Текстови од дијалектних на македонскиот јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 2000.
- Гавела, Бранко. *Предања и знања о сџаром Балкану*. Београд: Нолит, 1978.
- Грковић-Мелџор, Јасмина. Обрасци заклињања у историјској перспективи: лингвистички и когнитивни увиди. *Академске беседе*, I (2016): 223–234.
- Грујић, Радослав. *Айолоџија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*. Нови Сад: Штампарија учитељског деоничар. друштва „Натошевић”, 1909.
- Даничић, Ђ. *Рјечник из књижевних сџарина српских*, I. Београд, 1863. Београд: Вук Караџић, 1975.
- Дворниковић, Владимир. *Каракџеролоџија Југословена*. Београд, 1939. Београд: Просвета, 2000².
- Ђаповић, Ласта. *Смрт и оношћаност у келивама*. Београд: Етнографски институт САНУ (посебна издања, књ. 66), 2009.
- Ђорђевић, Тих. Р. Природа у веровању и предању нашега народа, I. *Српски етнографски зборник* LXXI (1958): 1–319.
- Екмечић, Милорад. *Оглед из историје*. Београд: Службени лист СРЈ, 1999.
- Елезовић, Гл. Речник косовско-метохијског дијалекта, I. *Српски дијалектолошки зборник* IV (1932): XXIII–477.
- Зечевећ, Слободан. *Митска бића српских предања*. Београд: „Вук Караџић” – Етнографски музеј, 1981.
- Златановић, Момчило. *Речник говора јужне Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*. Врање: Учитељски факултет, 1998.
- Јиречек, Константин. *Историја Срба, II: Културна историја* (превео и допунио Ј. Радонић). Београд: Слово љубве, 1981².
- Јовановић, Јован М. *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. Београд, 1938. Београд: Танеси, 1990.
- Караџић, Вук Стеф. *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Беч, 1849. Београд: Нолит, 1975а.
- Караџић, Вук Стеф. *Српски рјечник искумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч, 1852. Београд: Нолит, 1975б.
- Лома, Александар. *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске еџике*. Београд: Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт – Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 2002.
- Миленковић, Тања. *Идиомати у српском језику*. Алексинац: „Атеље 63”, 2006.
- Мршевић-Радовић, Драгана. *Фразеолошке глаголско-именичке синџаџме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1987.
- Мутавић, Предраг. *Грчко-српски речник идиомати*. Београд: Јасен, 2007.
- Новаковић, Стојан. *Село*. Београд: Српска књижевна задруга, 1965.
- Нушић, Бранислав. *Косово. Оџис земље и народа*, I. Нови Сад: Матица српска, 1902.
- Поленаковић, Харалампие, Кирил Пенушлиски (ред.). *Македонски народни умотворби, IV-I: Пословици*. Скопје: Книгоиздателство „Кочо Рацин”, 1954.

- Поповић, Миодраг. *Видовдан и часни крст. Оглед из књижевне археологије*. Београд: Слово љубве, 1977².
- РАДУНОВИЋ, Милорад. *Остала је реч. Српске народне умотворине из Мејхохије* (Скупио, записао и приредио М. Радуновић). Београд: Григорије Божовић – Српска књижевна задруга, 1996.
- РММ: *Речник на народнајџа миџолоџија на Македонциџе* (ред. Т. Вражиновски). Скопје: Институт за старословенска култура, Прилеп – Книгоиздателство „Матица македонска“, 2000.
- РМС: *Речник срџскохрвајскоџа књижевноџ језика*, I–VI. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник срџскохрвајскоџ књижевноџ и народноџ језика*, 1–. Београд: Српска академија наука (и уметности) – Институт за српски (/ српскохрватски) језик, 1959–.
- РСЈ: *Речник срџскоџа језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СМ: *Словенска миџолоџија. Енциклопедијски речник* (ред. С. М. Толстој и Ј. Раденковић). Београд: Zeptr book world, 2001.
- СТАНОЈЕВИЋ, Станоје. *Народна енциклопедија срџско-хрвајско-словеначка, I*. Загреб 1925. Ср. Карловци – Нови Сад: Штампарија „Будућност“, Нови Сад – Издавачка књиџарница Зорана Стојановића, 2001².
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило и др. *Речник језика Пејџра II Пејџровића Њеџоџа, I*. Београд – Титоград – Цетиње: Вук Караџић – Народна књиџа и др. 1983.
- Херодоџова Иџиџрија (прев. М. Арсенић). Београд: Дерета, 2009.
- ЦВЛИЋ, Јован. *Балканско џолуосџрво, Сабрана дела, 2*. Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства, 2000а³.
- ЦВЛИЋ, Јован. *Говори и чланци, Сабрана дела, 3*. Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства, 2000б³.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *О маџији и релиџији* (ур. С. Велмар-Јанковић). Београд: Просвета, 1985.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Сабрана дела из срџске релиџије и миџолоџије, I: Сџудије из срџске релиџије и фолклора 1910–1924* (прир. В. Ђурић). Београд: Српска књижевна задруга, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Партенон М.А.М., 1994.
- ШАРКИЋ, Срџан. *Средњовековно срџско џраво*. Нови Сад: Матица српска, 1995.

*

- DANIĆIĆ, Gj. *Poslovice*. Zagreb, 1871. Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 1996.
- GREVS, Robert. *Grčki mitovi* (прев. B. Vein). Beograd: Familet, 2008.
- IVANOV, Sergej. *O poreklu karakačanske ovce i Karakačanima* <http://www.poljoberza.net/AutorskiTekstoviJedan.aspx?ime=EF002_3.htm&autor=14> 03.06.2019.
- МAMUZIĆ, Ilija. *Odjeci ilirizma (srpski i hrvatski). Građa za povijest književnosti Hrvatske* 32 (1978): 295–530.
- MARETIĆ, Tomo. *Naša narodna epika*. Beograd: Nolit, 1966.
- MATEŠIĆ, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: IRO „Školska knjiga“, 1982.
- NODILO, Natko. *Stara vjera Srba i Hrvata*. Zagreb, 1885–1890. Split: Logos, 1981.
- OKUKA, Miloš. *Srpski na kriznom putu (Povjesnica, ideologija, jezička zbilja)*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006.
- PAPAZOGLU, Fanula. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Tribali, Autarijati, Dardanci. Skordisci i Mezi*. Beograd: Equilibrium, 2007.
- REŠETAR, Milan. *Štokavski dijalekat* (прев. S. Makočević). Podgorica: Matica crnogorska, 2010.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1882.
- SIKIMIĆ, Biljana. *Etnički stereotipi u Vlasima u Srbiji. Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: Centar za balkanske studije – Junir, Punta, 2002, 187–203.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, III*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973.
- VLADOVIĆ, Petar. *Narodi i etničke zajednice sveta*. Beograd: „Vuk Karadžić“, 1984.
- VLADOVIĆ, Maja. *Etnonim Vlah v srbohrvaščini in slovenščini. Slava IV/2* (1990): 144–156.
- ŽARKOVIĆ, Dragoljub. *Šinobus za Niš. Od petka do petka* <http://www.transparentnost.org.rs/stari/ts_mediji/stampa/2005/12DECEMBAR/09122005.html> 17.01.2020.

Prvoslav Radić

NOTES ON SERB PHRASEOLOGY:
(VIDETI) ČIJA MAJKA CRNU VUNU PREDE
Linguocultural approach

S u m m a r y

The paper seeks to interpret the expression (*videti*) *čija majka crnu vunu prede* – lit. (*to see*) *whose mother spins black wool*. The analysis demonstrates that the deeper semantic structure of the expression is probably underlain by an image associated with the ethnically heterogeneous livestock breeding population of the Balkans, commonly referred to as the “*vlasti*” (cf. Vlachs). In this particular expression, they are referred to through metonymy – ‘those who spin black wool, those who wear black woollen clothes’. Among the neighbouring permanently settled and less mobile communities, their nomadic lifestyle gave rise to many preconceptions and prejudices, primarily associated with their allegedly erratic and inconsistent nature. In this context, the meaning of the expression could easily be encapsulated as follows: ‘an unreliable, unfaithful person’, and in some contexts even as ‘a traitor’.

The expression undoubtedly evolved, ramified and developed along equally complex lines over a long period, and then, with the waning of the socioeconomic matrix that had engendered it and the decline of the military patriarchy that had eagerly embraced it, it was inevitably sinking into obsolescence. As it is often the case, the process took the form of the suppression and obliteration of the main meaning, and an almost arbitrary grafting of new meanings. As a result, the meaning that is currently attributed to the expression is in fact the secondary, surrogate meaning, encapsulated in the figure of black wool as a sign of sorrow. Hence, in the Matica Srpska Dictionary, this expression is explained as follows: ‘preparing the black garb as a sign of coming death’.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
prvoslavr@yahoo.com

(Примљено: 23. марта 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)

Мирјана Петровић-Савић

О ТРАГОВИМА НЕОАКУТА У ГОВОРИМА СЕВЕРОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

У овом раду саопштићемо прве резултате наших истраживања о постојању неоакута на терену северозападне Србије (Јадар, Рађевина, Подгорина, Колубара и Посавотамнава). Грађа, којом овом приликом располажемо, показује да се овај стари акценат среће у једносложним речима (*д̑ј̑, њ̑ј̑*) и вишесложним (*р̑д̑ј̑, ц̑рк̑ва, с̑н̑чева*). Гледано по врстама речи, забележили смо га код глагола, именица, заменица, придева и прилога.

Кључне речи: дијалектологија, неоакут, дугоузлазни акценат, северозападна Србија, Колубара, Подгорина, Рађевина, Јадар, Посавотамнава.

In this paper, we offer the first results of our research on the existence of the neoacute accent in the territory of northwest Serbia (Jadar, Rađevina, Podgorina, Kolubara i Posavotamnava). The materials available to us for this study show that this old accent is encountered in monosyllabic words (*d̑j̑, n̑j̑*) and in multisyllabic ones (*ȓd̑j̑, cȓk̑va, sn̑čeva*). As far as parts of speech are concerned, it can be found in verbs, nouns, pronouns, adjectives, and adverbs.

Key words: dialectology, neoacute accent, long falling accent, northwestern Serbia, Kolubara, Podgorina, Rađevina, Jadar, Posavotamnava.

Област северозападне Србије (Јадар, Рађевина, Подгорина, Колубара и Посавотамнава) јесте област из које имамо неколико општих дијалектолошких описа (в. Николић 1966; 1968; 1969; Реметић 1981; Реметић – Ivić 1981; Петровић 2005; Радовановић 2006; 2014), али и поред тога у овој ареалу могу искрснути нова, занимљива питања,¹ при чему ту спада и прецизније утврђивање изоглосе неке од језичких појава. Свакако највећу пажњу домаће науке привукло је откриће незамењенога јата и објашњење његовога порекла (в. Реметић 1981; 1981а), чиме је једна „типична” говорна зона шумадијско-војвођанског дијалекта осветљена из историјског угла пре крупних миграција које су темељно измениле говорну слику овога подручја. Међутим, један од приоритета српске дијалектологије јесте и утврђивање граница неоакута, а наше истраживање на терену показује присуство, у траговима, и ове друге значајне предмиграциске црте. Стога циљ овога рада и јесте регистровање појаве на доста широком простору, који смо прелиминарно омеђили својим истраживањима. У будућем раду намера нам је оцртавати границе овом архаизму на терену (северо)западне Србије, с нарочитим освртом на подудараше с границом незамењенога јата, будући да је већ назначено да се „акут у говорима северне и западне Србије могао укрштати и са исто тако архаичним чувањем фонолошке индивидуалности јата” (Петровић – Гудурић 2008: 419).

¹ О степену испитаности шумадијско-војвођанског дијалекта, као и говора у овом делу северозападне Србије, в. Радовановић – Бошњакковић 2009.

У српској историјској акцентологији сматрало се да је у источном и јужном делу штокавских говора, тј. на српском етничком простору, прасловенски неоакут нестао из акценатског система око VII–VIII века (Белић 1958: 6). Међутим, пре нешто више од четврт века, Павле Ивић је у студији *Неоакут на падинама Копаноника* утврдио фонолошки статус овој појави, за коју наводи да представља заједничку научну својину његову и С. Реметића (1994: 241), износећи запажање „да у области источно и североисточно од Копаноника постоји ареал дуг најмање 40 километара у ваздушној линији у којем неоакут није изједначен са дугим силазним акцентом. На северу тај ареал допире готово до саме Западне Мораве на сектору између Трстеника и Крушевца, а на југу он се простира бар до Мерћеза и Мрча² западно од Куршумлије” (Ивић 1994: 245). У истом раду закључено је да „језгро србијанског ареала чувања акута чини по свој прилици Александровачка жупа, где је тај акценат веома жив и у једносложницама, па и на ултим вишесложница” (Ивић 1994: 246). Овај акценат је потом потврђен у лепосавићкој околини (Радоичић 1996), проучени су његови трагови у студеничким говорима (Драгин 2005), као и његово постојање у траговима на падинама самог Копаноника, у говорима Косова и Метохије (Радић 2010а).³ На чињеницу да је дугоузлазни акценат на месту дугосилазног познат и у говору јагодинског краја, скреће пажњу Првослав Радић (2004: 255). Драгољуб Петровић и Снежана Гудурић 2008. године на северном подножју Рудника бележе „више примера са ‘необичним’ дугоузлазним акцентом у неким типовима примера, пре свега у једносложним прилошким облицима типа *нђд, вђд, зђр, дђл* и у облицима Гмн. типа *добровђљаца*” (2008: 419). Овиме је потврђено присуство старог акцента на новоштокавском, четвороакценатском терену. У прилогу *Трагови неокутиа у ѓворима јужозападне Србије*, Драгољуб Петровић, реконструишући предмиграциону дијалекатску слику на простору од Драгачева до северног подножја Рудника као косовско-ресавску, наглашава да би додатна истраживања на том простору требало да покажу „да ли су јужне падине Повлена и Маљена могле бити она линија до које је тај дијалекатски масив према северу имао најдаљи домашај или се ‘зауставио’ негде на међи југоисточне зоне Ужичке Црне горе и таковског краја” (2010: 400). Да то није најсевернија тачка чувања неоакута, помишља Виктор Савић уприлогу из историјске акцентације, у којем ради одгонетања система надредних знакова у једном историјском споменику користи резултате својих теренских истраживања (1998; 2001) у области Ваљевске Подгорине, где је у једносложним облицима слушао ‘необичан’ дугоузлазни акценат на позицији неоакута или пак са секундарном реализацијом тамо где је обичан дугоузлазни акценат неодржив (Савић 2019: 342).⁴ У новијим дијалектолошким студијама с овога терена (Радовановић 2006; 2014), поменута појава није примећена.

² Првослав Радић је, пишући о говору села Мрче у куршумлијском крају, запазио „један нетипичан дуги узлазни акценат” и као главно наметнуло му се питање „да ли се овај акценат може довести у везу са метатонијским акутом” (1990: 9). У самом раду, примере са овим нетипичним дугоузлазним акцентом бележио је знаком за акут (˘).

³ Софија Милорадовић љубазно нам је дала на увид рад, који се налази у штампи, у којем скреће пажњу на значај те особине у косовско-ресавским говорима (Милорадовић 2019).

⁴ Појава је илустрована примерима: нђј, нђд, вђд; залђдј, жђрим (Савић 2019: 342). Аутор износи претпоставку да се на простору данашње централне Србије, од Западне Мораве, па све

Овим радом настојимо засигурно померити границу дугог акута у овом делу западне Србије: и северније и западније у односу на ону до које је у својим истраживањима дошао Драгољуб Петровић. Корпус за потребе овог истраживања представља расположива грађа из Јадра, Рађевине, Подгорине, Колубаре и Посавотамнаве.⁵ Овај рад је, првобитно, замишљен као испитивање постојања неоакута на терену Рађевине. Пре петнаестак година објављен је рад *Основне фонетичке особине говора рађевског села Беле Цркве* (Петровић 2005). Приликом израде тога прилога, приметили смо присуство дугоузлазног акцента на једносложним прилозима типа *ију, нод, дол*, где му, са становишта акценатске теорије, није место. Пошавши од раширеног уверења у нашој струци да су те једносложнице резултат губљења целог постацкентског слога (*ију*, ум. *ијуде* и сл.), овој појави нисмо придали одговарајући значај. Постојање тога акцента у поменутој позицији и даље је представљало начелни проблем у реализацији дугоузлазног акцента који из историјских и интонационих разлога изискује, по моделу, постојање најмање два везана слога, од којих је други неакцентован. Када је неоакут потврђен на обронцима Рудника (Петровић – Гудурић 2008), оживела је и наша пређашња идеја о његовом постојању у Рађевини. Поновним преслушавањем трака из Рађевине, сада с другим циљем, овај необичан акценат најпре смо чули у Липеновићу (*знџи*). У том селу, код истог информатора, бележили смо дати акценат у почетку само код овог глагола. Када је, касније, сам информатор проширио репертоар примера с оваквим акцентом, одагнали смо сумњу да је реч о лексикализованом појави. Према нашем материјалу, који овде није у целости наведен,⁶ испоставило се да неоакута има на целој територији Рађевине. С друге стране, сазнање да је неоакут забележен и на Руднику, навело нас је на то да циљано проширимо ареал свога истраживања. Најпре смо преслушали траке из пунктова које смо током 2005. године посетили за потребе *Српског дијалектолошког ајласа* (Зукве, Боговађа, Осладић и Драгодол; в. нап. 7). Касније, сакупљајући ономастичку грађу на терену Јадра, искористили смо прилику да проверимо да ли је и на том терену присутна ова појава. На основу наших аудио-записа, праћена појава потврђена је у оном делу Јадра из којег имамо материјал. Након тога, ради убирања контролних пунктова, дошли смо до грађе и из још неких подгорских села (Царина, Гуњаци, Остружањ и село Осечина). Испоставило се да смо у свакоме од њих слушали дугоузлазни акценат на месту где се очекује дугосилазни, тј. на месту старог акута, односно – да у свакоме од њих имамо трагове неоакута.

до Саве и Дунава на северу, у предмиграционом периоду формирао говорни тип који наслеђују данашњи шумадијско-војвођански и смедеревско-вршачки говори (Савич 2019: 342).

⁵ Са по једним пунктом, заступљене су Посавотамнава и Колубара. У првој области посетили смо село Зукве, а у другој – Боговађу. И у једном и у другом пункту, као и у селима Драгодол и Осладић, која припадају Подгорини, и Липеновићу у Рађевини, грађу смо сакупљали 2005. и 2006. године за потребе *Српског дијалектолошког ајласа*. У свим осталим пунктовима који не припадају Рађевини, грађа је сакупљана у последњих неколико година. На терену Рађевине, у одређеним временским интервалима, грађу смо сакупљали од 2003. године до данас.

⁶ За сада, циљ нам није била исцрпност примера и њихова детаљна анализа, већ прелиминарно регистровање појаве на одређеном терену ради отварања могућности утврђивања њеног простирања.

На посматраном терену, дуги акут, односно његови трагови, јавља се како у вишесложним речима тако и у једносложним. Забележене примере даћемо разврстане по категоријама речи у којима смо га бележили: глаголи, именице, заменице, придеви и прилози, држећи се азбучног реда потврда, италиком, иза којих у загради следи назив пункта. Акценат из техничких разлога бележимо знаком који је уобичајен у нашој дијалектологији (~), на овоме месту без залажења у осетљиво питање његове акустичке вредности (в. ниже). Напомињемо да се већина наших примера реализује и с дугосилазним акцентом.⁷

1) У *злаголским* облицима неоакут смо бележили у презенту следећих глагола и то на првом слогу, одн. на глаголској основи. У грађи којом располажемо, немамо примера с овим акцентом на крајњем слогу, тј. на наставку:

Ја нйшта, *врѣйшѣм* се (село Осечина). Набѣја влакно, *ѣрѣшѣй*, тѣ се *ѣрѣшѣй* (Ставе). Гавран *ѣѣчѣ* (Боговађа). *Дѣђу* нам кѣмшѣнке (Царина). *Дѣј* нѣшто да пѣпијѣмо (Ставе). И *знѣчи* ето ѣспеѣ сам тѣ (Сипуља); *Знѣчѣй* јѣду силѣжу (Сипуља). *Зѣда* се цѣглѣм (Осладић); То *знѣчѣй* поредовнѣци, мѣј рѣд је данѣс (Липеновић). Штѣ то *знѣчѣй* Брѣим стрѣне (Липеновић). *Кѣжѣ* ѣни мѣни (Липеновић). *Кѣжѣ* она, дѣда, мѣ смо дѣшли дѣ тебѣ, *кѣжѣ*, трѣбајѣ нам нѣкѣй подѣци (Липеновић).⁸ *Кѣжѣ*, *кѣжѣ* знѣш ли тѣ дѣда (Липеновић). *Кѣжѣ*, штѣ се твѣје сѣло зѣвѣ тѣкѣ (Липеновић). *Мѣзѣм*, штѣ ћу (Бела Црква). Да и *рѣнимѣ*, да и издрѣжавамо (село Осечина). Шѣс гѣдѣна како *рѣдѣй* (Зукве). *Рѣдѣй* јѣшт (Толисавац). *Свѣрѣм* четрдѣсѣт и чѣтири гѣдѣне (Гуњаци). И ѣн *сѣѣвѣ* нѣрод тѣ (Равнаја); И ѣндѣ *сѣчѣшѣ* на мѣсурове (Шљивова).

2) Код *именица* је овај акценат забележен у следећим примерима:

А јѣ сам *мѣда* (у значењу ‘невеста’) стѣјѣм тѣ (Драгодол). Мѣја *мѣја* трѣй (Шљивова). *Црѣва* је се ѣдрѣјѣла (Липеновић). Ишли у *црѣву*, ѣндѣ смо йшли у *црѣву*, у *црѣву* у Лѣзници (Тршић). *Мѣчва* је нѣсѣла бѣшчу (Липеновић).

3) *Придеви* у којима смо бележили неоакут: Мѣчила су вѣћѣ рѣпе йскопѣне са прѣточнѣм вѣдѣм или са *сѣѣлнѣм* вѣдѣм (Ставе). Прѣ *сѣнѣчева* рѣђѣја (Гуњаци). Јѣсте *зѣмскѣ*, али мѣлѣдѣст (Тршић).

4) *Заменице* са забележеним неоакутом: Ўзмѣ се прѣстѣн *њѣј* (Шљивова). Цн је дѣшо ѣвѣ (Бела Црква). *Вѣс* дѣве трѣбѣ (Липеновић). *Тѣј* швѣпскѣй вѣјнѣк (Липеновић).

5) *Прилози* са забележеним неоакутом: Стѣјѣм *ѣѣ* (Драгодол). Бѣла им кѣђа *нѣд* (Бела Црква). *Вѣд* су пѣпадали (Комирић). Кад су бѣли нѣмѣд, *ѣѣд* су дѣшли (Бела Црква). Стѣви *вѣд* (Ставе).

Грађа коју смо представили у овом раду показала је да се неоакут на истраживаном терену бележи у готово истим категоријама речи у којима се бележи и у другим крајевима (уп. нпр. Ивић 1994: 243; Петровић – Гудурић 2008: 421; Радић 2010а: 231): у облицима презента, код именица, придева, заменица и прилога. У нашим примерима, дуги акут је својом позицијом

⁷ Има и изузетака: на пример, у селу Бела Црква у Рађевини искључиво смо слушали *мѣзи*, *лѣди*; због чега и претпостављамо да таквих изузетака има још и да се могу срести и у другим пунктовима.

⁸ У овом примеру, тј. реченици, јасно се види како један информатор наизменично користи дугосилазни акценат и акут.

везан за први слог у речи, где конкурише дугосилазном акценту из новоштокавског, по пореклу источнохерцеговачког система. То значи да је његова реализација у начелу везана за коренски део речи, у граматичкој равни подударан с основом за облик код променљивих речи. Може се рећи да није ограничен број слогова од којих се речи с овим акцентом састоје, није ограничен (једносложне, двосложне, вишесложне).

Материјал којим располажемо сматрамо репрезентативним јер показује, често, и врло типичне примере за акут, израније нам познате из литературе. Ипак, у овоме часу не располажемо подједнаком количином грађе из сваког пункта и пунктови нам нису равномерно распоређени по областима, што ћемо кориговати у предстојећим, систематским истраживањима овде оцртаног терена, па стога наводе изнете у овом прилогу сматрамо прелиминарним, тј. неком врстом најаве прецизнијег утврђивања правца простирања и ширине обухвата ове значајне фонетске црте. На пример, из Посавотамнаве располажемо подацима само за један пункт (*Зукве*), али потврда неоакута из овога места, једина у снимљеном материјалу, у исто време је типична за тај акценат (*рăдй*).

Примери предочени у овоме прилогу наводе нас на закључак да је на простору северозападне Србије дуги акут присутан, па макар и у траговима. Забележени и овде представљени примери потврђују његово постојање и доказ су да се он није сасвим изједначио с дугосилазним акцентом. Пошто се у свим другим позицијама јасно разликује дистрибуција дугоузлазног и дугосилазног акцента, очито је да у овим позицијама то не може бити обичан дугоузлазни, него мора бити стари акут. Акутски интонирани слог, према нашем слушном утиску, има подигнуту тонску линију, константнију од оне код дугоузлазног акцента, или прилично равну, с блажим падом на поста акценатском слогу него код истога, дугоузлазног акцента; код једносложних речи могући је нагли скок мелодијске линије. У начелу, наведено одговара досадашњима описима истога акцента у јужнијим српским областима.⁹ У неким случајевима јасније смо чули ову посебну акценатску вредност која је по својој вредности негде између дугог узлазног и дугог силазног акцента. У нашим белешкама, сачињеним у време прикупљања материјала, уз такве примере и стоји напомена да чујемо „нешто између”.¹⁰ Ову акценатску појаву није лако уочити јер изискује нарочите околности да би се

⁹ „Тај се акценат по својим особинама налази негде између и/. Очигледно и за њега важи оно што је констатовано за ~ у Славонији: од њ се разликује узлазним (или бар равним) тоном на акцентованом вокалу, а од њиским тоном на следећем слогу. Слушни утисак далекосежно варира приближавајући се час једном час другом од тих суседа у систему” (Ивић 1994: 245). Уп. Петровић – Гудурић 2008: 426; Радић 2010: 44, 49; 1990: 9.

¹⁰ Примедбе овога типа почели смо давати у каснијој фази, када смо већ преслушали знатан број трака. Та чињеница, претпостављамо, може ићи у прилог томе да што смо више слушали примере с акутом, односно примере где на месту старог акута бележимо акценатску вредност која се налази између дугосилазног и дугоузлазног акцента, јасније смо тај специфични акценат чули, тј. препознавали. На самом почетку трагања, припремили смо ухо за препознавање дугоузлазног акцената на месту дугосилазног. Како је време одмицало и наше ухо извесно време слушало ту акценатску вредност на поменутој позицији у речи, постало је осетљивије и способније да дефинише и препозна то што је звучало као „то нешто између”.

идентификовала у говору, и снимљеном и живом, а пре свега због (врло) ниске фреквенције потврда за акут и, истовремено, знатнијег броја потврда истих облика с дугосилазним акцентом.¹¹ Препознавање ове акценатске вредности отежава и чињеница да је узлазност у интонацији једно од основних средстава у експресивизацији говора. На то је још 1909. године скренуо пажњу Александар Белић, запазивши ту црту у говору Цреса (2000: 344). У овом тренутку, сматрамо, довољна је идентификација мелодијске компоненте дугог акцента с акутском интонацијом у позицијама које историјски одговарају неоакуту, мелодије која опонира типичном дугосилазном акценту, очекиваном за четвороакценатски систем којем истраживана област припада. Без посебне анализе за сада се не може коначно прецизирати карактер такве тонске линије која на читавом, доста широком простору не мора бити у свему истоветна.

Ареал који се оцртао и пунктови које смо овом приликом обухватили, претпостављамо, не представљају и крајње тачке где се чувају остаци овог акценатског архаизма. Приликом оцртавања граница, не сме се изгубити из вида чињеница да кладањски крај представља „најистуренију позицију акута у западнијим штокавским областима” (Ивић 1994: 245) (в. Реметић 1982; 2004). Нас, у овом моменту, интересује да ли трагови акута на штокавском терену могу чинити непрекинути ареал од Копаоника до Кладња у правцу север-северозапад, на једној страни, и докле ће се та граница постојања акута померити према северу, на другој страни, односно – које су крајње тачке његовога простирања на северној страни.

Судећи према нашој засад оформљеној мрежи пунктова, ова појава може се очекивати у троуглу између река Дрине, Саве и Колубаре. Као један од главних задатака у будућим истраживањима говора ове простране зоне недвосмислено се намеће праћење напоредног јављања двеју архаичних црта потврђених у досадашњим истраживањима на овом терену – незамењеног јата и трагова дугог акута.

СПИСАК ПУНКТОВА ПО ОБЛАСТИМА

Јадар (Тршић, Ступница, Симино Брдо, Бадања, Сипуља), *Рађевина* (Бела Црква, Липеновић, Шљивова, Ставе, Толисавац, Бастав, Комирић, Равнаја), *Подђорина* (Осладић, село Осечина, Остружањ, Драгодол, Царина), *Колубара* (Боговађа) и *Посавојманева* (Зукве) (в. Карту).

¹¹ У дијалекатским текстовима који прате студију *Морфолошке особености говора средње Колубаре*, дугоузлазни акценат на позицији неоакута забележен је у примеру: Ја била *мала* (Радовановић 2006: 162). На терену Ваљевске Подгорине истраживач је забележио још неке примере с дугоузлазним акцентом на позицији неоакута: *Правиш ији посиру* (Радовановић 2014: 342), *А ка сам била млада*, *ваљ је до земље* (Радовановић 2014: 61), *И дпѐ су ђни довели кума* (Радовановић 2014: 354), *Дођем ја књи* (Радовановић 2014: 357). Ови примери, иако с обележеним дугим узлазним акцентом могли би се сматрати потврдама трагова неоакута (истицања курзивом су наша).

Северозападна Србија с пунктовима у којима су потврђени трагови неокута

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар. Периодизација српскохрватског језика. *Јужнословенски филолог* XXIII (1958): 3–15.
- Белић, Александар. *Изабрана дела Александра Белића Х. О дијалектима*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- Драгин, Гордана. Неокут у студеничким говорима. Божо Ћорић и др. (ур.). *Србиситички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића*. Београд: Филолошки факултет, 2005, 89–92.
- Ивић, Павле. Неокут на падинама Копаоника. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XXXVII (1994): 239–246.

- Ивић, Павле. Српски дијалекти и њихова класификација. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLII/2 (1998): 113–132.
- Ивић, Павле. Српски дијалекти и њихова класификација II. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLII (1999): 303–354.
- Милорадовић, Софија. Косовско-ресавски говори Косова и Метохије. Статус унутар дијалектске формације, преглед одлика и истражености. *Косовско-метохијски зборник* 8. Београд: САНУ, 2019, у штампи.
- Николић, М. Берислав. Главније акценатске особине у говору Ваљавске Колубаре. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* IX (1966): 77–95.
- Николић, М. Берислав. Тршићки говор. *Српски дијалектолошки зборник* XVII (1968): 367–463.
- Николић, М. Берислав. Колубарски говор. *Српски дијалектолошки зборник* XVIII (1969): 1–71.
- Петровић, Драгољуб, Снежана Гудурић. Неоакут на северном подножју Рудника. Срето Танасић (ур.). *Зборник Института за српски језик САНУ I*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008, 419–428.
- Петровић, Драгољуб. Напомене о говору Качера. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLII (1999): 383–394.
- Петровић, Драгољуб. Трагови неоакута у говорима југозападне Србије. Милета Букумирић (ур.). *Зборник радова Филозофског факултета универзитета у Приштини, Посебно издање посвећено проф. др Милосаву Вукићевићу*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2010, 397–402.
- Петровић, Мирјана. Основне фонетске особине рађевског села Бела Црква. *Прилози проучавању језика* 36 (2005): 269–292.
- Радић, Првослав. Цртице о говору села Мрче у куршумлијском крају. *Српски дијалектолошки зборник* XXXVI (1990): 1–74.
- Радић, Првослав. Трагом једне Белићеве дијалектолошке екскурзије. О подјастребачким говорима. *Српски језик* V (2000): 381–406.
- Радић, Првослав. О говору јагодинског краја. Јудита Планкош (ур.). *Живот и дело академика Павла Ивића*. Суботица – Нови Сад – Београд: Градска библиотека Суботица, Матица српска, Филозофски факултет у Новом Саду, Народна библиотека Србије, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2004, 251–271.
- Радић, Првослав. *Койаонички говор – етнографски и културолошки преглед*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2010.
- Радић, Првослав. О траговима старосрпског акута у говорима Косова и Метохије (Путевима једног научног открића у Срба). Софија Милорадовић (ур.). *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима I*. Косовска Митровица – Београд: Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Завод за уџбенике, 2010а, 229–242.
- Радовановић, Драгана. Морфолошке особености говора средње Колубаре. *Српски дијалектолошки зборник* LIII (2006): 189–374.
- Радовановић, Драгана. Говор Ваљевске Подгорине. *Српски дијалектолошки зборник* LXI (2014): 7–366.
- Радовановић, Драгана, Жарко Бошњковић. Степен испитаности народних говора на подручју шумадијско-војвођанског дијалекта. *Јужнословенски филолог* LXV (2009): 229–265.
- Радоичић, Ивана. Фонолошки опис говора лепосавићке околине. *Прилози проучавању језика* 27 (1996): 32–52.
- Реметић, Слободан. О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије. *Српски дијалектолошки зборник* XXVII (1981): 7–105.
- Реметић, Слободан. Питање икавизма шумадијско-војвођанског дијалекта у светлу потврде фонолошког јата у неким србијанским говорима. *Научни састај слависта у Вукове дане* 10/1 (1981а): 103–108.
- Реметић, Слободан. О још једном незапаженом екавско-јекавском босанском говору. *Научни састај слависта у Вукове дане* 11/2 (1982): 181–186.
- Реметић, Слободан. О шестојланом прозодијском систему у говору Кладња и околине. Јудита Планкош (ур.). *Живот и дело академика Павла Ивића*. Суботица – Нови Сад – Београд: Градска библиотека Суботица, Матица српска, Филозофски факултет у Новом Саду, Народна библиотека Србије, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2004, 651–660.
- Савић, Виктор. Звуковое значение надстрочных знаков в Святостефанском хрисовуле (1317–1318). *Славянское и балканское языкознание, Палеославистика* 2 (2019): 315–348.

*

РЕСО, Asim. Tragovi metatonijskog akuta u srpskohrvatskoj štokavštini. *Iz jezičke teorije i prakse*. Beograd: Naučna knjiga, 1987, 252–257.

РЕМЕТИЋ, Slobodan, Ivić, Pavle. Osladić (OLA 62). Pavle Ivić (ur.). *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981, 477–484.

Mirjana Petrović-Savić

TRACES OF THE NEOACUTE ACCENT IN THE SPEECHES OF NORTHWESTERN SERBIA

S u m m a r y

The paper presents the preliminary results of our research into the existence of the neoacute accent in the territory of northwestern Serbia (Jadar, Radevina, Podgorina, Kolubara and Posavotamnava). The available linguistic materials show that this old accent is found in monosyllabic words (*dāj, njōj*), as well as in multisyllabic words (*rādī, cřkva, sūnčeva*). As far as parts of speech are concerned, it can be found in verbs, nouns, pronouns, adjectives and adverbs.

The examples presented in this paper lead to the conclusion that the neoacute accent can be found in northwestern Serbia, at least in traces. The identified examples presented in this paper confirm its existence and serve as the evidence that it in the observed area, it has not become identical with the long falling accent.

Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд, Србија
Mirjana.Petrovic@isj.sanu.ac.rs

(Примљено: 31. марта 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)

НАУЧНИ СКУП

ИСТОРИЈСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

(Огранак САНУ у Новом Саду, 6–7. децембар 2019. године)

Децембра 6. и 7. у просторијама Огранка САНУ у Новом Саду одржан је научни скуп *Историјска лексикографија српског језика*, у чијем су Организационом одбору били академик Јасмина Грковић-Мејџор, проф. др Исидора Бјелаковић и проф. др Марина Курешевић. Скуп је реализован у суорганизације Српске академије наука и уметности – Огранка САНУ у Новом Саду и Матице српске. Учесници овог догађаја, укупно двадесет и један, окупили су се око заједничког задатка, а то је да размотре основне методолошко-теоријске поставке везане за речник српског језика од XII до XVIII века, чији је пројекат израде покренут 2013. године под окриљем Матице српске. На пројекту израде историјског речника увелико се одмакло са послом – дефинисан је примарни корпус, а направљени су и регистри грађе, набављен је велики број дигиталних копија оригиналних докумената, сачињени су основни принципи за унос грађе у компјутер, а одређени број докумената је већ дигитализован. Како би се прешло на следећу фазу, потребно је решити питања везана за макроструктуру и микроструктуру Речника. С обзиром на тему, најбројнији међу учесницима су били историчари језика, уједно и чланови пројектног тима, из Новог Сада, Београда, Крагујевца, Ниша, Никшића и Бањалуке, али су значајан допринос задатој теми дали и етимолози са Института за српски језик САНУ, као и представници лексикографског тима који раде на Речнику српског књижевног и народног језика САНУ.

На отварању, присутне су поздравили академик Стеван Пилиповић, председник Огранка САНУ у Новом Саду, и проф. др Драган Станић, председник Матице српске. Том приликом обојица су истакла да није у питању тек обичан научни скуп, већ својеврсни историјско-лингвистички подухват, односно област истраживања од изузетног националног значаја, на основу чијих резултата ће свима бити лакше да сагледају језичке, књижевне, културне и националне процесе у прошлости.

У уводном делу прве сесије чула су се излагања најистакнутијих истраживача, и оних са највећим лексикографским искуством – етимолога академика Александра Ломе, др Јасне Влајић-Поповић у коауторству са др Мартом Бјелетић, и историчара језика академика Јасмине Грковић-Мејџор. Излагања етимолога под називом *Тойонимија као извор нејојврђених лексема* (академик Александар Лома) и *Историјске јојврде у етимолошким речницима*

српског језика (Шта српска етимологија очекује од историјског речника српског језика?) (др Јасне Влајић-Поповић и др Марта Бјелетић) истакла су неопходност сарадње етимологије и историје језика. Захваљујући етимолошким истраживањима речнички фонд старог српског језика може се обогатити многим апелативним лексемама које се крију само у старом ономастичком материјалу. Истовремено, етимолозима су драгоцене потврде из што већег броја споменика на народном језику како би могли што прецизније да изведу првобитни облик етимона и његово основно значење. Како су до сада њихови основни извори били углавном Даничићев Рјечник из књижевних старина српских и Рјечник хрватског или српског језика ЈАЗУ, уз ослањање на још поједине изворе, нису крили радост што ће са покретањем пројекта на изради новог историјског речника српског језика добити проверен и лингвистички описан материјал из ширег спектра извора на народном језику. Излагање под називом *Макроструктура историјског речника српског језика (у контексту словенских историјских речника)* било је програмско. У њему су представљене основне теоријско-методолошке поставке историјског речника српског језика. У уводном делу свог излагања академик Јасмина Грковић-Мејдор, под чијим руководством се реализује поменути пројекат, истакла је важност израде савременог, репрезентативног историјског речника српског језика, будући да такав речник нема само научну већ и општекултурну функцију. Он је, према њеним речима, истовремено историја речи, али и прозор у материјални и духовни свет њихових говорника. Већина словенских народа овај посао започела је у XX веку, док је српска грађа била обухваћена Рјечником хрватског или српског језика ЈАЗУ и Даничићевим Рјечником из књижевних старина српских, који су започети или у целости реализовани у XIX веку. Како су нове културно-историјске околности и савремени научни принципи учинили постојеће поменуте речнике неадекватним репрезентом српског историјског корпуса (први садржи грађу и из хрватског, а други и грађу из српкословенског језика), израда речника српског језика од XII до XVIII века представља задатак од националног значаја. У свом излагању пажњу је посветила трима важним сегментима на којима се макроструктура сваког речника заснива – одређивању временског и просторног опсега корпуса, као и врсти извора. Истакнуто је да се Речник заснива на грађи од XII до XVIII века, што обухвата период од најстаријих писаних споменика који се језички могу одредити као српски до формирања стандардног језика. У територијалном погледу грађу чине споменици са штокавског терена у којима се од најранијих времена и током средњег века као одређење језика од етнонимских назива јавља само *српски*, али и они споменици у којима језик, иако се тако не именује, системски одговара језику у оним изворима у којима се тако назива. На овај начин, идући искључиво за лингвистичким подацима, корпус за израду овог речника није омеђен конфесионално ни у погледу писма. А кад је у питању врста грађе, са обзиром на постојање диглосије у српској писмености до XVIII века и, у предстандардном периоду, постојање полиглосије, корпус је разврстан на примарни и секундарни, односно на документа писана на народним идиомима штокавског наречја и документа у основи писана једним од српских књижевних идиома. Лексика примарних извора биће подрвгнута потпуној ексерпцији, а из секундарних селективној.

Водило се рачуна и о разноврсности грађе, те је она разврстана у четири велике групе, на основу жанровског и садржинског принципа, на: 1) пословноправну писменост, 2) књижевна дела, 3) научна и научнопопуларна дела и 4) остало.

У наставку прве сесије говорило се о конкретним резултатима рада на пројекту и о проблемима који су се том приликом појављивали. Иако је велики број докумената (дигиталних снимака) који чине примарни корпус набављен сарадњом са институцијама које их чувају, сакупљање грађе је неретко захтевало и одлазак на терен и прегледање архивске грађе. У свом излагању под називом *Рашићивање и пренос грађе из историје српског народног језика – принципи и проблеми (на основу рада на Рашићовским исписима)* проф. др Јелица Стојановић нас је упознала са својим резултатима таквих истраживања са терена данашње Црне Горе. Поред овога, она је описала и искуства током дигитализације *Рашићовских исписа*, најбогатије грађе документата на народном језику са тог простора. Проф. др Зорица Никитовић је поред извештаја са терена у центар пажње свог излагања насловљеног *Грађа са простора Босне и Херцеговине за историјски речник српског језика: изазови и проблеми* поставила корпус споменика фрањевачке писмености у Босни у којима се пропагира римокатоличка вероисповест. Истакла је да дела Матије Дивковића, Ивана Бандуловића, Павла Папића, Павла Посиловића и др. написана на народном језику штокавске основице (икавско)-ијекавског изговора, без обзира на писмо и конфесионалну припадност њихових аутора, са лингвистичког аспекта треба сврставати у примарни корпус за израду историјског речника српског језика. У заједничком раду проф. др Марине Курешевић, др Тамаре Лутовац Казновац, мр Александар Јовановић Цолић и мр Весне Бајић под називом *Рашићивање и дигитализација ћирилске грађе за историјски речник српског језика: недоумице и могућа решења* (на примеру текстова из различитих епоха) описани су изазови са којима су се ауторке сусретале током дигитализације рукописне и штампане грађе. Полазећи од већ раније утврђених основних принципа за формирање електронског корпуса, представиле су недоумице које су се појавиле приликом њихове примене на новом, ортографски и палеографски разноврсном корпусу текстова од XV до XVIII века. Ово излагање имало је за циљ прецизирање и евентуално допуњавање раније постављених принципа за дигитализацију грађе, како би се добио што уједначенији корпус који би осим за потребе Речника био доступан и за разноврсна друга филолошка, лингвистичка и ванлингвистичка истраживања.

У следећој, другој, сесији првог дана скупа, чула су се излагања у оквиру којих су референти излагали резултате својих лексичких и(ли) лексикографских истраживања појединачних текстова из примарног или секундарног корпуса. У реферату *О речнику/терминологији Закона о рудницима дејоша Стефана*, насталом у коауторству академика Александра Ломе и др Жељка Степановића истакнут је значај овог споменика као драгоценог извора рударске терминологије, германизама, али и домаћих речи, због чега је покренут пројекат тоталне ексцерпције лексике његових двају преписа. У раду су изнети методолошки проблеми формирања одредница, али и представљени модели њихове лексикографске обраде. У свом излагању под називом

Речник сѣтаросрѣских личних имена: од концепције ка методологији проф. др Владимир Поломац образложио је потребу да се поред дескриптивног историјског речника српског језика приступи изради и специјализованог историјско-етимолошког речника српских личних имена. У реферату је указано на концепцију овог будућег српског историјског антропономастикона, на специфичност извора овог типа грађе и на поједине методолошке недоумице. Наредна три референта су сваки на својој грађи истакли важност секундарних извора за формирање речничког фонда старог српског језика, у смислу указивања на семантичку полисемију неутралне лексике у појединим жанровима, као и на старе позајмљенице из грчког и латинског у говорном језику (излагање проф. др Ирене Цветковић Теофиловић *Путописи као извори за израду речника сѣтаросрѣског језика*), у смислу богаћења речничког фонда старог српског језика тематским слојевима речи везаних за област медицине које се ретко срећу у другим споменицима духовне и световне садржине (излагање проф. др Надежде Јовић *Српски средњовековни медицински сѣиси као секундарни извор грађе за израду историјског речника српског језика*) као и у смислу незаобилажења превода библијских књига као извора у којима се крију библијска значења речи општеупотребног лексичког фонда (излагање др Владана Јовановића *Српска издања библијских књига 19. века на неререформисаном језику и њиху у историјским речницима описног (дескриптивног) типа*).

Наредног дана изложени реферати имали су за циљ дефинисање микроструктуре Речника, али и расветљавање значаја информационе технологије у изради историјских речника. Проф. др Александар Милановић и доц др. Виктор Савић су своје излагање посветили теми *Идентификације и формализације одреднице у историјском речнику српског језика*. Истакли су да се разлике међу оделитим графичким и ортографским традицијама и праксама превазилазе само транскрипцијом и предложили да се у одредницу постави најпрозирнији фонолошки израз посведечене лексеме, док се иницијална разноврсност задржава у помоћним и упућивачким одредницама, а њена пуна конкретизација испољава кроз егземплификацију у потврдама, с извесним ограничењима. На тај начин би Речник имао својства рационализованог индекса, при чему би се помоћу упућивачких одредница обезбедила организованост у разноврсној грађи и прегледност. Проф. др Слободан Павловић се у свом излагању бавио *Лексикографском обрадом грамаћичких речи у историјским речницима*. Указавши на супротне ставове који постоје у науци у вези са статусом граматичких речи у речницима, представио је досадашњу неуједначену праксу у историјским речницима словенских језика (пре свега руског, чешког и пољског) приликом лексикографског описа ових врста речи. Како би историјски речник српског језика био од користи и лингвистима за своја историјскојезичка истраживања, свестан да то можда и није најоптималније решење, указао је на потребу за детаљнијим описом граматичких особености тих речи у њему. Корак даље ка конкретизацији микроструктуре историјског речника српског језика представљао је и реферат проф. др Марине Курешевић насловљен *Грамаћичке иноформације у историјским речницима словенских језика*. У њему су на основу поређења са ситуацијом у историјским речницима словенских језика предложени полазни принципи

представљања граматичких информација и у речнику српског језика од XII до XVIII века за сваку врсту речи, а посебно за променљиве. У излагању је истакнуто како би поред основне граматичке информације у оквиру истог лексикографског чланка требало представити и синтагматске граматичке особености појединих речи, јер утичу на конкретну реализацију лексичког значења, док би се дијатопијске и дијахронијске варијације у граматичком понашању речи, а понекад и особености које су пре свега књишког карактера, могле егземплификовати кроз потврде. Темом *Дефинисања лексичког значења у речнику сџаросрјског језика* бавиле су се академик Јасмина Грковић-Мејџор и проф. др Исидора Бјелаковић. Уз осврт на ранију лексикографску праксу, у излагању се указало на најоптималнији и најинформативнији модел дефинисања лексичког значења у Речнику. Посебна пажња посвећена је структури дефиниције (описна, синонимска, комбинована), као и хијерархизацији значења у лексикографском чланку у случају да је реч о вишезначној лексичкој јединици. Др Снежана Петровић и мср Соња Манојловић су у излагању на-словљеном *Начини моделирања одредница историјских речника у дигиталном окружењу* презентовале предности таквог писања и објављивања речника, из перспективе аутора и из перспективе корисника. Функцију завршног говора у којем се сублимирају сви најважнији предлози изгледа микроструктуре речничке одреднице изнети током дводневног трајања скупа имало је излагање проф. др Исидоре Бјелаковић (*Микросџрукџура речника сџаросрјског језика*).

Скуп је протекао у изузетно пријатној радној атмосфери, која се задржавала међу учесницима и ван официјелног дела програма. Међу публиком су се налазили и студенти докторских студија и лингвисти који су посредно или непосредно заинтересовани за лексикографски рад и(ли) историју српског језика. Доброј атмосфери допринела је и квалитетна дискусија након сваке сесије током које су се, поред подстицајних речи најискуснијих да се у идејама и замислима концепције макроструктуре и микроструктуре речника старог српског језика пошло добрим путем, могле чути и корисне сугестије на ту тему. Као најважнији резултат овог научног скупа очекује се публикавање зборника радова, планираног за текућу годину.

Марина Курешевић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за српски језик и лингвистику

Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија

marina.kuresevic@gmail.com

Jasmina Grković-Major, Björn Hansen, Barbara Sonnenhauser (Eds.).
*Diachronic Slavonic Syntax. The Interplay between Internal Development,
 Language Contact and Metalinguistic Factors*. Berlin – Boston:
 De Gruyter Mouton, 2018, 410 стр.

Историјска граматика српског језика пратила је развојне токове у сла-
 вистици. С обзиром на почетне младограматичарске позиције, јасно је да је
 у почетку највећа пажња посвећивана историјској фонетици, а посебан акцен-
 тат стављан на утврђивање законитости гласовних промена и њихово пре-
 цизно датовање. Граматичке поставке Јосифа Добровског условиле су да се
 током 19. века и синхронијским и дијахронијским анализама обавезно при-
 дода и морфологија, што препознајемо и у Даничићевом научном деловању,
 док су дубља синтаксичка истраживања развоја српског језика карактеристи-
 ка тек 20. века и огледају се пре свега у богатом опусу Ирене Грицкат. Сре-
 ћом, током овог века формирана је у Новом Саду школа историчара језика
 која је своју пажњу усмерила првенствено на синтаксичка (и семантичка)
 истраживања развоја нашег народног и различитих типова књижевног је-
 зика. Углед у славистичком свету утврдила је и у међународном зборнику
 радова који ћемо представити.

У едицији индикативног имена *Трендови у лингвистици. Студије и
 монографије (Trends in Linguistics. Studies and Monographs)*, које наглашава
 актуелност и иновативност истраживања, а у издању признате издавачке
 куће Де Грујтер Мутон (De Gruyter Mouton), 2018. године објављен је зборник
 радова под насловом *Дијахронијска синтакса словенских језика (Diachronic
 Slavonic Syntax)*. Значајан и вредан зборник који заиста прецизно открива
 тенденције у историјским синтаксама словенских језика уредили су Јасми-
 на Грковић-Мејџор, Бјорн Хансен (Björn Hansen) и Барбара Зоненхаузер
 (Barbara Sonnenhauser). Поднасловом *Међузависности унутрашњег развоја,
 језичких контаката и металингвистичких фактора (The Interplay between
 Internal Development, Language Contact and Metalinguistic Factors)* указује се
 на превладавање ограничења појединих исувише ригидних структурали-
 стичких поставки јер се унутрашњи, саморегулативни принципи језичких
 промена сада суштински повезују са неизоставним променама проистеклим
 из језичких контаката, али и са различитим металингвистичким механизмима,
 битним факторима промена који су дуго остајали ван фокуса дијахроничара.

У троделној структури зборника налази се тринаест распоређених ра-
 дова, којима претходи уводни текст уредника (*Introduction*, стр. 1–9), а које
 затвара појмовни индекс (стр. 407–409): „Први део: Именичка фраза” (*Part I:*

The noun phrase, стр. 11–92) доноси три рада „Други део: Глаголска фраза и сродне теме” (*Part II: The verbal phrase and related topics*, стр. 93–258) има пет радова, колико и „Трећи део: Сложена реченица” (*Part III: The complex sentence*, стр. 259–206). Уредници у „Уводу” додатно прецизирају наведени поднаслов зборника: циљ је публикације објашњење узрока и механизма словенских синтаксичких промена, насталих услед унутарјезичких, структурних фактора, услед последица језичких контаката (појаве структуралне конвергенције и преузимања синтаксичких образаца и сл.) или под утицајем „металингвистичких” фактора, које бисмо могли назвати и друштвеним, а под којима се овде подразумева сплет различитих подстицаја од објављених граматика па до преовлађујуће језичке идеологије у словенској средини. У уводу је одмах на почетку истакнуто како се овај зборник надовезује на зборник из 2010. године под насловом *Дијахронијска синџакса словенских језика. Посматране промене у фокусу* (*Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*), који су такође уредили Бјорн Хансен и Јасмина Грковић-Мејдор (*Wiener Slawistischer Almanach – Sonderband 74, München, Berlin & Wien: Verlag Otto Sagner*). По речима уредника, он „представља дијалог између различитих приступа изучавању синтаксе из дијахорнијске перспективе”. Развој актуелне синтаксичке теорије и различитих методологија заиста нужно тражи управо дијалог о различитим оквирима истраживања, чак и дијало го примени различитих терминологија које прате разноврсне теоријско-методолошке концепте. Управо зато су у овом зборнику окупљени радови који синтаксичке промене анализирају из различитих теоријско-методолошких перспектива. Кључна функција уводног текста јесте теоријско објашњење поставке о корелацијама трију фактора при синтаксичким променама, па се фактори на којима су инсистирали структуралисти (нпр. нестабилност језичког система или појава конкурентних облика) показују као напоредни феномен у односу на промене условљене различитим језичким контактима. Такође, и поједини металингвистички фактори, на пример фреквенција одређених структурних варијанти као последица њиховог активирања у различитим књижевним текстовима, подстичу синтаксичке промене. Коначно, и фактори везани за саму базу података, на пример квантитативна и квалитативна доступност језичких података, условљавају експланаторни потенцијал анализа. Уредници зборника истичу да је њихов циљ пружање на увид научној јавности нових резултата дијахронијске синтаксе словенских језика, до којих се дошло анализама узрока, механизма и процеса синтаксичких промена. Како све научне иновације израстају из традиције, уводним текстом се указује и на базичну литературу у вези са дугом документованом историјом словенских језика и различитим језичким контактима са великим бројем сродних и несродних језика. Уредници наглашавају како је о синтаксичким импликацијама контаката између словенских и несловенских језика до сада много писано још од времена Јернеја Копитара (1839) преко Бохуслава Хавранека (1958) итд., али да су у прошлости првенствено анализирани контакти словенских језика са несловенским, а да се сада у зборнику инсистира и на језичким контактима између сродних језика. У складу са општим славистичким тенденцијама, питања преводне литературе као место сусрета култура и језика долази и у овом зборнику под лупу, па је једно од доминантних питање

старосеверноруског, савременог руског, финског и литванског језика могу мотивисати дугим и јаким утицајем балтских (балто-финских) језика на руски. Бјорн Хансен (Björn Hansen) у раду „О пропустљивости граматике: преузети синтаксички обрасци у српском и хрватском као наследним језицима у Немачкој” („On the permeability of grammars: Syntactic pattern replications in heritage Croatian and heritage Serbian spoken in Germany”, стр. 125–159) такође покреће питање синтаксичких утицаја већинског несловенског на мањинске словенске језике и анализира синтаксичке обрасце које су Срби и Хрвати друге генерације преузели из језика већинске заједнице. Корпус за истраживање чине писани есеји и снимљени усмени разговори, а аутор, полазећи од анализа валентности, облика субјекта и субјекатских конструкција, облика предлошко-падежних конструкција, реда речи и конгруенције, прави типологију синтаксичких промена. Анализа аутора доводи до издвајања појава које утичу на синтаксу наследних језика, а то су граматикализација, полисемијско преузимање/копирање и реструктурисање. Имке Мендоза (Imke Mendoza) је ауторка рада „Посесивне резултативне конструкције у старопољском и средњопољском језику” („Possessive resultative constructions in Old and Middle Polish”, стр. 161–185), у којем пратимо анализу синтаксичко-семантичких карактеристика посесивних резултативних конструкција у старопољском и средњопољском из дијалектне и ареалне перспективе. Утврђује се постојаност различитих посесивних конструкција у пољском језику у периоду од готово 600 година, тј. од првих писаних докумената, и износи претпоставка да је посесивна резултативна конструкција у пољском језику резултат језичких контаката са латинским и немачким, што је без старијих историјских сведочанстава немогуће доказати.

Будући да је литературе о реду речи у српском језику мало и за савремено стање, а нарочито када су у питању минули векови, Слободан Павловић је у раду „Механизми промена реда речи у српском језику током 12. и 13. века” („Mechanisms of word order change in 12th and 13th century Serbian”, стр. 187–208) имао деликатан задатак да на корпусу најстаријих трговачких и правних докумената из касног 12. и 13. века утврди узроке и механизме промена редоследа речи. Срећом, питањима узрока и механизма синтаксичких промена Павловић се већ бавио у монографији из 2013. године, а сада су у средишту његове пажње заправо централна и најтежа питања српског реда речи: дистрибуција енклитика у вези са њиховом функцијом, распоред конституената унутар именске фразе. Надовезујући се на своја претходна истраживања, аутор истиче да је тежња за хомогеним и непрекинутим фразалним структурама и централизованом реченицом последица постепеног померања српског језика од неконфигуративног ка конфигуративном, појачаног утицајем романске писмености на Балкану, на пример преко контаката српског са далматским језиком на Јадранском приморју. Сандра Бирцер (Sandra Birzer) на основу података из *Хрвајског националног корпуса* у раду „Историјски развој и савремена употреба елемената за структурисање дискурса заснованих на глаголима говорења (*verba dicendi*) у хрватском језику” („Historical development and contemporary usage of discourse structuring elements based on *verba dicendi* in Croatian”, стр. 209–258) прво анализира и класификује дискурсне функције глаголског прилога *говорећи* и глаголског придева *речено*,

као и конструкција са њима (нпр. *искрено ѓоворећи; україко/друкчије/усїуїї/їїочније речено* и сл.) у савременоме хрватском језику. У другом делу рада прати се развој реченичних конструкција које садрже *ђоворећи* или *речено* у корпусу од 17. до 19. века. Ауторка у функционисању ових конструкција препознаје утицај немачког и чешког језика.

Трећи део зборника, са насловом *Сложена реченица*, отвара рад Марине Курешевић „Статус и порекло акузатива с инфинитивом у старо(црквено) словенском језику” („The status and origin of the *accusativus cum infinitivo* construction in Old Church Slavonic”, стр. 261–283), у којем ауторка утврђује да ли је акузативна конструкција с инфинитивом позајмљена из грчког језика или је пак аутохтона словенска. Рад је рађен на основу Јагићеве старословенске грађе, али и *Српске Александриде*. У потрази за пореклом синтаксичке конструкције ауторка је, прибегавајући нужним реконструкцијама, тежак проблем морала решавати пре свега из компаративне перспективе, али и типолошке. Значајна је класификација која се даје на крају истраживања, у којој се утврђују два типа конструкција, са субјунктивним и индикативним значењем. Ауторка закључује да је први тип аутохтон и добијен унутрашњим променама у језику, док је други настао под утицајем грчког предлошка. Другим речима, први је словенског порекла, док је други „књишки неологизам” са унутарјезичком мотивисаношћу и формом из грчких текстова. Рад Бјорна Вимера (Björn Wiemer) „О триангулацији у домену везивања клауза и маркирања пропозиције” („On triangulation in the domain of clause linkage and propositional marking”, стр. 285–337) као централан уводи појам *їтриан-ѓулације*, везујући га за специфичан холистички приступ анализи структурних особина које су заједничке за географски и генеалогички блиске језике. Овакав приступ илуструје се на на примеру анализе допуна које означавају суспензију асертивности, попут јужнословенског *да* или „севернословенског” (тј. источнословенског и западнословенског) *jakoby*.

Јасмина Грковић-Мејџор у раду „Развој допуна глагола перцепције у српском језику” („The development of perception verb complements in the Serbian language”, стр. 339–360) бави променама које настају у систему глаголских допуна у српском језику из географске, типолошке и компаративне перспективе. Како би представила ситуацију у прасловенском, ауторка даје преглед система допуна глагола перцепције у старо(црквено)словенском, који укључује и акузативне конструкције с партиципима (наслеђене из прасловенског) и *јакo-*, *како-* и *кѓде-*клаузе. Грађа показује да су се акузативне конструкције с партиципом изгубиле из старосрпског језика још у доисторијском периоду, тј. пре првих сачуваних писаних трагова из 12. в. Оне су се трансформисале у герундске конструкције са акузативом, која су потом потиснуте зависним клаузама. Развој допуна у форми клауза подразумевао је векове, и после периода конкуренције *јер(е)-* и *да-*клауза, у српском језику се усталила опозиција са *да-*клаузама за стечено знање и *како-* и *ѓде-*клаузама за објекат перцепције. Остајући у оквирима задатака установљених у уводном тексту, ауторка утврђује корелације између унутарјезичких и спољашњих утицаја на промене: промене у систему допуна последица су и унутарјезичких фактора и језичких контаката. Суштински унутрашњи језички генератор промена представљао је типолошко померање језика ка транзитивном, конфигурационом

систему, што је довело до нестајања партиципских допуна. Ауторка, међутим, истовремено утврђује и да је старосрпски језик током периода јачих страних, првенствено романских утицаја усмерио развој ка експанзији *да*-клауза са индикативном референцом. Следећи рад у зборнику, под називом „Прича о два пута: о развоју ланчаних релативних клауза у источнословенским језицима” („A tale of two pathways: On the development of relative clause chaining in East Slavonic”, стр. 361–386), написао је Андриј Даниленко (Andrii Danylenko), који истражује порекло релативних клауза у источнословенским језицима. Узимајући различите параметре (географске, социолошке, типолошке) при утврђивању критеријума, аутор ствара модел развоја релативних клауза у источнословенским језицима и њиховим дијалектима и закључује да он није ишао од слободне јукстапозиције преко хипотаксе до субординације, него је један смер промена водио од паратаксе до паратаксичке субординације, а други је, условљен аналитичким тенденцијама, довео до хипотаксичке субординације. Последњи рад у зборнику написала је Барбара Зоненхаузер (Barbara Sonnenhauser) под насловом „Стратегије релативизације у словеначком језику: дијахронија између језичке употребе и језичке дескрипције” („Relativisation strategies in Slovene: Diachrony between language use and language description”, стр. 387–406) и у њему је анализирао развој релативних клауза са везницима *ki* и *kateri* од најранијих писаних докумената до савременог словеначког језика. Ауторка издваја факторе који су утицали на овакав развој, а то су унутарјезички фактори као опште словенске тенденције, контакти са немачким језиком и металингвистички фактори.

Зборник *Diachronic Slavonic Syntax. The Interplay between Internal Development, Language Contact and Metalinguistic Factors* треба читати и доживети као двоструко сведочанство: сведочанство о томе колико се теоријско-методолошки развила историјска синтакса словенских језика, остајући и данас привржена опредељењу да се увек полази од текста тј. од потврђеног стања у грађи и корпусу, али и сведочанство о томе каква је у њој позиција историјске синтаксе српског језика и њених водећих истраживача. У оба случаја имамо разлог за велико задовољство јер ни дијахронијска славистика ни србистика више не заостају за другим филологијама и лингвистикама. Аутор овога приказа био је поносни сведок да је приказани зборник на великом америчком конгресу *93rd Annual Meeting*, одржаном у организацији *Linguistic Society of America* у Њујорку од 3. до 6. јануара 2019. године, изазвао заслужено велико интересовање бројне научне заједнице из читавог света и био изложен на престижном месту изложбеног простора.

Александар Милановић

Универзитету Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
aleksandar.jus@gmail.com

Миливој Алановић. *О дојунама и дојунавању у српском језику.*

Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, 267 стр.

Основно питање на које књига Миливоја Алановића *О дојунама и дојунавању у српском језику* даје одговоре јесте следеће: како теоријско-методолошки приступи депенденцијалне граматике и теорије валентности одређују статус и функцију допуне и каква су семантичка и синтаксичка ограничења допуне и регенса – глагола, именице, придева, прилога и предлога. Опширан критички одговор на први део питања даје први део књиге – *Опшћа размајрања: начела, њојмовник, јединице* који садржи пет поглавља, а на други део питања девет поглавља у другом делу – *Огледи и расправе из њроблематичке валентности речи*. Истраживачки корпус представљају дескриптивни речници – *Речник српскохрватскога књижевног језика*, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* и *Корпус савременог српског језика* Математичког факултета Универзитета у Београду, којима је прикључено више од 150 електронски доступних текстова из штампе различитих профила и са информативних, пропагандних и сличних сајтова. Попис цитиране литературе броји око 150 библиографских јединица на српском, руском, немачком, енглеском и француском језику.

Прво поглавље под насловом „Актанти и сирконстанти: граматичка и/или семантичка дихотомија” (стр. 14–96) уводног је карактера и по свему узорно. У њему је критички предочен развој теорије депенденцијалне граматике и теорије валентности (одељак 1. Валентност и зависност: од начела ка циљевима теорије), те одређен статус актаната и сирконстаната (одељак 2), да би се потом и на примерима на српском језику приказао структурни и семантички план реченице (одељак 3), након чега је у закључном делу (одељак 4) истакнуто да је нужно разликовати граматичке актанте и сирконстанте од семантичких. Општа оцена о ова два теоријско-методолошка приступа сведена је на то да је њима, како аутор каже, омогућен не само развој синтаксичке семантике већ дат и нови импулс и смисао синтаксички мотивисаним истраживањима уопште (стр. 27).

Изречена оцена да је дати приступ по свему узоран, што је карактеристично и за књигу у целини, темељи се и на томе што се аутор у овом поглављу позива на 23 аутора, односно 24 референце, при чему посебно истиче допринос Александра Белића разумевању датих односа у реченици, показујући тиме прво то да је процес комплементизације као универзални механизам организације исказа био предмет истраживања и у нешто ранијим синтаксичким и семантичким приступима, те, као друго, да формалне разлике у приступима, као и термилошке, не значе да резултати истраживања ранијих приступа нису и надаље значајни.

У другом поглављу, „Валентност и синтагматски односи међу речима” (стр. 28–42), аутор продубљује суд о досезима теорије валентности у анализи односа између реченичних конституената као и између конституентних

клауза у сложеној реченици, вреднујући је у односу на временски напоредне приступе – падежну граматику, теорију прототипа, концептуалну анализу, под чијим се утицајем она током времена унеколико и мењала.

Два основна принципа у успостављању односа у реченици су депенденција и конституенција; први, симболички представљен на вертикалној оси, дакле хијерархијски, „даје увид у унутрашњу организацију”, док други, предочен на хоризонталној оси, одражава синтагматске односе; при томе депенденција имплицитно укључује и конституенцију, али не и обратно (стр. 30).

Бројне разлике у појмовно-терминолошком одређењу депенденције као општег облика зависности, која се остварује ‘одоздо – нагоре’, а уже феномена валентности и рекције, који се остварују по моделу ‘одозго – надоле’, а самим тим и разлике у предочавању односа у реченици, налажу њихову експлицитну формулацију у оквиру сваког појединачног текста. Алановић валентност дефинише као општу способност управљања, а рекцију као специфичан вид такве способности. У складу са основним ставом Тенијера да је финитни глаголски облик главни реченични регенс, он издваја неколико рестриктивних критерија релевантних за организацију реченице и односе међу њеним конституентима : (а) само структура са финитним глаголом има статус реченице; (б) леву валентност глагол испољава тек када је у финитном облику; (в) број, форма и значење зависних чланова реченице усклађени су са обележјима (валенцијским, обличким и значењским) финитног глагола; (г) финитни глагол предвиђа ограничен број и сталну форму својих допуна; (д) финитни глагол не предвиђа број и форму својих додатака, који су с њим семантички компатибилни (стр. 32). Односи између регенса и депенденса су такви да се валентност остварује као квантитативна и квалитативна, обавезна и факултативна, синтаксичка, семантичка и прагматичка, лева и десна, те као микровалентност и макровалентност (стр. 33). Значајним отклоном од првих верзија теорије валентности може се вредновати разликовање и семантичке и прагматичке валентности, којима аутор, под утицејем Хелбига и Агела, и у наредним поглављима поклања знатну пажњу.

Следећи праксу Лајпцишке школе депенденцијалне граматике, Алановић рекцију одређује као способност регенса да одреди морфосинтаксички лик, а тиме и синтаксичку функцију депенденса. С обзиром на категоријална обележја регенса и депенденса, те њихове односе, он разликује категоријални тип рекције, такав је нпр. субјекат у номинативу као обавезна допуна предиката, односно у генитиву као допуна девербативне именице, те лексичку рекцију као супкласификациони тип категоријалног, и јаку и слабу рекцију које се међу собом разликују по степену предвидљивости морфолошког лика депенденса. У складу са новијим приступима у славистици, афирмисаним и у *Нормативној граматици српског језика* (2013) Предрага Пипера и Ивана Клајна, аутор као посебне облике валенцијског механизма издваја и ‘прикључење’ депенденса регенсу у контактном положају (*лице са екрана*) или увођењем додатка који сигнализира спецификацију значења предиката, нпр. (*седећи на столици / у кући / на сасијанку*). Конгруенција као формално обличко усаглашавање регенса и депенденса може бити израз детерминативног или депенденцијалног односа.

Наредна два поглавља првог дела монографије – „Основне валенцијске операције у структурирању реченице” (стр. 43–60) и „Допуне и додаци – између обавезности и испуствости” (стр. 61–76) својеврсна су разрада прва два те стога и веза између њих и завршног поглавља под насловом „Валенцијски статус и хијерархија синтаксичких јединица”. Следећи основне принципе депенденцијалне граматике и теорије валентности, аутор настоји да у првом од ова два поглавља издвоји основне реченичне моделе у српском језику, обрађајући притом посебну пажњу на хетероморфне ликове реченице са истим глаголом као регенсом у настојању да утврди разлоге дате појаве односно домен који их покреће – морфосинтаксички или семантички. Укључивање већег броја библиографских јединица, а тиме и већег броја коментара, из славистичке, посебно сербокroatистичке, литературе у складу је са предметом истраживања и корпусом. Основне валенцијске операције – редукација и екстензија – тичу се броја и типа испуштених односно укључених факултативних допуна и додатака што је регулисано како значењем глагола тако и међусобном компатибилношћу допуна и додатака. Издвојени базични модели са транзитивним глаголом као предикатом прецизно су синтаксички идентификовани и потврђени примерима, коментарисаним са становишта синтаксичке, семантичке и прагматичке разине.

Поред редукације и екстензије као основних облика валенцијских операција Алановић предочава и варијацију и контракцију. Варијација као вид слободне парадигматске алтернације глаголских допуна омогућава реконфигурацију рекцијског модела, што не утиче на семантички садржај реченице, како истиче. Пажње је вредна и добро изведена анализа примера валенцијске варијације јунктивних и дисјунктивних, те директивних, пронунтивних и сл. глагола говорења. Контракција се заснива на кондензацији објекатске клаузе девербативном именицом ако је на позицији регенса пермисивни или стимулативни, али не и општепринудни глагол. Поред пропозиционог објекта истом типу варијације подлеже и експликативни објекат уз директивне и поједине стимулативне глаголе. У закључном делу овог поглавља аутор с правом истиче да „циљ теорије валентности није само утврђивање реченичних модела које конституише један глагол као носилац валентности већ и формулисање правила под којима се ови генеришу” (стр. 60).

Четврто, наредно везивно поглавље између првог и задњег поглавља првог дела монографије, посвећено је статусу допуна и додатака, сагледаних на синтагматској оси, уз вођење рачуна о лексичким и прагматичким параметрима реченице, у складу са учењима Тенијера и Хелбига (Tesnière 1959; 1969²; Helbig 1992). Након провере критерија на основу којих се, према Агелу (Ågel 2000) и релевантној литератури, разликују допуне и додаци – неопходност, детерминативност, формална специфичност или предодређеност, садржинска или значењска специфичност и супкатегоризација, Алановић истиче да је рекцијска способност регенса, категоријална и лексичка, основ класификације депенденса, те стога треба утврдити његов супститутивни потенцијал. Тестови потврђују да се формално специфичан сателит не може заменити конкурентним граматичким јединицама, на основу чега се и разликују обавезни адвербијали или прилошке допуне од правих или типичних допуна (субјекат, објекат, предикатив и сл.). Позивајући се на Лазара, аутор

допуне одређује као супкласно специфичне и формално специфичне чланове реченице, којима се идентификују учесници као стални елементи ситуације, док се додацима као јединицама са специфичном детерминативном функцијом идентификују променљиве околности у којима се радња реализује; они се, стога, одликују вишим степеном самосталности, факултативношћу и способношћу мултипликације.

Након вишеструке провере до сада издвојених критерија за разликовање допуна и додатака и постављених класификација, Алановић предлаже тро-степени систем валенцијских јединица односно трочлану класификацију: допуне (обавезне, испустиве и факултативне) – адјункти (обавезни проширујући додаци)¹ – додаци (пратећи и слободни сателити).

Завршно поглавље првог дела књиге, под насловом „Валенцијски статус и хијерархија синтаксичких јединица” (стр. 77–96) резултат је ауторовог познавања и тумачења депенденцијалне граматике и теорије валентности, разраде и надоградње њихових постулата, а детаљна анализа примера реченичних модела и њихових конституената, посебно оних синтагматски организованих, потврда става да у анализи треба уважити све оне параметре који су укључени у креацију реченице – лексичке, семантичке, граматичке и прагматичке. Циљ му је, дакле, био да испита могућности успостављања „функционалне хијерархије међу валенцијским категоријама – регенсима и депенденсима, посебно међу допунама и додацима – те како се она одражава на функционисање базичних синтаксичких јединица – субјекта, предиката, објекта, адвербијала и атрибута” (стр. 78), чему посвећује два централна одељка „Глагол и предикат: структурно и/или семантичко језгро реченице” и „Хијерархија комплемената”.

Полазећи од структурних разлика предиката, Алановић прост предикат третира као јединствену јединицу која је истовремено носилац семантичке информације, а тиме и валентности, и граматичке информације о лицу; код сложених глаголских облика ове две информације су раздвојене – носилац граматичке информације је глагол у финитном глаголском облику и као такав регенс за онај у инфинитном (ФГ – финитни глагол + ЦГ централни глагол). Тако структуриран предикат је семантичко језгро реченице у којем ФГ управља субјектом, а ЦГ другим допунама и додацима, а као носилац семантичке информације посредно и субјектом, што значи да у реченици постоје два језгра – структурно и семантичко. Исти тип односа регенса и депенденса успоставља се и на хијерархијски нижем синтагматском плану, на основу чега се разликују централно и помоћно структурно и централно и помоћно семантичко језгро. Централно структурно језгро, како аутор показује, представља основу за формирање реченичног модела, а помоћно синтагматског, будући да омогућује увођење пропозиционих или логичких аргумената у оквиру синтагме. На основу даље анализе примера аутор разликује још централна и периферна структурна односно семантичка синтагматска језгра; уп. нпр. тумачење следећег примера: *йочейѧк рада фабрики* – синтагматски регенс (почетак) „има улогу помоћног семантичког језгра јер фазно модификује означену радњу → фабрика почиње да ради” (стр. 89). Сводећи

¹ Алтернативно термилошки неологизам ‘придруга’.

разматрање о глаголској перифрази, аутор изводи следеће закључке: глаголска перифраза представља сложену синтаксичку јединицу (тј. интеграт), а уз ФГ или комплекс ФГ + ЦГ, укључује и друге (релативно) аутономне синтаксичке јединице, што се доказује одговарајућим синтаксичко-оперативним тестовима; централно семантичко језгро предиката у ширем смислу распооређено је на позиције аргумената управног глагола, који чини структурно језгро реченице.

Разликовање структурног и семантичког језгра предиката води даље Алановића ка издвајању једног специфичног типа перифрастичног предиката, термилошки идентификованог као предикат у ширем смислу. Такав предикат остварује се у неколико комбинаторичних модела: субјекат + управни глагол (Стигао га је умор); управни глагол + директан објекат (Дао је налог да се објекат уклони); управни глагол + индиректан објекат (Посветио се писању кратких прича); и управни глагол + адвербијал (Ушли су у преговоре с побуњеницима). У синтагми са управним глаголом ови депенденси као носиоци семантичке информације односно као семантичка језгра не само предиката већ и реченице остварују следећа обележја: субјекат је конгруентан са управним глаголом, директни објекат подлеже пасивизацији, у састав индиректног објекта и адвербијала улазе и лексичке јединице којима су идентификовани процеси и 'предметни појмови' (стр. 87 и 88).

На основу спроведене анализе и постављене типологије, Алановић предочава функционалну хијерархију која се заснива на конкомитанцији језичких јединица. Сажимајући резултате истраживања, представљене и схематски, Алановић закључује да је субјекат као посебан тип допуне увек само депенденс управног глагола; типичне допуне – објекат (директни и индиректни), предикатив, агентивна допуна и логички субјекат депенденси су реченичног и синтагматског управног глагола; одредба средства као помоћни објекат је атипична допуна која не улази у базични валенцијски модел управног глагола. Глаголски додаци се међусобно разликују по степену обавезности укључивања у реченицу: посебни су адјункти који су обавезни, а типични слободни и пратећи адвербијали. Хијерархија између именичких додатака заснива се на разликовању додатака првог одредбеног реда – детерминативи, и додатака другог реда – конгруентни атрибути.

Чињеница да су предочени феномени у вези са организацијом реченице и односима међу њеним члановима били предмет различитих теоријско-методолошких приступа ни на који начин не умањује значај депендецијалне граматике и теорије валентности које дају јасно и прецизно формулисане одговоре на основу критичког ишчитивања и тумачења реченице и односа међу њеним члановима са лексиколошког, семантичког и синтаксичког становишта.

Други део књиге, *Обледи и расправе из проблематике валентности речи*, садржи девет поглавља у којима се Алановић, полазећи од депендецијалне и функционалне граматике, као и од теорије валентности, бави предикатом, објектом, валентним потенцијалом именица и придева и моделима њихове морфосинтаксичке реализације, синтаксичко-семантичком валентношћу каузативно-манипулативних глагола и глагола асистенције, те допунском клаузом.

У првом поглављу другог дела књиге, под експресивним насловом „У порази за реченичним предикатом – два пута, исти циљ” (стр. 98–114), Алановић са становишта двају граматичких приступа – депенденцијалне и функционалне граматике, позивајући се на своја ранија истраживања те на релевантну литературу, утврђује структурна и морфосинтаксичка обележја предиката и реченичне обрасце у којима се он јавља. Применом два наведена приступа добивен је читав низ нових података, те прецизније формулисани и објашњени они изведени са неких других полазних становишта.

Алановић с правом закључује да је транспозиција примарног значења у секундарна апстрактнија значења вид промене валенцијског статуса што проузрокује промену функције – примарни суплументи постају алтернативни комплументи, и нови облик граматикализације, нпр. транспозиција просторног значења у предикатско праћена је синтаксичком конфигурацијом коју чине финитни глагол и једна његова функционална пројекција формално најближа адвербијалима (стр. 104). Овај тип глаголских сателита одређује термином трансадвербијали и констатује да их одликује низак степен формалне предвидљивости, да је веза са примарним конструкционим обрасцем у појединим случајевима сачувана, те да нови реченични модел, релативно стабилне форме, није резултат обавезне или примарне валенције глагола (стр. 105).

Полазећи од функционалнограматичког одређења предиката, те од става да промена реченичног обрасца одражава различите метафоричне сценарије (супстанцијализацију, персонификацију, оријентацију), Алановић анализира различите структурне типове предикатских конструкција са предикаторским, формалним, фактивним или процесуалним, субјектом (*Ойала је йродаја намеџийаја*), објектом (*Извели су муњевий найад*), адвербијалом (*Још нисмо доџли до ње сјознаје*) или атрибутутом (*Нема жељу за освейом*). У наредном кораку анализе ових предикатских конструкција и реченичних модела показује се да предикаторска функција субјекта, на пример, проузрокује померање акторских актаната на позицију сирконстаната или објекта.

У другом поглављу овог дела књиге Алановић се бави статусом објектске допуне и утврђује услове под којима је она обавезна / факултативна, дакле на основу структуре реченичног обрасца, с једне стране, те под којима је, с друге, не/испустива, што проверава тестом елиминације. На основу анализе реченичних образаца с глаголима комуникативних радњи, општекаузативних глагола, транзитивних глагола типа *јесџи*, *йиџи* и *даџи* он изводи неколико закључака о појединачним случајевима, нпр. – перфективни транзитивни глаголи хабитуално употребљени захтевају идентификацију објекта, конкретног или неодређеног (*Поједем неџио мало и одем на сјавање*), те стога ни не квалификују вршиоца радње; имперфективни транзитивни глаголи у квалификативном значењу не везују за себе објекат (*Он йуџи*), осим у случају када се квалификације тиче својства испољеног на одређеном објекту (*Не једем месо*). Општи закључак о облигаторности / факултативности објекта Алановић изводи на крају поглавља: облигаторан објекат експлицитно или имплицитно укључује се у дату структуру, а факултативан по потреби, на основу логичко-семантичких оклоности, од којих зависи и структура реченице (стр. 124).

У наредном, трећем, поглављу „Комплементарност глаголске и именичке валентности у светлу изражавања транзитивности” (125–136) Алановић продубљује истраживање категорије транзитивности – укључује и именичке речи; утврђује разлику између синтаксичког и семантичког вида транзитивности којима је у основи исти концепт односно исти пропозициони садржај; испитује услове под којима долази до неутрализације семантичке транзитивности и, супротно томе, до секундарног развоја семантичке транзитивности, те даље како се то одражава на синтаксичку транзитивност, односно, из другог угла, како синтаксичка транзитивност одражава семантичку. Полазећи од Хелбига и других аутора, као и од својих претходних истраживања, Алановић усмерава пажњу на примере где су синтаксичка и семантичка транзитивност раздвојене, што се показује у разлици у броју синтаксичких и семантичких јединица. Модификације основног, двоаргументног, модела транзитивних конструкција – агенс на синтаксичкој позицији субјекта / пацијенс на позицији објекта, испољавају се као промена семантичких улога или синтаксичког модела, као што је укључивање других објекатски ангажованих партиципаната, с једне стране, те објекатских допуна у неакузативном облику, с друге. Да би утврдио под којима условима – семантичким и синтаксичким, долази до промене типа транзитивности али и до укидања једног од ова два издвојена вида, Алановић подвргава детаљној и прецизној анализи примере попут следећих: *Добио сам џејмса* – очување синтаксичке транзитивности омогућава трансформацију активног облика глагола у рефлексивни пасив; *Добио сам осигурање* – медијалност наместо транзитивности; *Ухватила ме је ширма* – идентификатор стања на позицији граматичког субјекта, а носилац директног објекта формулише базичну пропозицију са медијалним глаголом као предикатом, и слично. Секундарна семантичка транзитивности развија се код интранзитивних глагола, посебно код глагола кретања, као у примерима типа – *доћи до новца*, *удаљити се од џеме*, *ући у нејознају мајерију*. Транспозиција просторног у непросторно значење, како Алановић показује, омогућена је избором одговарајућих лексичких јединица које не могу бити у функцији локализатора. Прелаз просторног локализатора у семантички објекат радње омогућен је променом глаголског значења којима се означава одређена фаза радње – *изаћи из бунила*, *ући у расправу*, који се у литератури идентификују као глаголска перифраза, перифрастични предикатски израз. У тим случајевима носилац транзитивности није глагол, већ његова одговарајућа допуна која идентификује објекат укључен у радњу, из чега следи да лексичко-граматичка допуна глаголу није само корелатив логичког предиката већ и логичког објекта. Поред ових модела секундарне семантичке транзитивности, Алановић анализира и оне у којима глаголи кретања изражавају пасивност, што проузрокује и функционалну инверзију партиципаната – *Ова весла је савијала и до нас*, и слично.

Полазећи од врсте речи као категоријалног обележја, Алановић у наредном поглављу испитује валентност придева („Начела придевске валентности”, стр. 137–148), с циљем да утврди које видове валентности они испољавају, на којим позицијама у реченици су регенси, и које валенцијске функције имају њихови сателити. На синтаксичкој разини валентност се остварује преко рекције главне речи (*жељан доказивања*), семантичка валентност преко

морфолошке конгруенције с главном речју (*ова њвоја зелена каја*), односно онда када је придев на позицији предикатива који не остварује функцију регенса. Из чега следи, како закључује, да је валентност лексичко-семантичко обележје и да, углавном, не зависи од структурне позиције речи (стр. 143). Рекцијску везу са својим сателитом придев остварује и као конгруентни атрибут и као предикатив (*људи сиремни на све; бићи сиреман на све*). Нерекцијски придеви, како даље показује, отварају место за додатне атрибуте, нпр. квантификацију дате особине (*веома леј*), а рекцијски и за допунске и додатне (*ирилично свесћан чеџа*). У складу с овим разликама рекцијски придеви као експоненти пропозиционог предиката остварују функцију предикатора у двопрпозиционим конфигурацијама; нерекцијски придеви су модални оператори у оквиру једне пропозиције, али у двоклаузалном моделу (*Он је жељан да се доказује*). Поред ових класа придева издвајају се и придеви у улози дијатетичког оператора – *Она није вредна сјомена, Он није досћојан њошћовања*.

Сажета оцена о резултатима истраживања предочених у овом поглављу своди се на следеће: теорија валентности примењена је на једну до сада мало истраживану морфосемантичку класу речи, те су тиме њени досези и домени проширени; придеви као морфосемантичка класа речи потпуније су и тачније протумачени применом метода теорије валентности.

Пето и шесто поглавље посвећени су истраживању синтаксичко-семантичке валентности глагола двеју семантичких класа – каузативно-манипулативним и глаголима асистенције. Овакво њихово позиционирање у књизи сигнализира прелаз са испитивања одређених врста речи на испитивање семантичких класа одређене врсте речи, у овом случају глагола. У првом од ова два поглавља, под насловом „Основни принципи синтаксичко-семантичке валентности каузативно-манипулативних глагола” (стр. 149–164), Алановић веома детаљно испитује глаголе дате семантичке класе, те на основу свеобухватне детекције примера и прецизне формулације добивених података закључује да се специфичност реченичних модела у којима се на позицији предиката налазе глаголи ових класа може утврдити интеграцијом синтаксичког и семантичког приступа концепту валентности глагола.

Каузативни глаголи и каузативне конструкције су двоактантни, будући да именују ситуације са два непосредна учесника – једног у улози агенса каузатора (супраагенса), а другог објекта (субагенса) каузације. Деловање агенса каузатора изазива трансформацију објекта каузације (*разбићи шћо*), или манупулацију лица (*ирисилићи коџа на шћо, убедити коџа у шћо*). Каузативни глаголи су обавезно транзитивни, а реченични модел стога двоаргументан. На основу односа међу актантама, дакле карактера предузете радње, Алановић разликује неколико поткласа каузативних глагола који захтевају објекат субагентивног типа: ситуативни (*неко води коџа*), ексцитативни (*неко је наљућио коџа*), статуснотрансформативни (*неко је зайојио коџа*) и транслативни (*неко је разбащинио коџа*); лимитативни директивни глаголи (*неко конћролище коџа*) поред објекта субагентивног типа везују за себе и пропозициони. У троаргументном реченичном моделу глагол поред субјекта управља и двома објекатским допунама – објектом каузације као субагенсом и ефектом каузације односно субпредикатом (*Лекари џа наћерају да иде на јуџ*;

Онемогућио му је најредовање у служби). У четвороаргументном реченичном моделу додатно се уводе факултативни објекти (*неко је објаснио нешто коме о неком или нечем; неко је њослао нешто коме њо неком*).

Шесто поглавље, под насловом „Синтаксичко-семантичка валентности глагола асистенције” (стр. 165–182), наставак је претходног и у тематском и теоријско-методолошком смислу. Поткласа глагола асистенције, у којој се издвајају две групе које изражавају исти логичко-семантички концепт – асистивни и опстантивни глаголи, разликује се од других поткласа каузативно-манипулативних глагола по томе, како Алановић показује, што је деловање агенса каузатора или супраагенса усмерено на омогућавање/онемогућавање радње субагенса који је усмеран на њену реализацију. Различите, дво- и троаргументне, реченичне моделе са овим глаголима у функцији регенса Алановић испитује на бројним примерима из речничког корпуса и са интернета, а провера на моделским примерима, које схематски прецизно презентује, након чега утврђује синтаксичко-семантички статус укључених аргумената. Субјекатски аргумент остварује се као супраагенс (*неко је омогућио коме да учини што*), при чему под одређеним околностима и неанимантни феномени могу бити појмљени као вољни актери (*Кица је њомогла раширима*); у свим другим случајевима неанимантни појам на позицији субјекта нема функцију супраагенса већ је експонент логичког аргумента објекатског типа (*Ова књижа ми је њомогла да сиремим њај исјий / Захваљујући овој књизи њоложио сам исјий / Пошто сам чијао њу књижу лако сам њоложио исјий*). Асистивни и опстантивни глаголи управљају номиналним, реченичним и инфинитивним објектом. Номинални објекат у функцији је субагентивног, субпредикатског или пропозиционог типа објекта у дативу или слободном акузативу. Пажње је вредна и Алановића напомена о обавезности укључивања адвербијалних детерминатора околносног типа у случају испустања субагентивног или пропозиционог објекта (*Помажем њо кућама*).

У последња три поглавља монографије Алановић представља резултате истраживања допунске клаузе, проширујући предметне домене граматике зависности и теорије валентности, те тиме и проверавајући њене досеге и експланаторну моћ. Истовремено он долази до нових података и потпунијих објашњења о јединицама које испитује и њиховим односима са супраординираним предикатима или предикатским парафразама. И као треће, он у ова три поглавља истражује допунску клаузу на основу њеног значења, те као допуну одређене класе глагола од чијих семантичких обележја зависи њено синтаксичко устројство, да би у задњем поглављу предочио статус и функцију допунске клаузе као депенденса поствербалних именица и именица у функцији проформе пропозиционог садржаја.

Прво у низу од ова три поглавља је поглавље под интригантним насловом „О значењу и значењима допунске клаузе” (стр. 183–213). Предочивши да се допунске клаузе у сербокроатистичкој литератури разматрају са синтаксичког становишта, на основу чега се разликују субјекатске, објекатске и атрибутске; са семантичког по којем се идентификују као изричне, премда ‘изричност’ као семантички параметар није прецизно дефинисана; и са становишта теорије валентности као допунске или комплементне, на основу

чега се разликују од свих адвербијалних и атрибутских клауза у функцији депенденса, Алановић се одлучује да их испита са семантичког становишта као најпроблематичнијег.

Одређење концепта ‘изричности’ Алановић изводи преко одређења семантичког садржаја глагола комуникативних радњи у функцији предиката пресупониране суперординиране клаузе којом се идентификује нека ситуација, догађај, намеравана радња и слично, о којима се реферише у допунској клаузи, која је носилац основне, главне информације. Допунске клаузе могу, што и другачије засноване типологије потврђују, имати субјекатску, објекатску, атрибутску и предикативну функцију. Из опсежног и детаљно анализираних примера видно је предочити обраду неколико поткласа ових клауза да би се потврдио суд о досезима и вредности ауторове анализе. Тако, на пример, он издваја девет типова значењских односа између допунске клаузе и прилошког предикатора којим се вреднује њен семантички садржај на основу критерија веродостојности (нпр. *јасно, очигледно*), доступности чијим спознајно-аналитичким способностима (*непознато, разумљиво*), могућности остварења нове ситуације (*вероватно, извесно, могуће*), очекиваности, уобичајености или законитости (*логично, необично, природно*), истинитости (*тачно*), пожељности или корисности (*добро, њој потребно, корисно*). Прилошким предикатором се у неким случајевима речено допунском клаузом смешта у спознајни фокус говорника (*приметно, уочљиво*), или изриче позитиван или негативан став према радњи допунске клаузе (*драго, жао, мило*). Исто тако тачно и прецизно спроведена је анализа атрибутских допунских клауза, чији је регенс именица, девербална или деадјективна, или придев у улози предикатора или модалног индикатора. Допунском клаузом уз именички регенс означава се садржај комуникативне, афективне, интелектуалне, каузативне и сличне делатности агенса (нпр. *Постоји сумња да су овакви производи радиоактивни; Они још нису свесни да ће бити искључени; Нисам рад да ширим њанику*). Предикативне допунске клаузе саставни су део копулативних и семикопулативних конструкција (нпр. *Ово је да њаднеш у несвесно; То значи да си њодрешио*). Пропозиционе допунске клаузе, како Алановић показује, компленти су копулативних, именичких и прилошких, предиката чији је лексичички део модални оператор (нпр. *Неојходно је да јој њо кажеш*); исту функцију имају и уз именички или придевски регенс.

Предочивши у петом поглављу другог дела књиге основне принципе синтаксичко-семантичке валентности каузативно-манипулативних глагола, Алановић се у осмом поглављу бави допунском клаузом за коју су они регенс (стр. 214–242). Према ове допунске клаузе имају синтаксичку функцију објекта, у пасивној дијатези субјекта, оне не остварују нити пацијативну нити агентивно значење, већ значење последице настале као резултат оствареног узрока, из чега следи да допунска клауза то значење стиче на основу значења регенса, а не форме и функције као консекутивне клаузе. Осим каузативно-афективних и каузативно-ситуативних глагола (нпр. *увредиши, увести*), сви други каузативно-манипулативни глаголи конституишу тровалентни модел реченице – субјекат у функцији каузатора и два објекта – обје-

кат каузације у функцији субагенса, и њен ефекат у функцији субпредиката. Корелативи ових допунских клауза су различити морфосинтаксички типови објекта. Полазећи од остварених реченичних модела, функције допунске клаузе и њеног корелатива, те лексичког значења управног предиката, Алановић аргументовано класификује каузативно-манипулативне глаголе у 16 група са неколико подгрупа, што је важно за лексиколшка истраживања и корисно за лексикографску праксу.

У четвртм одељку овог поглавља Алановић предочава структурне одлике допунских клауза; издваја два основна типа – клаузе са везником *да* и непарадигмичним предикатом (имобилни презент), и клаузе са везником *да* и *како* или помоћним секундарним субординатором (упитни прилози и упитна речца *да ли*) и парадигматичним предикатом.

Последње поглавље, под насловом „Пример лексикализације значења: улога допунске клаузе уз један тип именичког регенса” (стр. 243–254) пажње је вредно како због узорно изведене анализе и добивених резултата истраживања, тако и стога што предочава механизам лексикализације пропозиционог садржаја. Након уводног дела посвећеном одређењу проблема истраживања, Алановић у другом одељку детаљно анализира атрибутске допунске клаузе са рекцијским именицама *начин*, *разлог*, *узрок*, *циљ*, *жеља*, *намера*, *пошреб*, *случај* које се, како показује у трећем одељку, јављају у оквиру управо оних адвербијалних конструкција чијом се номинализованом проформом могу сматрати.

Приказ књиге *О дојунама и дојуњавању*, која је резултат Алановићевог вишегодишњег истраживања типова, функција и значења допуна и допуњавања као семантичко-синтаксичког механизма организације реченице, завршићу на основу оцене о његовом досадашњем раду и односу према раду. Поред литературе на српском језику, он редовно прати и добро познаје литературу на француском, немачком, енглеском и руском језику не само као добар, већ и лингвистички школован, зналац, тих језика. Он литературу користи на два начина – као алатку у истраживању, и као предмет проверавања и оцењивања, те стога његове радове треба вредновати не само на основу спроведених анализа и добивених података, већ и на основу његовог критичког суда о изабраном теоријско-методолошком приступу. Депенденцијална граматика и уз њу развијена теорија валентности у србистици је ретко доследно примењивана, поготово стога што су је реакције, изречене са становишта традиционалне граматике, на њену прву, истина врло рестриктивну верзију, на дуже време потиснуле на место које јој не припада, што Алановића књига показује. У том смислу могло би се рећи да би било добро да управо он приступи ревизији овог приступа, и то из два разлога – што морфосинтаксичке разлике између српског језика и немачког и француског језика као првих језика на које је овај приступ примењен могу потврдити значај семантичке компоненте у успостављању односа између реченичних чланова, те што су за то потребни велика истраживачка упорност, а такву показују и први његови радови, те искуство какво је он стекао као један од аутора или и уредник петотомне немачко-српске контрастивне граматике – *Deutsch-serbische kontrastive Grammatik* (2012–2018).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ÄGEL, Vilmos. *Valenztheorie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2000.
 HELBIG, Gerhard. *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.
 TESNIÈRE, Lucien. *Éléments de syntaxe structural*. Paris: Éditions Klincksieck, 1969².

Вера Васић

Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Одсек за српски језик и лингвистику
 Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
 vvasic021@gmail.com

UDC 811.163.41:811.161.1'373(049.32)

Јелка Матијашевић. *Деривајолошко-лексиколошка исцртавања руског и српског језика*. (ур. Вера Васић и Марија Стефановић).
 Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, 718 стр.

1. Зборник радова Јелке Матијашевић *Деривајолошко-лексиколошка исцртавања руског и српског језика*, који су уредиле Вера Васић и Марија Стефановић, представља значајан допринос србистици и славистици, будући да су у њему представљени радови засновани на контрастивном приступу одабраним проблемима у српском и руском језику.

Уреднице у предговору наводе да „Објављивање зборника радова проф. др Јелке Матијашевић (1939–2018) представља не само израз захвалности њених колега и бројних генерација студената Одсека за славистику и Катедре за руски језик и књижевност Филозофског факултета у Новом Саду за више од тридесет година преданог рада посвећених русистици и славистици уопште у нашој средини, него и наш покушај да поновним објављивањем њених радова насталих током више од четрдесет година активног бављења контрастивним истраживањима руског и српског језика у дериватологији, лексикологији, семантици и морфологији, поново укажемо на њихову научну вредност и актуелност”.

Следи библиографија радова проф. др Јелке Матијашевић, коју је приредила Нада Усановић Ашоња (стр. 13–23). Библиографија садржи оригиналне истраживачке радове, приказе, преводе настале у периоду од 1970. до 2016. године, затим податке о учешћу Јелке Матијашевић у научноистраживачким пројектима, менторству у изради докторских дисертација и магистарских радова.

2. У *Зборнику* је 58 радова – педесет на српском и осам радова на руском језику. Опште одлике свих представљених радова јесу:

- изузетна *прецизност* у представљању језичке грађе, заснована на одређеном теоријском приступу одабраном предмету проучавања;

- *богаџа језичка ѓрађа* из извора различитог типа – речника српског и руског језика, књижевних дела, разговорног језика и др.;
- минудиозна *аналиџичноџ* у складу с постављеним научноистраживачким циљем и методологији примероној дериватолошким и лексиколошким испитивањима језика;
- научна *синџеза* посматраног проблема теоријског и прагматичног типа, са јасно истакнутим законитостима, неретко и са истакнутом потребом за даљим научним истраживањима посматраног језичког феномена.

3. У научноистраживачком раду Јелеке Матијашевић поједини проблеми заузимају централно место. То су системски обрађене теме којима је посвећено више радова, нарочито о категорији агентивности и деминуцији у српском и руском језику.

Јелка Матијашевић посматра језик у континуитету, трагајући за местом и улогом дијакхроније превасходно у дериватолошким и морфолошким, али и семантичким испитивањима. Ауторка учача динамику у језику као систему, са јасним научним ставом да дериватолошко-семантичка истраживања представљају најбољи вид за проучавање, опис и перспективу развоја језичког система. Такође, већ познате ставове у науци, нпр. о суфиксацији и изведницама као најпродуктивнијим образовањима, с посебним освртом на именичке изведенице, потврђује озбиљним истраживањима на обимној лексичкој грађи.

4. У оваквом богатом научном опсегу тешко је строго распоредити радове и истраживања према дисциплинарним карактеристикама, али је могуће разврстати их у неколико кључних научних поља којима је Јелка Матијашевић била посвећена у свом научноистраживачком раду. Доминатна су дериватолошка истраживања, али у самој творби речи, како је то и ауторка нагласила „на својеврстан начин се прелама и укршта проблематика фонологије, морфологије, синтаксе, лексикологије, семасиологије, стилистике и других лингвистичких дисциплина”.

Стога је класификација радова која ће бити предочена у овом приказу према основним дисциплинарним обележјима условна. Овакав поступак, ипак, показује која су научна поља била у фокусу рада Јелке Матијашевић, али и њено виђење посматраног проблема из перспективе сродних дисциплина. Он се разликује од концепције и устројства радова у *Зборнику* будући да су у њему истраживања распоређена према хронолошком принципу.

4.1. ДЕРИВАТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

4.1.1. ОПШТА ДЕРИВАТОЛОШКА ПИТАЊА

У раду под насловом *Око неких џиџања џворбе речи* (стр. 253–260) Јелка Матијашевић проблематизује однос семантичке и морфолошке деривације. Надаље се бави предметом дериватолошких проучавања, и истиче да је значајно размотрити колико неизведене и изведене речи доприносе комплексном схватању творбе речи, посматрано кроз призму творбеног значења и илустровано неким семантичким творбеним типовима. Ауторка сматра да је лексичко значење индивидуално, а да је творбено значење између граматичког и лексичког, те да унутар творбеног значења свака реч има

своје лексичко значење. У складу са наведеним ставом произилази и схватање да је систем творбених типова одлика морфолошке и семантичке деривације. Као закључак износи мишљење да семантичка деривација чини са морфолошком нераздвојну целину, те да јој је свакако место у творби речи.

На већ представљени рад надовезује се истраживање о *семантичкој деривацији и њеном односу према морфолошкој деривацији и семантичкој реконструкцији* (стр. 122–144). У раду је заступљен семасиолошки приступ, који се базира на испитивању односа садржаја и изражаја односно на испитивању семантике у домену творбе речи. Истраживање је засновано на анализи префиксално-суфиксалних именица – ауторка посматра њихову структуру и њихову генезу на материјалу руског и српског језика и закључује да је код ових десупстантива префиксација претходила суфиксацији, та да се у основи морфолошке деривације налази семантичка деривација као покретач. Семантичка реконструкција открива ланац значења у погледу семантичког развика – од првобитног просторног значења до бројних данашњих семантичких реализација.

Рад под насловом *Дериватологија данас* (стр. 489–495) говори о неким питањима важним за статус дериватологије у словенским језицима: о називу дисциплине, о месту међу осталим језичким дисциплинама и теоријско-методолошким приступима.

Овој групи радова могао би припадати и рад посвећен феномену *речи са творбеног аспекти* (стр. 602–610) будући да се у њему проблематизује творбени статус речи у дериватологији два словенска језика – руског и српског, кроз један преглед одабраних питања и проблема, релевантних за творбу речи.

4.1.2. ДЕРИВАТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПОСВЕЋЕНА ТВОРБЕНИМ ПРОЦЕСИМА. У раду *Префиксација и двовидност глагола* (стр. 511–518) ауторка саопштава да је у словенским језицима на крају 20. века испољена, с једне стране, активна суфиксација у повећању масе двовидских глагола на рачун све бројнијих позајмљеница, нарочито англицизама, а с друге – врло уочљив је пораст префиксације код двовидских глагола са позајмљеним и домаћим основама (срп. *реаговати* – *одреаговати*, *контактирати* – *исконтактирати*, *испоштовати* (пропис, обавезе, рок, обећање и сл., тј. испунити, одржати), *уснимити*; рус. *реагировать* – *отреагировать*, *банкротиться* – *обанкротиться*, *сформировать*).

Рад *Творбене новине у руском и српском језику с почетка 20. и почетка 21. века: социолингвистички аспекти* (стр. 555–565) заснива се на ставу да су иновације у творбеном систему релативно ретка појава будући да систем има своја унутарјезичка „правила понашања” који опслужује релативно ограничен број инвентара. Према томе, иновирања има поприлично, али је правих иновација, неологизама, мало, ово посебно важи за системе који чине структурну основицу језика, а ту спада и деривација. Међутим, ауторка наводи да је абревијација једна од несумњивих творбених новина 20. века. Посматрано са социолингвистичког становишта, у српском језику абревијација у суштини има опште генетске и функционалне особености и нешто умеренији развојни ток. У руском језику су абревијатуре пак од периферног техничког средства с почетка 20. века, од официјелно-пословне и научне

сфере, одакле стижу, у протеклом периоду постале стандардно деривационо средство, ушле су у систем деривације напореда са осталим творбеним инвентаром.

Исти проблем се надаље развија у раду *Конвергентные явления в области словообразования русского и сербского языков* (стр. 566–573), у којем су за предмет проучавања одабране сливенице и бленде у посматраним језицима.

Када говори о *творбеним и семантичким новинама у руској лексици* (стр. 296–303) у центру пажње су сложенице као стара језичка творевина и са непрекидним трајањем у словенским језицима. Оне новијег времена у руском језику попуњавају лексику врло екстензивно и кроз неке своје типове доживљавају праву експанзију. У овој сфери испољавају се и специфичности руске творбе композита, где свакако спадају абривијатуре које су у совјетско доба постале изузетно продуктивне. Ауторка примећује да се у овом периоду неке појаве и форме стандардизују, запажа се пораст аглутинације у систему творбе речи, демократизација језика посматраног у целини, хибридизација, борба супротних тенденција – терминологизација и детерминологизација, аналитизам и рационализација, промене у морфолошкој деривацији и сужавање суфиксације.

У раду *Транспозиција у систему агентивних средстава руског и српског језика* (стр. 373–384) разматрају се неки аспекти транспозиције која се остварује као супстантивација адјектива и партиципа, тј. њихово инкорпорирање у концепт агентивности у ова два језика. Ауторка сматра да транспозиција игра врло значајну улогу у творби речи стварајући посебне творбене моделе, па се може говорити о транспозиционој деривацији као подсистему деривације. Износи став да супстантивација спада у посебну врсту неафиксне транспозиције карактеришући се одсуством морфолошких дистинктивних средстава и представља на морфолошком плану – рекатегоризацију, на семантичком – ресемантизацију, на функционалном – функционалну супституцију. Из наведеног произилази да између деривације и морфологије постоји строга међузависност и дубинска повезаност која се одражава на типологију средстава. Тако се, на пример, у семантичкој типологији агентивних супстантивата манифестује однос у коме се они налазе према суфиксалним агентивима – однос врсте према родном појму; позиција детаљизације и темпоралне локализације, као сегментација по синхроности и антериорности – према хабитуелности.

Када је у питању истраживање лексике страног порекла, нужно је сагледати проблеме везане за њихову адаптацију и интеграцију у лексички систем језика примаоца. Овим питањима се Јелка Матијашевић интензивно бавила у већини својих радова, а у раду *Творбени механизам у функцији адаптијације позајмљене лексике* (стр. 650–659) ово је питање постављено као основни истраживачки проблем. Ауторка сматра да је творбени систем у српском и руском језику врло активан у функцији адаптације позајмљене лексике из енглеског језика новог времена. Адаптација сведочи о виталности творбеног система словенских језика. Творбени процеси одговарају традицијама уз одређене специфичности, али протичу динамичније и развијају се конвергентно. У адаптацију су укључена највише морфолошка средства

– афикси: суфикси и префикси, и највише у именичком систему. Овоме треба додати и значајне иновације у композицији и абривијацији.

Овој групи припада и истраживање представљено у раду под насловом *Деривационные процессы в славянских языках конца XX столетия* (стр. 503–510).

4.1.3. ДЕРИВАТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПОСВЕЋЕНА ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКИМ КАТЕГОРИЈАМА. У истраживању под насловом *Из проблематики именица *nomina agentis** (стр. 239–252) говори се о именицама месног значења које су по својој секундарној употреби такође именице типа *nomina agentis*. Ауторка закључује да је у друштвеном сектору никла једна нова категорија предузећа, која се понашају као сопственик онога што производе. Њихов је назив настао из категорије *nomina loci*, али оне данас делују као *nomina agentis* (нпр. *сѿа-клара* – предузеће које производи, продаје, испоручује).

Још једно истраживање посвећено је агентивним именицама – *Вуков Рјечник као извор грађе за социолингвистичка истраживања* (стр. 276–284). У њему је истакнута улога језика као извора о животу друштва с једне стране, и с друге – шта дата лексика представља за функционисање семантичке класе *nomina agentis*. Посматра лексику из различитих области друштвене делатности (пољопривреда, занатство, трговина, услужне делатности) и закључује да агентивна лексика Вуковог *Рјечника* показује реконструисану слику патријархалног, социјално издељеног друштва на ниском ступњу развоја. Бројни дублети указују, с једне стране, на контакт разних култура и посебно снажан утицај турске културе, а с друге – на све већи продор домаћег становништва у сферу привређивања.

И у раду исте теоријске оријентације *Социолингвистички ирисѿиу истраживању језика* (стр. 308–315) Јелка Матијашевић објашњава шта се збива у језику кад дође до грађења лексике за потребе друштвеног тренутка, што се може видети ако се прати шта се збива у систему творбе речи датог језика, или у конкретном случају двају језика. Наводи да се најосетљивијом облашћу у творбеном систему оправдано сматра категорија лица, а посебно када је реч о језичким средствима за означавање женског агенса. Закључује да је колебање у роду испољено кроз тенденцију ка феминизму или ка маскулинизму одлика новијег времена. Давање предности једном или другом – дилема је коју истраживачи констатују видећи у маскулинизму победу граматичког над семантичким, а у феминизму – дистинктивне комуникацијске потребе.

Рад под насловом *Сѿрукѿурно-семантичка комѿоненѿа кайеѿорије рода именица које означавају млада бића у руском и срѿскохрвајском језику (са ѿѿѿолошкоѿ асѿекѿа)* (стр. 165–177) има за циљ да открије законитости у функционисању језичке формалне и семантичке структуре у њиховом међусобном односу на одабраној језичкој грађи. Уз сагледавање заступљености одређених суфикса у структури именица овога семантичког типа, посебан допринос представља типолошко издвајање семантичких категорија: а) мало, младо лице (по етничкој припадности, регионалној припадности, по пореклу, са значењем социјалне припадности, по родбинској припадности, помоћник, млад радник, припадник неке организације, експресивни називи са негативним ставом, метафорички називи о људском малом, младом бићу); б) антропоними;

в) младунче или млада животиња (наслеђени називи младунаца изведени од другачије основе него што је назив животиње или животињске врсте, називи према одраслој животињи или према животињској врсти), г) мало, младо биће по некој особини.

У раду *Пресецање њоља аґентивности и њоља експресије руског и српског језика на творбеном нивоу (квалификативи)* (стр. 395–404) ауторка се бави оним продуктима деривације код којих постоје два семантичка плана, а сходно томе и двојство функција – функције номинације и функције експресије. Однос агентивности и експресивности ту се манифестује као комплементарност у различитом суодносу семантичких компонената, при чему значајну и конкретну улогу имају творбени конституенти.

У појединим радовима доминира аксиолошки аспект – *Зоонимы в аксиологическом аспекте* (стр. 462–469), *О аксиологическим параметриям в деривации* (470–477). *Деривация и тийови значења оцено* (стр. 496–502), рад је који представља синтезу наведених и у којем се износе резултати из претходних истраживаних сфера: (1) човек (лице), (2) зооними, (3) јела/напици, (4) метеоролошке појаве, (5) темпоралне одреднице. У њему ауторка изводи општији закључак – да је за оба језика заједничко то што се боље и разноврсније експлицирају негативне вредности, али се у томе испољавају и типолошке разлике: у руском се негативне оцено претежно изражавају преко деминутива, а у српском већином преко аугментатива. У овоме се огледа одређена специфичност вредносних система неког етноса и језичка репрезентација тог система као индивидуално његово обележје.

И рад *Тийови међујезичких еквивалената (на материјалу руских и српских именичких деминутива)* (стр. 628–635) доноси закључке у вези с деминутивима као семантичко-деривационом категоријом. Ауторка констатује да само постојање афикса, целих деривационих модела морфемског или семантичког типа, као и других релевантних показатеља, није и знак истоветности употребе деминутива у међујезичком простору руског и српског језика. Подложни утицају како језичких тако и нејезичких фактора, деривати се развијају, ширећи круг својих семантичких валентности, па се сличности и разлике испољавају и унутар једне сродне творбене групе.

4.1.4. Дериватолошка истраживања посвећена творбеним моделима. У раду *Модели у творби речи и развојак језика* (стр. 324–331) ауторка полази од становишта да деривацију треба схватити као својеврстан развитак, тј. прелаз једних облика у друге, једног квалитета у други, а деривационе процесе као унутарјезичке процесе, али не без утицаја ванјезичке стварности. При деривацији разни нивои језика налазе се у посебном односу узajамности стварајући систем, те мора да постоји нешто што их одржава, повезује – неко кохезионо средство.

Сматра да је модел у творби речи функционално одредива величина. Кључно питање је да ли су те схеме у творби речи непроменљиве у времену или су подложне променама. Модификацијом, транспозицијом, мутацијом постојећих творбених типова креира се дериватолошка слика одређеног језика у неком одређеном времену, а у спрези са чиниоцима нејезичке стварности. Закључује да именички деривациони модели показују динамику односа јединица граматичког и семантичког плана који се укрштају на творбеном

нивоу, што је поткрепљено анализом значење именица типа *nomina agentis* и *nomina instrumenti*.

О непостојању универзалног творбеног модела који би изражавао и општу сему агенса у словенским језицима, Јелка Матијашевић говори у раду под насловом *Агентиивно-творбени модели у руском и српском језику* (стр. 338–363). За презентовање категорије агентивности на творбеном плану у овим језицима служе разноврсни творбени модели, конфигурацијом и комбинаториком и слични и различити. У сваком деривационом систему овај језички инвентар чини једну целину, има своју унутрашњу организацију. Ауторка закључује да агентивност не делује изоловано, већ се налази у контакту с читавим низом категорија. Различита референција девербатива и десупстантива условљава и различите спојеве категорија, али и подразумева универзалне међузависности у првом реду с граматичким категоријама. У овој категорији осећа се дејство ванјезичких чинилаца.

Питањем агентивности Јелка Матијашевић се бави и у раду *Агентиивно-носѝ и номинација* (стр. 364–372). Основни предмет у њему представља аналитичка репрезентација агенса у номинацијском систему двају језика – руског и српског. Наиме, на синтагматском плану номинацијске конструкције чине посебан подсистем модела, оне су и семантички и функционално једнаке речима, јер иако су организоване као синтагме, значење и функција их чине номинацијском јединицом.

У истраживању о деривационим моделима као аксиолошким средствима (стр. 455–461) ауторка се бави творбеним моделима у функцији детерминације вредности у језику. Констатује да у руском и српском именичком систему постоје творбени модели који експлицирају вредности тако што објекте оцене сврставају у зону /+/ или зону /-/. Они ово чине у спрези са другим значењем или пак одвојено, а позитиван или негативан аксиолошки знак не лежи само у суфису него и у творбеној основи која садржи објекат оцене.

4.1.5. ДЕРИВАТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПОСВЕЋЕНА ТВОРБЕНИМ ТИПОВИМА. У раду *Неки руски творбени ѝййови и њихови српскохрвајски еквиваленти* (стр. 67–77) ауторка се интересује за творбу етника женског рода, уз сагледавање начина извођења фемининума на основу њихове творбене анализе, и то с циљем да се установи принцип према коме би се могла преводити руска женска имена према месту или крају где ко живи или одакле је ко. Посебно се бави питањем моције и продуктивности одређених суфикса у руском и њиховим еквивалентима у српском језику. Рад се завршава квалитетном синтезом, са јасно предоченим резултатима анализе и смерницама практичног типа у процесу превођења посматраних јединица.

У раду о *џрађењу именица у језику романа Констѝанѝина Симонова Друџови ѝо оружју* (стр. 78–104) сагледана су именичка образовања са статусом неологизма у језику књижевноуметничког дела совјетског доба. Ауторка истиче значај синхронијског аспекта и констатује да се таква новонастала лексика гради према извесним законитостима које владају у области творбе речи дотичног времена. Процењује и посматра продуктивност творбених типова уочених у делу са савременог становишта и уочава извесну иновативност, која се огледа у новом начину комбиновања онога што је у језику већ постојало као посебан елемент (реч, основа, афикс).

О значају емпиријских истраживања за језичку типологију на примеру именичке префиксације, посебно њених појединих структурно-семантичких модела, у домену деминуције, међусобном односу префиксације и суфиксације у поменутој функцији, Јелка Матијашевић говори у раду под насловом *О једном ошћийесловенском ишйу зрађења речи* (стр. 145–164). У њему она повезује дијахронију са синхронијом и посматра углавном именичка образовања с прасловенским префиксом **ra-*, са адекватним примерима у словенским језицима свих група, и изводи важне закључке: префикс **ra-* је у прасловенском морао имати деминутивно значење, али и гашење те његове функције коју преузимају бројни суфикси за деминуцију. Са семантичког становишта, у данашњим образовањима долази до померања значења, али је деминутивна нијанса и даље присутна.

4.1.6. ДЕРИВАТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПОСВЕЋЕНА ТВОРБЕНИМ ФОРМАТИМА. Истраживање којим се отвара *Зборник* представља магистарски рад Јелке Матијашевић у којем се она бави суфиксом *-ка* у руском језику и његовим еквивалентима у српскохрватском (стр. 25–66). У раду се разматра продуктивност и полифункционална улога овог суфикса, сагледава статус граматичких образовања насталих деривацијом (суфикс *-ка* у комбинацији с глаголским основама, на примеру глаголских именица); за аналитичке потребе примењује тематски приступ систематизацији грађе (учешће суфикса *-ка* у творби именица из категорије *nomina mota*, *nomina agentis feminina*, *nomina attributiva* (с обележјем живо [+] и живо [-]), *nomina actionis*, *nomina resultativa*, *nomina instrumenti*, *nomina loci*, *nomina diminutiva*, *meliorativa*, *pejorativa*), проблематизује питање деривационог статуса посматраних јединица, као и питање мотивационог смера у њиховој творби.

У раду *О иприроди ипрефикса код глагола кретања у руском и српскохрватском језику* (стр. 204–212) ауторка се бави несвршеним глаголима кретања који не чине видске парове кад су без префикса, а који су семантички диференцирани као две групе. Проблематизује уобичајени став да је префиксација једносмеран процес, те да се њоме врши перфективација имперфективних глагола и наглашава да код посматраних глагола постоји и тај смер, али и супротан, тј. да беспрефиксални имперфективи помоћу префикса граде такође имперфективне глаголе.

У творби префиксалних глагола кретања активира се скоро сав потенцијал префикса и то у оба језика, с напоменом да је у њима контингент префикса углавном исти: *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *ипред-*, *о-//об-*, *ош-*/*од-*, *ипре-*, *ипри-*, *ипро-*, *ио-*, *иод-*, *раз-*, *с-*, *у-*, као што је и фреквенција њихове употребе углавном уједначена код већине, али да не остварују увек исто значење. Које ће се значење остварити, зависи од семантике глагола односно од компоненти ‘усмерености/неусмерености’, ‘конкретности/неконкретности’ и префикса.

Рад под насловом *Афиксоиди и морфемизација* (стр. 519–530) посвећен је лексиколошком статусу и лексикографској идентификацији афиксоида. Запажена су два правца у деривационом третирању ових лексичких јединица: (1) као сложенице или полусложенице што се може сматрати традиционалним тамо где се мање користи појам афиксоиди, које су занимљиве још и као правописна материја (ово се односи пре свега на србистику), (2) као јединице творбеног механизма афиксоиде обично смештају између композиције и

афиксације, са нагласком да је термин афиксалност чешћи (овде би русистика била знатно експлицитнија). Ауторка сматра да суфиксоиди играју важну улогу у области семантичких процеса и указује на промене статуса коренске (лексичке) морфеме у оквиру система и њен прелазак у афиксоид (овде: суфиксоид) уз истовремену десемантизацију односно у афикс.

У раду *Интерфикси у руској и српској творбеној терминологији* (стр. 586–601) полази се од чињенице да питање интерфикса није само у вези с формалном сегментацијом речи, већ носи читав низ импликација и бројне дилеме које се тичу варирања условљеним фонолошком позицијом при чему морфемска граница ствара могућност за промену такве позиције. Наведени проблеми у вези су, у првом реду, са статусом морфеме који се неједнозначно одређује у савременој лингвистици, са простим или изведеним суфиксима или варијантама и слично.

Један рад посвећен је *циркумфиксима као творбеним формантима* (стр. 617–627). Истакнута је неопходност успостављања дистинкције између творбеног форманта и морфеме/афикса, јер иако се може ставити знак једнакости међу њима, морфема је у овим језицима увек целовита, а формант може бити и мешовит, састављен из више делова, тј. афикса различито позиционираних у односу на лексичку морфему као творбену основу. Према томе циркумфикс је творбени формант састављен из више компонената.

4.2. ЛЕКСИКОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

4.2.1. Истраживања посвећена ПАРАДИГМАТСКИМ ОДНОСИМА. Следи приказ испитивања системских односа међу лексичким јединицама на примеру синонимије, као једној од централних лексиколошких тема.

Тако је у раду *О синонимији и синонимима* (стр. 176–193) истакнут значај теорије за изучавање синонимије, уз изношење става да синоними доприносе развоју језика и његовом богаћењу. Наиме, основни проблеми у вези са синонимијом тичу се неизграђености критеријума за издвајање синонима услед теоријског заостајања – што је довело до тога да се у пракси често мешају парадигматски и синонимски односи, тј. да се лексичко-семантичке групе и разне друге групе замењују синонимским низом, па његове границе остају отворено питање. Важно је и питање о јединицама које могу бити укључене у синонимски низ (архаизми, дијалектизми, стилски обојене речи). У раду је разматран и однос синонимије и полисемије, а говори се и о истоврсности речи као услову синонимије. Посебно је сагледана контекстуална синонимија, с тежиштем на утврђивању доминанте у синонимном низу, дефинисању синонима и њиховој класификацији.

У прилогу под насловом *Еуфемизми и синонимија* (стр. 194–203) разрађује се проблем наведен у претходном истраживању. Бавећи се сада пореклом еуфемизама ауторка спроводи анализу на конкретном језичком материјалу, посматрајући еуфемизме у оквиру одређених појмовних подручја, као и однос међу лексемама унутар датих група и подгрупа синонимског типа, и закључује да „нема места дилеми спадају ли еуфемизми у синониме или не, посебно када знамо да је и контекстуална синонимија језичка реалност, и када можемо говорити о широј или ужој синонимији”.

4.2.2. ИСТРАЖИВАЊА ПОСВЕЋЕНА СЕМАНТИЧКИМ МЕХАНИЗМИМА. У раду *Метафоризација као средство номинације (на материјалу руског и српскохрватског језика)* (стр. 214–224) Јелка Матијашевић се бави номинационом метафором, односно називима предмета које речници бележе као значења речи, а где је сигурно посредовала метафора. Конкретно испитује метафоризацију именичких деминутива, с фокусом на утврђивању примарности номинационе или квалификативне функције метафоре и у каквом се односу ове функције налазе код датих образовања. Метафору посматра као вид семантичке деривације, уз напомену да је примарна функција номинационих метафора квалификативна, али је она била краткотрајна, а као најважнији закључак издаваја да се специфичност у метафоризацији ових образовања огледа у томе што се добија посебна врста хомонима, и то не због хомоструктурних образаца са деминутивним обрасцима, већ захваљујући самој природи деминутивних образовања и механизму функционисања метафоре.

4.2.3. ИСТРАЖИВАЊА ПОСВЕЋЕНА СЕМАНТИЧКОЈ СТРУКТУРИ ЛЕКСЕМА. Питање енантиосемије проблемски је постављено и сагледано у раду *Хомонимија или полисемија (на примеру руских и српскохрватских енантиосемичних лексема)* (стр. 304–307). Енантиосемија се најчешће посматра као унутрашња антонимија, или као посебан структурни тип антонимије, а када се дефинише антонимија, наглашава се ономасиолошка повезаност значења њених јединица и ставља до знања да се енантиосемија не узима у обзир, истиче се различитост лексема. Тиме је већ искључена и енантиосемија, јер јој се није могло наћи место у овако формулисаним односима, наводи Јелка Матијашевић и закључује да се енантиосемија као хомонимија може посматрати само на синтагматском плану, у конкретном контексту, заправо, онолико колико и свако друго значење у оквиру полисемне речи. Међутим, по већ утврђеној дефиницији, као хомонимија се означава однос са унутрашње немотивисаним значењима, а подударношћу лексема. Смисаоног контакта међу значењима код хомонима нема. Та значења су различита, али не морају бити контрарна. Енантиосемија може дати као резултат хомонимију, али на путу ка диференцијацији, а то значи и ка антонимији на лексемном нивоу као крајњем продукту.

Енантиосемија се испољава као контрарност, поседујући на овај начин статус категоријалног. Као јединица дубљег, семасиолошког нивоа, она функционише на нивоу сема у оквиру семантичког поља полисемне речи доприносећи тако стварању посебног вида полисемије. Укључивање преко енантиосеме у семантичко поље неке речи омогућено је општим значењем онога типа који дозвољава појаву посебних значења по основи комплементарности, градуалности, конверзивности, векторског односа – онога што чини појам контрарности.

Овом истраживачком пољу Јелке Матијашевић припада и рад *Лексико-семантичко-образоване имен существительных в русском и сербохрватском языках* (стр. 225–238) у којем су основни предмет истраживања језичка средства којима се може изразити људско искуство, при чему се полисемија и хомонимија посматрају као механизми семантичке деривације. Својим садржајем, методологијом и предметом анализе овде се уклапа и рад

Семантическая структура оценки у деривативов в русском и сербском языках (стр. 478–488).

Рад под насловом *Из семантике жлабола руског и српског језика (оцена у говорном чину)* (стр. 439–444) придружен је овој групи будући да се у њему на основу семантике посматраних глагола и њихове употребе условљене прагматичким намерама прати један одређени тип оцене у говорном чину у руском и српском језику, и то у смислу одражавање илокутивних циљева. За ово у датим језицима постоје разна средства, међу њима и бројни предикати способни да пренесу илокутивне карактеристике говорног чина. Као једно од типичних средстава ове врсте су глаголи, а језици о којима је реч располажу читавим спектром таквих глагола, као што су рус. *клеветать, сплетничать, опозорить*, срп. *клеветати, сплетничати/сплетничати, оговарати, оцрни*, који се налазе на негативној страни оцене. Из сличних разлога овде убрајамо и рад *Лексические средства выражения оценки в русском и сербском языках* (стр. 445–454).

4.2.4. Истраживања посвећена лексици према критеријуму порекла. Два рада Јелке Матијашевић припадају овој лексиколошкој области на основу њиховог предмета анализе. Један је под насловом *Словенске речи као стране речи у српском језику* (стр. 423–428). Ауторка наводи са се славенизми у српском језику идентификују тројако: и као стране речи, и као не сасвим стране, тј. одомаћене, и као домаће, којима је временом заборављен извор. Све оне, иако повезују језике као заједнички лексички слој, функционишу у српском језику као примаоцу као и све друге домаће речи и њихова судбина као лексема је сада ствар датог језика. Оне се позајмљују у једном значењу, а не са укупним семантичким потенцијалом, и затим настављају да живе својим животом, добијајући и пренесена значења, која немају у језику даваоцу, и развијају се уопште у складу са законитостима језика примаоца.

У другом раду *Осврћ на русизме послерајних година* (стр. 429–438) разматрана је улога и перспектива русизама у структури генетски сродног језика, виђена и као интеракција језик – друштво. Русизми у српском језику представљају слојевиту материју, јер напоре догизирају и они из старијих времена и они из новијег доба. У специфичности последњих спада на првом месту начин на који су улазили у српски језик, као и услови под којима су у њему примани, а у који су пристизали често уз интервенцију друштвеног фактора, па тек онда њихова лингвистичка суштина. Русизми у систему српског језика заузимају специфичан положај. Интеграција у сродан систем могла би бити лака, јер се ту могу наћи погодности разних врста. Постојање или непостојање истих или блиских деривационих модела у који би се уклопиле речи из руског језика, одређивало је њихову даљу судбину, као лингвистички разлог.

4.2.5. Истраживања на ситагматском плану. Истраживању лексичког удруживања лексема посвећен је рад *Из проблематике лексичко-семантичке сјојивости у руском и српском језику (на примеру речи субјективне оцене)* (стр. 531–539). Предмет овога прилога представља феномен спојивости код речи субјективне оцене, али не изоловано од творбене базе – тачније, узети су као корелати: творбена база на једној страни, а на другој, деминутиви, хипокористици, пејоративи и аугментативи, тј. типа срп. *рука – ручица, ручурда*,

рус. *рука* – *ручка*, *ручища*, да би се указало како на значај изучавања спојивости за праксу учења руског као страног на српском говорном подручју, тако и за неке теорије импликације које овде имају места. На примеру лексичког споја типа ‘придев + именица’ указано је на неограничене могућности формирања слободних лексемних спојева у језику, али је уочљива несразмера код спојева са именицама субјективне оценое који значајније заостају иза придевских спојева са именицом из основе. Јелка Матијашевић након детаљне анализе одабране грађе закључује да су лексичко значење творбене основе и категоријално значење материјализовано суфиксом, битни фактори у креирању спојивости речи субјективне оценое у руском и српском језику, при чему је сродност велика, али није лишена и разлика. Евидентна је чињеница да и овај тип творбеног значења сужава спојивост, као и то да се мора релативизовати због прагматичке функције датих суфикса.

Домену лексикографских, али и лексиколошких истраживања припада и рад *Фолклорна грађа у двојезичним речницима* (стр. 405–413) будући да је фолклор као несумњиви део духовне културе, а шире схваћено и једним делом материјалне културе, значајно заступљен у сваком језику, али он има многе особености које га чине сложеним за презентацију у двојезичним речницима, на шта ауторка посебно скреће пажњу, уз истицање да разматрање фолклорне грађе у њој поред лингвистичког има и културолошки значај. Питање превођења и еквиваленције је основни проблем двојезичне лексикографије, а кад је реч о фолклорној материји, онда утолико пре.

4.3. Морфолошка истраживања. У *Зборнику* су заступљена два примарно морфолошка рада. Први је *О норми и варијантима у руском језику на морфолошкој разини* (стр. 112–121) у којем је заступљено дијалектичко посматрање језика јер језик не чини само оно што је у њему реализовано, него и потенцијал који носи у себи, као значајна покретачка снага. Ауторка заступа став да је језичка норма неодвојива од дијахронијског и синхронијског аспекта, а да варијанте представљају историјски продукт развоја језика односно прелаз од једног квалитета ка другом.

У другом раду *Конвергентне појаве у области морфологије руског и српског језика* (стр. 385–394) испитују се развојне тенденције истог смера у руском и српском морфолошком систему. У раду је примењена веома утемељена медолошка процедура. Довођење у везу двају сродних морфолошких система очитује се као праћење једног истог процеса – синхроно фиксирање различитог степена завршености, неједнаког темпа његовог развоја, хронолошки најчешће неподударно. А тај процес, најопштије исказано, огледа се у смањивању броја морфолошких средстава, флексији, парадигми у именском и глаголском систему, унификацији и синкретизму, повећању улоге синтаксичког плана. Даље уопштење може се дефинисати као тешње функционално повезивање морфологије и синтаксе смањењем синтетизма и флективности, а повећањем аналитизма, уз обавезну напомену, да то све иде врло споро, али сигурно, закључује Јелка Матијашевић.

4.4. КОНТРАСТИВНА ИСТРАЖИВАЊА. С обзиром на то да су у *Зборнику* готово сви радови засновани на контрастирању посматраног предмета истраживања није их упутно издвајати као посебан тематски скуп. Међутим, то

чиним јер су поједини радови теоријски оријентисани, те стога и специфични. Зато овој групи приписујем следећа истраживања Јелке Матијашевић – *Конџирасивни метод и функционални аспекти језика* (стр. 414–422) и *Конџирасивно проучавање руског и српског језика у домену деривациологије: стање и перспективе* (стр. 540–554).

У првом раду она говори да истраживања заснована на контрастивној методи представљају комбинацију функционалних са контрастивним испитивањима јединица више језика. У први план износе се питања еквиваленције и адекватности. Утврђивање структурних и функционалних својстава језика подразумева да еквиваленција не мора постојати на оба плана (у форми и значењу) и може се ограничити само на форму, или само на значење јединица које се конфронтирају, а и појам адекватности се еластичније поставља. То даље значи да функционално посматрање начина изражавања одређених семантичких категорија не поставља никаква формална ограничења исто као што и семантичка синонимија не познаје границе језичких нивоа.

У другом раду говори о питањима од теоријског значаја која су у науци разматрана. Нека од њих су тежња ка типолошким закључцима и дистинкцијама и ка откривању језичких универзалија. Од значаја су и тенденције усмерене на реконструкцију старијег стања. Ауторка наглашава да се једна значајна димензија се не сме испустити из вида, а то је методичка страна – учење руског и српског као страног, а установљење еквиваленције било је скоро увек саставни део истраживања, некад као основни циљ, а некад успутни, али увек корисно – поред дидактичког, и за превођење и за лексикографска решења.

4.5. МЕТОДИЧКА ИСТРАЖИВАЊА. Поједини радови Јелке Матијашевић могу се сматрати врстом методичких истраживања која су заснована на анализи уџбеника – *Учебник Руски у 100 лекција (автори: Лидија Шјис и Босилка Гавела) в изучении русскогo языка в Србији* (стр. 636–649), или на проблемима усвајања граматичких садржаја у настави страних језика на универзитету – *Грамматика в обучении иностранных языкам в университетe* (стр. 316–323), или као конкретна примена усвојених и унапређених знања примењених у изради магистраских радова и докторских дисертација – *Конфронџационо проучавање руског и српскохрватског језика на одсеку за словесност* (стр. 611–616).

Овој групи припада и истраживачки рад *Етинокултурне особености у грађењу речи руског и српског језика* (стр. 574–585) у чијем је фокусу творбени материјал: именице образоване по модификационим творбеним моделима деминутива и хипокористика, нешто мање пејоратива и аугментатива, и то са становишта учења страних језика, које представља својеврстан сусрет култура.

4.6. РАДОВИ ПОСВЕЋЕНИ ЗНАМЕНИТИМ ПРОУЧАВАОЦИМА ЈЕЗИКА. То је рад посвећен Бјелинском – *Бјелински о руском књижевном језику* (стр. 105–111) где се говори о његовом односу према састављачима граматика и садржају који треба да буде затупљен у њима („Задатак аутора граматике је да црпе правила из језика, а не да намеће своја”), о његовом односу према позајмљени-

цама („непотребне речи се никада не задржавају у језику”), о основном и обавезном фонду у сваком језику и о односу књижевног и народног руског језика.

Други рад је посвећен Р. Бошковићу – *Компаративна проучавања Радосава Бошковића у светлу семантичке деривације* (стр. 285–295). Централно место у стваралачком опусу проф. Бошковића заузима творба речи – као компаративна проблематика, с тежиштем на семантичкој деривацији. Много је питања у овој области на која је дао јасне и прецизне одговоре који се могу узети као готова решења, наводи Јелка Матијашевић. Треба само нека од њих назвати терминологијом модерне дериватологије и поћи од њих у даљим истраживањима.

Овде је и рад о Смољској, која спада у ред високо угледних слависта, посебно – србиста односно сербокроатиста. Јелка Матијашевић пише о *Једној оцени која и данас стоји* (стр. 660–662), а то је оцена докторске дисертације А. К. Смољске *Развитие именного словообразования в сербохорватском литературном языке (фемининативы)*.

И на крају, ту су и *Дериватолошке теорије Ј. А. Земске и Ј. С. Кубрјакове* (стр. 663–673) текст у којем се наводи да су се ове ауторке начелно слагале у дефинисању изведене речи и постојању творбеног значења као посебног типа језичког значења, у чијој, пак, дефиницији нису имале исте ставове. У својим истраживањима Земска се углавном кретала у домену русистичком и славистичком, Кубрјакова – више у општелингвистичком, а скупа узето, обе су дале значајан допринос науци о језику.

Зборник се завршава библиографијом (стр. 675–717) у којој се наводи цитирана литература (стр. 675–709), речници руског језика: дескриптивни и специјални, речници српског/српскохрватског језика: дескриптивни и специјални, двојезични речници: руско-српски/српскохрватски // српско/српскохрватско-руски, речници других словенских језика: једнојезични и двојезични, енциклопедијски, библиографски, уџбенички и други приручници.

*

Научноистраживачки рад Јелке Матијашевић сагледан овако у целини представља изузетан допринос науци о језику. Поред изванредних синтеза и закључака у вези са истраживаним предметом проучавања, Јелка Матијашевић пружа теоријско-методолошке смернице актуелне у савременом истраживању дериватолошке проблематике и указује на теме и проблеме који нису довољно испитани како у србистици тако и у славистици.

Гордана Шћасни

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
gordanastasni@ff.uns.ac.rs

СВЕОБУХВАТНО ОСВЕТЉЕЊЕ КАТЕГОРИЈЕ ЕКСКЛАМАТИВНОСТИ

(Миланка Бабић. *Екскламати́вне констíрукције у српском језику*.
Андрићград: Андрићев институт, 2019, 496 стр.)

Монографија Миланке Бабић *Екскламати́вне констíрукције у српском језику*, објављена у библиотеци „Знамен србистике” Андрићевог института у Андрићграду 2019. године, има 496 страница текста и структурисана је у следећих десет текстуалних поглавља: 1. *Предговор* (стр. 10–13); 2. *Увод* (стр. 16–30), у коме су представљени циљеви и методи истраживања, који се у суштини свде на својеврсни увод у четвороаспектно – синтаксичко, семантичко, прагматичко и стилистичко – истраживање екскламативних конструкција у савременом српском језику; 3. *Екскламати́вностí као семанти́чка каи́теџорија* (стр. 31–38), 4. *Екскламати́вностí као џрамати́чка каи́теџорија* (стр. 39–67) раздељено у три потпоглавља: а) Граматички статус екскламативних конструкција у литератури, б) Екскламативне конструкције у међуодносу са изјавним и упитним, и в) Карактеристике синтаксичке структуре екскламативних конструкција 5. *Екскламати́вностí као ѝраџмати́чка каи́теџорија* (стр. 69–86); 6. *Екскламати́вне констíрукције са експресивно-модалном вриједношћу ѝредика́ија* (стр. 87–180), где се детаљно осветљавају: а) екскламативна директивност императива, б) временски глаголски облици – презент, перфект, футур први и аорист – у директивној функцији, г) улога модалних глаголских облика у изражавању директивности; и д) жељне или оптативне конструкције; 7. *Екскламати́вни искази са замјеничко-ѝрилошким формани́ом* (стр. 181–210), где се даје анализа: а) статуса екскламативних конструкција са заменичко-прилошким модификатором у литератури, б) комуникативно-прагматичког типа исказа са заменичко-прилошким квантификаторима, в) квантификовања екскламативним исказом у систему квантификовања квалитета, и г) модела конструкција са заменичко-прилошким квантификаторима; 8. *(Не)ѝредика́ијивни екскламати́вни несинти́аксемски искази* (стр. 211–269), које садржи анализу: а) морфолошко-синтаксичких и прагматичко-семантичких карактеристика вокатива као средства изражавања екскламативности, б) екскламативних конструкција с узвиком, в) екскламативних конструкција с партикулама, и то интензификаторско-експресивним (*а, ала, ама, ли, ма, ѝа*), конверзационо-афективним (*ѝако, ѝешико, дабоџда, блаџо, нека*), и директивним (*хајде, де/дед/дела/дедер, на, марш, џле*) и презентативним партикулама (*ево, еѝо, ено*); в) конструкције експресивног потврђивања и негирања; 9. *Линџвосѝилисѝика екскламације* (стр. 269–450), где се разматрају аспекти стилских фигура којима је иманентна екскламативност, а то су: екскламација као усклик, алонжман, екскламативне парентезе, апострофа и инвокација, и реторичко питање; 10. *Закључци* (стр. 451–459). Монографија се завршава научно нужним нетекстуалним поглављима: списком извора,

списком литературе, библиографском забелешком, индексом имена и белешком о аутору.

Већ само на основу наведеног садржаја монографије Миланке Бабић може се закључити каквом се захтевном темом она бави и како би њено не само једностраноаспектно, и двоаспектно него чак и троаспектно истраживање било као парцијално недостатно. Свеобухватно истраживање захтевало је четвороструки методолошки приступ анализи: синтаксички, семантички, прагматички и стилистички, будући да су већини у анализу укључених екскламативних јединица иманентне карактеристике свих четирију наведених лингвистичких (под)дисциплина. Те су карактеристике тешко одвојиве, јер се по правилу прожимају у екскламативном исказу. Иако интерферентне, оне се – како то ауторка јасно показује већ начином структурисања књиге, односно њеним насловима и поднасловима – могу хијерархизовати, посебно с обзиром на хиперординирани критеријум анализе. Тај хиперординирани критеријум, као методолошка доминанта анализе, јесте заправо класификациони критеријум екскламативних конструкција. Једном је доминанта структура, други пут семантика, трећи прагматика, а четврти (лингво)стилистика екскламативних јединица. И сваки је за свеобухватност анализе готово подједнако значајан. Али се као полазишни морао издвојити (морфо)-синтаксички критеријум. Јер, желимо ли о екскламативности говорити као о језичкој категорији, онда је нужно осветлити јединство форме и садржине које чини ту категорију, односно које ту категорију чини посебном категоријом. А екскламативност, заједно са обавештењем и питањем, чине суштинску, незаобилазну компоненту комуникације. Комуникација се, наиме, исцрпљује у трима циљевима: а) обавештењу (саговорник преноси информацију говорнику), б) питању (саговорник тражи информацију од говорника), в) екскламативности (говорник износи свој емоционални став према информацији, или информацијом делује на понашање саговорника). Тако се у обавештењу и питању успоставља само интеракцијски однос између говорника и саговорника, готово конверзиван с обзиром на (не)знање информације која се преноси, док се једино у екскламативном циљу успоставља двоструки комуникативно-релацијски однос између компонената комуникативног ланца: екскламација нужно подразумева говорника, док јеј је други елемент алтернативан: то је или сама информација или у форми експресивне поруке, или са говорниковим емоционалним стањем као садржајем – или пак саговорник, али не више као прималац или пошиљалац информације или емоције, него приоритетно као онај који је подстакнут на улогу теличног реализатора. Разлика између упитне и екскламативне реченице кад је њен садржај усмерен на саговорника у њиховом је различитом циљу: у упитној реченици циљ је увек комуникативни (добивање информације), док је у екскламативним циљ увек прагматички, будући да су такве екскламативне реченице, како ауторка констатује, „или реакција на саговорникову информацију, или су афективни садржај усмјерен на саговорника, с циљем његовог активирања и дјеловања у складу са говорниковом интенцијом”.

Због тога доминанта екскламативности може бити само експресивна семантичко-прагматичка компонента, или пак интерференција експресивне и импресивне компоненте, док предмет (референт) који је нужна комуникативна

доминанта обавештајних и упитних конструкција овде остаје у другом плану, као незаобилазна али исказно секундарна компонента.

Та комуникативно компонентна усложњеност експламативних у односу на обавештајне и упитне конструкције вероватно и јесте разлог тежег једнозначног одређења њиховог категоријалног (формалног и семантичког) статуса. Посебно и стога што експламативне конструкције, за разлику од обавештајних и упитних, нису нужно, или чак ни по правилу реченичне, него исказне структуре. Друкчије речено, не подразумевају нужно па чак ни приоритетно за своје изражавање реченицу као граматичку структуру него реченицу као комуникативну структуру, односно исказ као реченични комуникативни али не и структурни еквивалент. Пошто је основни диференцијални критеријум експламативних у односу на обавештајне и упитне конструкције интонација, а будући да је интонација у писаном језику – искључимо ли узвичник као њен врло дискутабилни правописни критеријум – „невидљива”, категоријални се статус експламативних конструкција мора тражити, као и код упитних, у њеним граматичким верификаторима (маркерима).

Миланка Бабић је у овој својој монографији доказала да експламативне конструкције посматране и на структурно-реченичном (дакле, предикативном), и на структурно-исказном (дакле, непредикативном или чисто исказном) плану чине посебну врсту комуникативних јединица, и то према истој критеријалној основи као и обавештајне и упитне реченице и/или искази, с једином разликом што све обавештајне и упитне реченице имају комуникативни статус исказа, док сви експламативни искази немају (нити могу имати) граматички статус реченица. Тако, сагласно учењу А. В. Бондарка о функционално-семантичким пољима, експламативност и на структурно-граматичком и на исказном плану испуњава статус посебне функционално-семантичке категорије, јер центар њеног функционално-семантичког поља чине самосвојне (експламативно једнозначне) и реченичне и нереченичне граматикализоване јединице, што и јесте нужни и довољни разлог постојања посебног функционално-семантичког поља. На формативно-реченичном плану то су узвично-заменички, односно заменичкоприлошки верификатори експламативне реченице настали конверзијом од упитно-заменичких или заменичкоприлошких верификатора парцијалних питања, односно упитних реченица (који, какав, *џиџа*, како, колико, *џиџо*), као нпр.: *Какав је он човек?* → *Какав (је он) човек!* *Колико је ђо комџиковано?* → *Колико (је ђо) комџиковано!*; *Шџо је он ђевао?* → *Шџо је он ђевао!* као и све форме реторичких питања, а на предикатско-реченичном плану *имџераџив* и *оџџаџив*, док су на исказном (нереченичном) плану то *узџици*, *вокаџив*, и одређени типови конверзационих и интензификаторских партикула (типа: *џако*, *џеџко*, *дабоџда*, *блаџо*; *баџ*, *ала*, *ли*). Тако се показује да је немали број чисто експламативних јединица реченично-исказног или строго исказног синтаксичког типа. Пошто све експламативне конструкције немају дате структурне верификаторе експламативности у свом саставу, нити се изражавање експламативности нужно везује само за реченицу и/или исказ, ауторка указује на потребу специфичне анализе „конструкционо дјелимичне”, унутарреченичне експламативности. За разлику од обавештајних и упитних конструкција, које су увек реченичне или исказне, експламативност може бити и унутарреченична.

Унутарреченична екскламативност изражава се парентетичним екскламативним јединицама, које су и структурено-граматички и семантички самосталне у односу на реченичну структуру у коју су интерполиране, као нпр.: *А иша ће нам овај живои од йедесеи жодина (а једна шежа од друже!) ако му једна свеиа истиина не даје снажу и љейош.; А ја се йривучем иза команди Моће Будимира йа – йрас! – усред њемачког рова.*

Специфичност екскламативних у односу на обавештајне и упитне конструкције очигледна је и на теоријско-методолошком плану. Док се и обавештајне и упитне реченице могу у целини анализирати и применом синтаксичке теорије реченичних чланова или синтаксичке теорије зависности (депенденцијалне теорије), на већи, могло би се чак рећи већински, број синтаксичких конструкција, чак и оних које улазе у центар семантичког поља екскламативности (какви су: узвици, партикуле, вокатив и парентезе), дате се теорије не могу применити, пошто те јединице не улазе у структурни састав реченице, него представљају немоделске структурне реченичне компоненте. Због тога је у истраживању екскламативне категорије истраживање екскламативних граматичких реченица (реченица као предикатских јединица), иако битно, ипак мање значајно од истраживања екскламативних комуникативних реченица или исказа. Пре свега због тога што је само део екскламативних конструкција подводио под граматичку реченицу, док су екскламативне конструкције у целини остварују као комуникативне реченице или искази.

Доминантног исказног или комуникативнореченичног плана анализе као примаран намеће семантичко-прагматички аспект анализе. А његову суштину представља осветљење саме категорије екскламативности и иманентних јој семантичких поткатегија, односно дефинисање екскламативности као система чију структуру чине семантичко-прагматичке поткатегије. Ако би се то дефинисало појмовима функционално-семантичког поља, мада они у монографији Миланке Бабић нису узети за класификационе па следствено ни за композиционе критеријуме, онда би се могло рећи да се синтаксичко-семантичко поље екскламативности састоји од неколико потпоља. Инверзијанте тих потпоља чине суштину екскламативности као „пољеве” категорије. Као „пољева” категорија екскламативност подразумева говорников експресивно-емоционални субјективни став усмерен или на садржај поруке или на самог саговорника, тако да је експресивно-модална вредност најопштија инваријантна карактеристика екскламативних синтаксичких конструкција. А та експресивно-емоционална вредност, како то ауторка критеријално показује и доказује, реализује се у оквиру пет семантичких категорија, које су друго име за пет потпоља синтаксичко-семантичке категорије експресивности, а то су: I) *емоционалности* (чија је инваријанта исказивање говорникових личних емоционалних стања и ставова, као и емоционалних ставова у односу на саговорника, а изражава се: експресивним узвизима типа *ах, јао, ух, јој, о* и сл., па конвенционално-афективним партикулама типа *иш*ако, *ше*шко, *бла*го, *дабог*да, као и вокативом са значењем исказивања емоционалне реакције говорника); II) *квантификативно-квалитативна интензификација* (која подразумева разноврсно интензификовање исказа и његових комуникативно битних елемената, што се постиже употребом екскламативних

заменичко-прилошких лексема типа *какав, који, како, колико* и сл., па интензификаторско-експресивних партикула какве су *баш, ала, ли*, те конструкција реторичког питања, као и „иронијских” конструкција); III) *деиктичко-емфатичка актуализација* (која подразумева различите начине скретања и задржавања пажње на одређеном денотату, уз изражавање става изненађења или чуђења, а исказује се приоритетно презентативима *ево, ето* и *ено*, партикулом *гле*, вокативом у функцији скретања пажње, контактним узвицима и алонжманским конструкцијама); IV) *директивност* (која подразумева исказивање захтева и наређења типа децидности, персуазивности, и проскриптивно-инструктивне директивности, а изражава се императивом, модалним глаголима, проскриптивним инфинитивом и временским глаголским облицима у модално-директивној употреби, као и директивним партикулама типа *хајде, де, дедер, на, марш* и сл.), и V) *дезидеративност* (која подразумева како аутодезидеративност, тако и дезидеративност усмерену на саговорника, а изражава се потенцијалом, оптативом и конвенционално-емфатичким партикулама типа *ијачко, ијешко, дабожда, благо, нека*).

Свака од наведених (пот)категорија екскламативности детаљно је анализирана с обзиром на тип синтаксичке јединице којом је обележена. Те поткатегорије нису, дакле, анализирани кроз структуру једног од пет наведених потпоља екскламативности, јер за класификациони и композициони критеријум ауторка није изабрала ономасиолошки него семасиолошки приступ. Друкчије речено, за класификациони, па следствено и за композициони, критеријум узета је врста морфолошке и/или морфосинтаксичке јединице као маркера екскламативног статуса конструкције, а за поткласификациони критеријум узета је њена семантичко-прагматичка вредност. Тако смо у оквиру свакога формалнога типа екскламативне конструкције у монографији Миланке Бабић добили минуциозну семантичко-прагматичку анализу (најбољу потврду томе без сумње дају проведене семантичко-прагматичке анализе екскламативних значења императива, оптатива и вокатива). Такав је приступ, међутим, онемогућио разматрање структуре истог семантичког потпоља, и релациони саоднос различитих јединица у изражавању истог (под)типа екскламативног, семантичко-прагматичког значења, и њиховог разматрања као заједничке синтаксичко-семантичке микроструктуре.

Но, остаје питање који од приступа – семасиолошки или ономасиолошки – с мање недостатака омогућава свеобухватно и критеријално егзактно осветљење неког научног питања. Из овако семасиолошки утемељене студије Миланке Бабић о екскламативности могла би се извести ономасиолошка студија која би засигурно семасиолошки верификоване резултате представила у друкчијем светлу – с обзиром на то да би показала на који начин, и с којим специфичностима поједине морфолошке и/или морфосинтаксичке форме партиципирају у реализацији једног те истог подтипа или чак микро-типа екскламативног семантичко-прагматичког значења. На тај начин би се јасно представила не само структура центра синтаксичко-семантичког поља екскламативности него нужно и његове периферијске структуре, у којима би се показало када и како екскламативност учествује као пратилачка а не доминантна категорија у реализацији других интерферирајућих а неекскламативних категорија. Али то остаје будући задатак не само ауторки него

свима којима ова монографија буде подстрек за бављење категоријом екскла-мативности у друкчијем методолошком кључу.

У синтаксичко-семантичко-прагматичко-стилистичкој анализи сваке од синтаксичких јединица ауторка је давала детаљан приказ „историјата питања”, тј. колико је и како у досадашњој литератури дати тип екскламативне конструкције истраживан и истражен. Суоднос с том литературом – која показује да екскламативним конструкцијама у србистици и/или сербокро-атистици не само да није посвећена ниједна монографија или монографска студија, него чак ни један једини, мимо ауторкиних, рад који би за тему анализе имао бар две од различитих екскламативних форми – на најбољи начин, иако посредно, показује значај и вредност ове монографије Миланке Бабић. А тај се значај пре свега огледа у резултатима које ова монографија доноси. Готово сви резултати, а њих није мали број, не само да су нови него су и научно врло утемељени, готово егзактно изведени. Томе је у првом реду допринела четвороаспектна анализа екскламативних конструкција, која је показала да се њихова суштина исцрпљује так у суми деловања тих чеворо-аспектних критеријума.

А сви ти резултати добијени су на основу врло богатог корпуса, готово да у монографији нема „измишљених” примера, што је врло битно ако се зна да је екскламативност исказна категорија а да је исказ конкретна за разлику од реченице као апстрактне јединице. За корпус је ауторка изабрала чак 103 штампана дела која представљају различите функционалне стилове, од којих је највише књижевноуметничких, зато што је књижевноуметнички корпус овде, а и иначе, најчешће репрезентант и књижевноуметничког и разговорног стила књижевног језика. И поред тако обимнога корпуса, у који улази још и 17 новина и четири интернет странице, остаје утисак да је корпус морао бити богатији драмским делима, посебно онима у којима доминирају екскламативне и уопште експресивне конструкције (какве су нпр. највећим делом драме Душана Ковачевића). Тако богат функционалностилски разно-образан корпус омогућио је да се донесу прецизни и врло значајни закључци о функционалностилској репартицији типова екскламативних конструкција у српскоме језику. Тако је доказано да су у оквиру разговорног и књижевно-уметничког као експресивних стилова заступљене све форме и све значењске варијације екскламативних конструкција. У публицистичком стилу употреба екскламативних конструкција жанровски је условљена: најчешћа је и најразноврснија у белетризованим жанровима, док се у аналитичким жанровима по правилу јављају само интензификаторске форме екскламативних конструкција, а у рекаламама и насловима екскламативне апелативне јединице. У административно-правном и научном стилу екскламативне конструкције су ретке, с тим да се у административно-правном јављају по правилу у специфичној функцији директивности („давање налога за извршење неке активности”), а у научном готово искључиво у интензификаторско-апелативној функцији.

Све напред речено, иако указује само на опште карактеристике монографије Миланке Бабић *Екскламативне конструкције у српском језику* – недвосмислено упућује на закључак да је у питању велики и значајан допринос комплексној, граматичко-семантичко-прагматичко-стилистичкој, синтакси

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
mkovacevic31@gmail.com

UDC 811.163.41'38(049.32)

Александар Милановић. *Вуков век*.
Београд: Чигоја штампа, 2019, 344 стр.

Да је тако, показује већ поглавље *Први Вуков век*, које на почетку књиге, функционишући у њеној структури као пролог, истиче и прилику у којој је књига замишљена и намјеру с којом је она довршена. Прецизније речено, већ на првим страницама дознајемо да је књига настала поводом још једног *столовећа* навршеног откако је „на свијет издат” *Српски рјечник* (1818), дјело које је обиљежило не само Вуков *живој* и рад него и цијелу *епоху* у развоју српске писмености.

Па ипак, прво се поглавље, баш као и читава књига, бави углавном првим стољећем и данас текуће Вукове епохе. Према томе, дођу временску границу

у тексту чини година 1818, кад је Вук покренуо радикалну реформу писма, правописа, граматике и лексике српског књижевног језика, а горњу година 1918, кад је тај књижевни језик „захваљујући славним успесима наше војске, успешно превазишао тешка искушења забрањивања у школама, медијима, издаваштву, чак и у приватној комуникацији” (стр. 10). Да се те двије године – које су одговарајућа збивања овјековјечила као судбоносне за српски народ – повежу и лајтмотивски, аутор се побринуо на неколика мјеста првог поглавља, помињући Милутина Бојића. Ријеч је заправо о потресним призорима у којим млади пјесник на одступању кроз Албанију у војничкој напртњачи носи *Српски рјечник*, вјероватно у трећем, државном издању (1898), да би онда преминуо у Солуну – не дочекавши повратак у ослобођену и уједињену отаџбину – у болничком кревету крај којег је стајала и та књига.

Иако се текст који нас уводи у књигу, дакле, махом бави првим Вуковим вијеком, дјелимично се отвара и према другом, као стољећу које нам је (послије Новаковићевих и Стојановићевих граматика) најзад донијело све потребне нормативне приручнике: и правопис Александра Белића (1923), и шестотомни рјечник Матице српске (1967–1976). Дјелимично отварање према другој половини Вукове епохе било је, уосталом, неопходно и стога што се из аспекта чисте лингвистике сврха поглавља очито састоји у опису свих фаза статусног и корпусног језичког планирања на српском етничком и културном простору: од *селекције* (дијалекатске основице) до *реконструкције* (стандарднојезичке норме). Поред тако примијењене теорије Милорада Радовановића, разрађене према учењима социолингвиста свјетског утицаја, Милановићеве ставове у уводном поглављу подупире и оквир науке о књижевности. Отуда се Вукова дјелатност контекстуализује и сходно књижевној периодизацији. Истиче се, нпр., да је Вук размишљао у духу европског *романтизма*, тј. Хердеровог учења о „простонародној” култури, и да се зато опирао туђој, књишкој традицији класицизма и сентиментализма, али да је с друге стране веома уважавао српсковизантијско, црквенословенско наслеђе, о чему свједоче и *Примјери српско-славенскога језика* (1857).

У наставку књиге, њеном првом широм цјелином (стр. 57–126), усредсређеном на Вуково дјеловање уочи реформе (1814–1818), аутор потврђује да је наш најплоднији проучавалац предстандардне епохе развоја књижевног језика – в. *Језик веома ђолезан* (Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2013) и *Језик Јована Суботића* (Београд: Чигоја штампа, 2014). Иако је централно поглавље у првој широј цјелини књиге, разумије се, посвећено значају *Писменице* (1814), овдје ћемо приказати поглавља која се издвајају иновативношћу доказаних хипотеза и инспиративношћу изведених закључака.

Тематика првог међу њима обухвата ставове које је Вук у вези са славенизмима у почетку испољавао како директно, самоисказима, тако и језичким понашањем, тј. у сопственом идиолекту. Другачије речено, у овом поглављу аутор код раног Вука упоређује „програмско и реализовано”, посебно се занимајући за учесталост славенизама „у контексту стила и жанра”. Нпр., критикујући у необјављеној рецензији *Новина српских* (1814) Давидовићев и Фрушићев језик, Вук се негативно изјашњава о славенизмима у флексији, док лексичке славенизме допушта, али под условом да у народним говорима

у том поглављу Милановић доказује три хипотезе: 1. да је терминологију рибарења на мањим ријекама Вук лексикографски обрадио већ у првом издању *Српског рјечника* (1818), на основу компетенције у завичајном, тршићком вернакулару; 2. да је ту терминологију у другом издању (из 1852) Вук допунио лексемама које је забиљежио ван родног краја, у првом реду на обалама Дунава и Јадранског мора; 3. да је тако битно допринио нормирању рибарске лексике окончаном касније, од Јосифа Панчића, у књизи *Рибе у Србији* (1860).

Као и Велимир Михајловић и Гордана Вуковић у *Srpskohrvatskoj leksici ribarstva* (1977), под риболовном терминологијом овај аутор подразумева ријечи и изразе који означавају врсте рибе, рибарска превозна средства и алат, али и припадајућу „кулинарију”. Унутар таквог теоријско-методолошког оквира из поглавља сазнајемо да је Вук 1818. г. рјечнички обрадио „многа, али не и сва познатија именовања слатководних рибљих врста” (стр. 140). Показало се, такође у сагласју са очекивањима, да се осим пастрмке (*īasīrma*) и кечиге (*носīвица*) све те врсте у савременом стандарду називају исто, као и да су поред одговарајућег називља у *Рјечник* унијете и тзв. категорије аутоматске продуктивности: присвојни придјев (*сомљи, сомов...*), деминутив (*сомић, сомче...*), али не и аугментатив. Од одредница које се тичу риболовних техника у *Рјечнику* је забиљежен мањи број – *алас* („*vide рибар*”), *рибарев, рибаров, рибарски, рибњак, ђецаји, мрежа, удица, мамац* – а од назива за кулинарију само један: *сомовина*.

Захваљујући путовањима и приносима информатора с терена, Вук је до 1852. г. – како потврђује Милановићево истраживање – прикупио знатно већи број лексема које су појмовно везане за риболов. У издању објављеном те године региструје се, прије свега, много више врста рибе, нарочито морске, додуше у једноличним и шкртим тумачењима: „(у Дубр.): некака морска риба”. Па ипак, у већини случајева „чланци постају богатији: чешћи су синоними и творбене варијанте, досљеднији латински називи, неретка територијална прецизирања” (стр. 146); уп. нпр. „*крај* (по југоз. кр.): *vide шаран*”. Придружују се, осим тога, и краћи етнографски описи: „*укљева* (у Ц. г.): мала риба (мало већа од срђеле) у језеру Скадарскоме, која се Талијански зове *scoranza*. Црногорци које хватајући и сушећи укљеву које носећи је у Котор заслуже на годину дана по неколико хиљада дуката”. Развија се и фонд лексема којим се означавају риболовне технике. Међутим, ни у другом издању *Рјечника* нема књишких сложеница *риболов* и *риболовац*, док је глагол *рибарити* забиљежен, али у значењу „носити рибу по селима те продавати, као што у Сријему и у Бачкој чине многи”.

Онако како се Вуков боравак на обалама Јадранског мора у његовој лексикографији одразио тек 1852. г., одразила се и административна служба у Кладову и Брзој Паланци, мада је ту службу Вук вршио још у устаничко доба. Тако у *Рјечнику* из 1818. г. нема ни одреднице *јесейра* ни одреднице *кавијар*, које означавају изразито упадљиве реалије својствене управо привреди становника доњег Подунавља. На основу те двије леме и неких других аутор напосљетку с правом закључује да прво издање *Рјечника* заиста јесте, како је то констатовао још Александар Белић, „на првом месту, речник језика једног човека и једног краја” (према А. М., стр. 137).

Врло занимљива запажања о еволуцији Вукових погледа на лексичко нормирање износе се и у поглављу *Вук Караџић у Друштву српске словесности*. У њему ће многог читаоца прије свега изненадити да је за дописног члана те установе, претече Српске академије наука и уметности, Вук изабран једногласно, и то на првом главном „засједанију” (1842). Неке ће можда изненадити и то што је Друштво – иако је испрва одлучно одбијало да прихвати радикалну реформу писма и правописа, врло популарну међу романтичарском омладином – од оснивања начелно подржавало „понарођивање” језика српске писмености и што је, штавише, наглашавало да се основица и узор стандардне лексике већ налазе у *Српском рјечнику*. Након опаске да је тиме „вуковским нормативистичким начелима одало и формално признање” (стр. 159), Милановић умјесно примјеђује да је благонаклоном односу Друштва према вернакуларизацији српског књижевног језика, без обзира на службена образложења, „ипак, више допринело Вуково живо и актуелно филолошко деловање од 1818. г. надаље него сећање на Доситејеве манифестне ставове” (стр. 159). С Вуком су се чланови Друштва, међутим, разишли заступајући увјерење да празнине српског лексичког фонда не треба премошћивати интернационализмима, а камоли турцизмима, него славенизмима (као наслијеђеним слојем), одн. калковима и кованицама које се угледају на народни језик (као слојем који интелектуална елита тек треба да изгради).

Што се тиче Вуковог учешћа у раду Друштва, аутор наглашава да је оно – ако рачунамо искључиво удио директног учешћа – углавном било пасивно. Будући презаузет својим пословима, Вук је међутим и те како дјеловао посредно, преко својих присталица: Петра Матића, услед чијег се заузимања одустало од нормирања терминологија које је у првој свесци *Гласника Друштва српске словесности* званично покренуо Стерија, те Ђура Даничића, захваљујући којем се Друштво 1857. г., пошто је овај ступио на дужност секретара, приклонило вуковској реформи (орто)графије и лексике. Поред присталица у Друштву је, наравно, било и Вукових неистомишљеника и противника, „што је стварало погодну платформу за плодоносну стандарднојезичку полемику, у којој су покренута многа актуелна питања” (стр. 158). И управо ту по Милановићевом суду, наспрам онога што је Вук подарио Друштву, треба трагати за оним што је Друштво подарило Вуку. Полемишући с већином чланова, која је резоновала другачије, Вук је наиме обликовао и личне погледе и аргументе којим ће те погледе касније поткрепљивати. Тако су у расправи коју је Стерија изазвао чланком о провинцијализмима изгледа сазреле Вукове мисли о лексичком раслојавању: „Док народ нема особитога књижевнога језика, дотле не може имати ни *предјелнијех* ријечи, које се у *књигама* не могу уиошребљавати. Данас је у нас свака ријеч народна, која се у народу говори, макар и у једноме селу” (према А. М., стр. 163–164).

Анализе непосредне рецепције Вуковог опуса, која се антиципира не само претходним поглављем него и поглављем које пописује прве афирмативне реакције српске културне јавности на *Рјечничково* издање из 1818. г., комплетно је посвећена трећа шира цјелина књиге: *Вукови истомишљеници, следбеници, иројивници* (стр. 183–246). Из ње смо за приказ изабрали два поглавља, оба усредсријеђена на „преломну 1847. г.” – једно које се уклапа

у хоризонт очекивања читаоца иоле упућеног у историју српског књижевног језика и једно које тај хоризонт може да изневјери.

Прво се бави начином на који су се расправе изазване језичком стандардизацијом одражавале у *Новинама Читалишта београдског*. У питању је недјељник штампан од јануара 1847. до јануара 1849. с вијестима из политичког и културног живота српских земаља, али и иностранства. Иако је посриједи прво србијанско гласило које није издавала нити финансирала влада, у језичком погледу ставови уредника и сарадника нису одступали од политике Попечитељства просвештенија и Друштва српске словесности. Обоји су, дакле, заступали доситејевски варијетет са свим нивоима његове структуре: „од графије и ортографије до барокне реченице” (стр. 213), што не изненађује с обзиром на то што је филолошким прилозима које су *Новине* објављивале, по Милановићевој оцјени, „тон и правац давао пре свих Јован Стерија Поповић” (стр. 214), уредник књижевне редакције. Нпр., док се редовно извјештавало о раду Друштва српске словесности (које је Стерија основао), активности Матице српске (коју је Стерија напустио) игнорисане су готово потпуно. Осим тога, при набрајању друштвених чинилаца који доприносе прихватању и ширењу језичке норме нарочито су истицани не само штампани медији него и театар, тј. позитивне и негативне стране (усменог) говора глумаца.

Што се тиче Вукових нормативистичких рјешења, *Новине* су их наравно примале с неодобравањем, али их нису омаловажале. Баш напротив, примјењивале су и вуковске графеме *ћ*, *ђ* и *џ* (*Караџић*, *ђака*). Нису се, ипак, огласиле ни поводом *Раџа за српски језик и њравојис* Ђура Даничића ни поводом *Песама* Бранка Радичевића. Регистровано је, додуше, да је Његош „изволио 10 комада свога најновијег стихотворног дѣла ‘Горскій Вѣнацъ’ Књижници Читалишта на даръ послати” (према А. М., стр. 228–229), док је критика превода *Новог завјетѣа* препуштена другима. Наиме, на четири странице додатка једном броју *Новина* из фебруара 1848. г. Стерија је прештампао из *Подунавке*, и то без икаквог уредничког коментара, приказ Василија Лазића. Учинио је то, претпоставља Милановић, избјегавајући да с Вуком уђе у директан окршај, онако како је то избјегао и у Друштву. А о каквом се приказу ту у ствари ради, нека посвједоче искази у којим за Вука стоји да „намъ преводи свето писмо ѣзикомъ некимъ зияластимъ, разглавоустимъ”, а за источнохерцеговачки дијалекат да њиме говори једино „прегрштъ онихъ срба, кои су и данъ данашњи само номади” (према А. М., стр. 225–226). Најгоре су по Милановићевом суду, ипак, ријечи којим се Вук у једном веома деликатном конфесионалном контексту осуђује што од источнохерцеговачког дијалекта православног живља одступа реконституишући фонему *x* и фонемске слиједове *ѣје* и *ђеје*: „Превара се починѣ съ малима стварма: найпре съ писменама, после съ ѣзикомъ, па онда съ вѣромъ. На малу удицу и глѣисту лове рибари велику рибу” (према А. М., стр. 227).

Мада је преносећи овај памфлет евидентно повриједило достојанство знатног дијела српског народа, имплицитно нам поручивши шта мисли и о Вуковом подвигу и о наводно заведеним „вучићима”, уредништво *Новина* иначе је – мора се рећи на крају – демократично преносило и осврте читалаца чији су ставови дијаметрално другачији. Такав је, нпр., осврт Милована

Спасића, у којем се Стерија „сасвим у маниру младога Вука Караџића” (стр. 219) сумњичи да „немачки мысли и духомъ немачкимъ дише” (према А. М., стр. 219), стога што умјесто *конюшница* пише *циџала*.

Да у занемаривању знамените српске баштине настале 1847. г. уредништво *Новина Чиџалициџа београдскоџ* није било усамљено, сазнајемо из поглавља *Преломна 1847. година: друџачиџи њоџлед*. У њему се представљају дјела која су данас малопозната упркос томе што су у своје доба на разне начине утицала на исход Вукове борбе. Такође се скреће пажња на чињеницу да већина наших људи не познаје ни дјела која су општепозната (једино по наслову). Поставља се, нпр., питање колико њих, и међу интелектуалцима, зна да је *Горски вијенац* оригинално штампан неререформисаним писмом и правописом.

Од публикација које су у фокусу овог поглавља аутор прво наводи двије већ помињане: *Гласник Друџиџва срџске словесности*, који се сматра нашим првим научним часописом, и *Новине Чиџалициџа београдскоџ*, чији је „максимални број претплатника износио 1115, што је много и за данашње услове” (стр. 205). Објема је први број изашао управо 1847. г. За разлику од њих, граматика Јована Суботића, настала у исто вријеме, ни данас није одмакла од рукописа, иако је израђена за конкурс Матице српске и оцијењена као најбоља од комисије у којој је био и Павел Шафарик. У тадашње српско језичко планирање уклопила се употребом (лексичких) славенизама, и то не само у функцији језикословних термина, али није одштампана зато што је – увјерава нас Милановић – написана ћирилицом која поред јата садржи једино тридесет графема што се налазе и у савременој варијанти. Па ипак, Вукове су идеје тако први пут ушле у Матицу српску, да се развријеже током наредне двије деценије.

Од књижевних дјела објављених исте године посебну позорност аутора привлачи спјев *Лазарица или бој на Косову између Срба и Турака, на Видов дан 1839. године*, којег се заиста треба присјећати ако ни због чега другог, а оно зато што је по ријечима многих најчитанија српска књига прве половине XIX века, књига која је чак и у списатељским круговима тог доба високо надмашила *Горски вијенац*. У питању је дјело Јоксима Новића из Оточца „у Крајини Рвацкој”, које „у десетерцу, опонашајући циклус из Вукове збирке, опева један од најзначајнијих догађаја из српске историје” (стр. 203). У закључку се за њега убједљиво констатује да је, с обзиром на реформисану (орто)графију којом је штампано, зацијело битно допринијело популарисању Вукових идеја, вјероватно и више од дјела која се тим поводом помињу најчешће. Лично ћемо додати да се значај *Лазарице* састоји и у томе што један од центара језичке стандардизације смјешта међу западне Србе, чија је тадашња улога од наше науке помало запостављена форсирањем процеса који су се одвијали у данашњој ужој Србији, Војводини и Црној Гори.

Даље фазе српског језичког планирања, оне које Павле Ивић назива *крисџализациџом* стандардног језика, описане су у посљедњој, четвртој цјелини књиге: *На Вуковом и вуковском џуџу* (стр. 247–342). Поред примјера из текстова Лазе Костића и Чедомиља Мијатовића у сврхе егземплификације аутору су при томе послужили примјери из *Оџледала* Пере Тодоровића, једног од представника тзв. београдског стила. Стога ћемо прије него што

пређемо на приказ лингвостилистичке анализе *Огледала* представити поглавље које у композицији књиге фигурира као последње, а обрађује појам београдског стила у Белићевом тумачењу.

Термин о којем је ријеч употребљавали су, треба рећи, и Јован Скерлић и Исидора Секулић, описујући импресионистичким метафорама „пре свега научни и есејистички израз кључних српских културних посленика с почетка 20. века” (стр. 327), као *крисћално јасан, жив, крејак, џибак* итд., али је право, терминолошко значење те синтагме научно одредио управо Александар Белић. Учинио је то у истоименом чланку из 1934. г., па и у неколиким каснијим, у првом реду *Београд и књижевни језик* (1940) и *Друшћивени уишцаји на развиштак српскохрватског књижевног језика* (1955). У тим се чланцима, нпр., тврди да су одговарајући варијетет створили „сви они који су у духу Вукову до данас писали у Београду” (према А. М., стр. 334), почевши од Љубомира Ненадовића.

Међутим, за србистику су, испоставља се, много важнији Белићев ставови који антиципирају учења прашке лингвистичке школе обједињена у теорију стандардног језика и функционалну стилистику. Баш на такве ставове упућује нас Милановић, при чему као најочигледнију најаву прашке стилистике издаваја следећи: „Поједини истакнути књижевници имали су сваки свој стил, поједине гране културне и научне добијале су такође, поред свога језика, и свој стил, наша журналистика има свој језик и више својих стилова, али једног, типичног београдског стила нити има нити би га могло бити” (према А. М., стр. 336). Нама су, ипак, занимљивији ставови у којим је антиципација суптилнија, попут оних што стандард одређују као *хомоџен, надређионалан и аутономан* (у односу на дијалекте). Тако се на једном мјесту за београдски стил каже да је „уједначени језик интелектуалних кругова београдских”, а на једном да је он остао „народни језик по духу своме, иако сада *одвојен* и од епске средине и од појединачних покрајинских језика који су били од значаја за његово стварање” (према А. М., стр. 335 и 337; истицања су наша).

На основу наведених запажања Милановић закључује да термин *београдски стил* треба да сачувамо првенствено из разлога традиције, али тако што ћемо га „из области *стилистике*” пренијети „у област *нормативистике* и *стилолозије*, што је у другој половини 20. и почетком 21. века и учињено у већем броју радова значајних тумача српског језика” (стр. 341). Додајући тим радовима своје, аутор у осталим поглављима овог, последњег дијела књиге доказује да је у периоду београдског стила српски књижевни језик стабилизован и урбанизован, једном ријечју: модернизован. Да је, прецизније речено, растерећен провинцијалних наноса и архаизама задржаних из славеносрпске баштине, те да је до највећег напретка дошло у синтакси и функционалном раслојавању.

Како су се ти процеси одвијали у публицистици, нарочито је описано анализом Тодоровићевог *Огледала* (1903), у којем се мемоарски приказују србијанска политичка збивања „омеђена убиствима два Обреновића: кнеза Михаила (1868) и краља Александра (1903)” (стр. 306). Нпр., модернизацију лексичког фонда у тој прози Милановић врло проницљиво региструје односом према славенизмима и турцизмима. По његовом суду, нестандартне

лексеме оба поменута слоја употребљавају се најчешће у иронијском контексту (*Нека је аурли и са срећом! Наше „Огледало” јуче сефџиесало: њрва забрана већ је љу!*), обично обиљежене наводницима (*један љоја из „вну-џреносџи”*) или курзивом (*џосџодо* укидатељи *народних свеџиковина*). Што се тиче Тодоровићеве синтаксе, и она је (у односу на синтаксу пређашњих писаца) ближа савременом језичком осјећању, па је наспрам примјера временске зависносложене реченице у којим се налази корелатив (*Кад ово уџледа свеџа, онда ће се знаџи*) много примјера из којих он изостаје (*Када је љуцањ одјекнуо, ја сам одмах љоџледао у сахаџи*).

С намјером „да кроз језичко поистовећивање са живим говором читаоце придобије за сопствено мишљење” (стр. 313), будући не само новинар и књижевник него и политичар, Пера Тодоровић – мимо старијих колега, много озбиљнијег, формалнијег стила – употребљава и (лексичке) колоквијализме (*То ће моја комџика Драџа да љосџане краџица срџска; Тебе, љоследњеџа Обреновића уџмекали су и искасаџили као љоследње марвинче*), те одговарајућу фразеологију, чешће необиљежену, а рјеђе обиљежену прагматичким маркером (*Деџе се наџло, џџио но реч, у небраном џрожђу*) или наводницима (*Не буде ли џако, онда може на једном „џуџи џиква”*). Тодоровићево агитовање ипак је најпрозирније у случају пејоратива намијењених именовану идеолошких непријатеља: *бездуџне љоџиџичке џиџарџије и веџроџири; џесноџруди и уџизички надриџсџиориџи; овај џрдни зарозак, коме се не зна крсна имена*. Као што се види и из наведених примјера, у *Огледалу* је стил двојне природе, или како би рекао Слободан Јовановић: „неозбиљан, фамилијаран, помало и простачки”, али и „жив, распуштен, занимљив” (према А. М., стр. 290).

Приказујући посредством овдје предочене садржине пут који је наш књижевни језик савладао „од недовољно профилисаног и стилски недиференцираног писаног језика из *Писменице* и *Пјеснарице* до веома богатог израза српске књижевности, филозофије, науке и публицистике у периоду ‘београдског стила’” (стр. 10), најновијом књигом Милановић, као аутор, србистици пружа – може се рећи – двоструку корист. Првенствено отклања дилему је ли Вукова улога у историји српске културе била позитивна, што је питање којем су неки још склони и поред обиља одавно изложених аргумената. Међутим, у исти мах постиже и нешто наизглед опречно: сузбија некритичко прослављање Вуковог живота и рада, које су у односу на Љубомира Стојановића и друге, изгледа, много више скривиле чињенице што савршено належу на архетипску матрицу постављену митом о Прометеју.

У питању је, наравно, наратив о изузетном појединцу који се за добробит цијелог колектива све вријеме залаже непоколебљиво и пожртвовано. Иако се такав наратив на махове доживљава (макар из савремене, постмодерне перспективе) као нереалистичан, па и патетичан, у Вуковом случају он је дакако заснован у стварности, па га наше одмјерено тумачење не може пореметити, нити угрозити. Баш напротив, приписујући Вуку улогу која му заиста приличи, неизбјежно ћемо опет увидјети да он спада у врло узак круг историјских личности које се – као Доситеј и Сава или Ћирило и Методије – без потешкоћа распознају већ по имену, при чему такво, иначе неформално именовање нимало не умањује размјере њихових тековина у српској и

словенској култури. Будући да једном таквом наслеђу није потребно ничије преувеличавање, Милановић је у овој књизи и нашем познавању Вуковог дјела и самом Вуковом дјелу учинио довољну, а тиме и најбољу услугу. Обоје је само освијетлио из неких раније недоступних углова, да нас подсети да их никад не бисмо смјели запустити и на тај начин лишити увидâ сваке следеће генерације српских филолога и лингвиста.

Милан Ивановић

Универзитет Црне Горе
Филолошки факултет
Данила Бојовића бб., 81400 Никшић
mipozega@yahoo.com

UDC 811.163.41'367(049.32)

Јасмина Московљевић Поповић. *Корелативне конструкције – теоријске основе анализе*. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2018, 204 стр.

Књига *Корелативне конструкције – теоријске основе анализе* производ је вишегодишње рефлексије Јасмине Московљевић Поповић о реченицама са корелативном конструкцијом. Ауторка се у наведеној монографији на темељан начин бави овим комплексним феноменом, око чијег дефинисања, статуса у хипотактичком систему и начина анализе постоје дебате и контроверзе. Као и претходну књигу Јасмине Московљевић Поповић *Оглед о глаголској појкајтегоризацији* (2007), и овај текст одликује теоријско-методолошка иновативност у разрешавању актуелних синтаксичких проблема, која је утемељена у добром познавању литературе, компетентном коришћењу проверених синтаксичких и семантичких тестова, као и у јасној и чврстој аргументацији.

Књига *Корелативне конструкције – теоријске основе анализе* садржи 6 поглавља: Увод (стр. 7–9), *Корелативне конструкције у англосаксонској, француској и словенској лингвистици* (стр. 17–25), *Корелативне конструкције у јужнословенској лингвистици* (стр. 47–71), *Корелативне конструкције у савременој лингвистичкој теорији* (стр. 103–116), *Ка интегралном моделу анализе реченица с корелативном конструкцијом* (стр. 117–177) и *Закључне напомене* (стр. 187–192). На крају књиге дати су *Извори* (стр. 193–194) и *Литература* (стр. 195–204).

У уводном делу књиге у првом одељку *О проблему корелације и корелативних конструкција* (стр. 7–9) Московљевић Поповић, образлажући зашто се определила за разматрање корелативне конструкције, на ваљан начин упућује читаоца у проблематику корелације. Истакнуто је, између осталог, да је важно посветити се феномену корелације јер, упркос раширености

корелативне конструкције међу језицима и њеном разматрању које сеже још у античка времена, не постоји сагласје у дефинисању ове синтаксичке појаве: „ни када је реч о обиму саме појаве, тј. о томе које се све конструкције сврставају међу корелативне, ни када је у питању детерминисање структурних и функционалних карактеристика овог типа конструкција, а понајмање када је реч о природи односа у коме се налазе хипотактичке реченичне структуре са корелативном конструкцијом према значењски коресподентним сложеним реченицама без корелације” (стр. 9). Да је то тако, у другом делу уводног дела *Дефиниција корелације, корелативних везника и корелативних конструкција* (стр. 9–15) показује се на дефиницијама које су пронађене у словенској, англосаксонској и француској референтној литератури.

У другом поглављу Московљевић Поповић се осврће и на дескриптивне граматике различитих језика и, као и у референтној литератури, уочава недостатке и велику хетерогеност у одређивању корелације. На првом месту (*Корелативне конструкције у дескриптивним граматицима енглеског и француског језика* (стр. 17–25)) критички анализира дефинисање корелације, корелативних везника и корелативних конструкција у описним граматицима енглеског и француског. Потом, у одељку *Корелативне конструкције у дескриптивним граматицима словенских језика* (стр. 25–46) критички се осврће и на феномен корелације у граматицима руског, пољског и чешког језика.

У трећем поглављу књиге посебна пажња посвећена је разматрању корелативне конструкције у новијој и старијој јужнословенској литератури (*Корелативне конструкције у јужнословенској лингвистици 19. века* (стр. 47–55), *Корелативне конструкције у јужнословенској лингвистици 20. века* (стр. 56–70), *Корелативне конструкције у савременој јужнословенској лингвистици* (стр. 71–101)). Овом исцрпном дијахронијском анализом најважнијих описа корелативне конструкције у јужнословенским језицима Московљевић Поповић примећује разлику између модерније и старије литературе у приступу и начину анализе реченица са корелативном конструкцијом. У новијим истраживањима детаљније се описује овај синтаксички феномен, разматра се његов типолошки статус, утврђују се мерила за дефинисање корелативних речи, испитују се структурно-функционалне разлике између реченица са и без корелативног елемента и др. (стр. 101); међутим, уочава се да ни у овим, савременим граматицима не постоји сагласност у тумачењу корелације.

У четвртном поглављу Јасмина Московљевић Поповић осврће се и на језичко-типолошка и општесинтаксичка истраживања корелације и корелативних конструкција у савременој лингвистичкој теорији. Ауторка након прегледане теоријске лингвистичке литературе закључује, између осталог, да је истраживачки домен ужи будући да су у категорију корелативних реченица укључене: „само реченичне структуре са препонованом зависном клаузом, и то углавном препоноване зависне клаузе са номиналном (именичком или придевском) конституентском вредношћу” (стр. 113). Такође, она истиче да су ова истраживања од великог значаја јер у њима расте број посматраних језика, те се на тај начин јасније сагледава степен формално-функционалне варијабилности реченица са корелативном конструкцијом. Исто тако, наглашава да су теоријска истраживања допринела дефинисању одлика према

којима се диференцирају реченице са корелативном конструкцијом и релативне реченице (стр. 114).

Након прегледа традиционалних и савремених истраживања реченица са корелативном конструкцијом, Московљевић Поповић на почетку петог поглавља закључује да: „досадашња истраживања у далеко већој мери отварају нова питања и указују на нове проблеме него што нуде одговоре и решења за већ постојеће” (стр. 117), те предлаже интегрални модел који би анализу реченица са корелативном конструкцијом учинио конзистентнијом. Проблеме детектоване у литератури ауторка групише у три категорије: (а) утврђивање параметара за анализу сложених реченица са корелативном конструкцијом, (б) типологија и класификација корелативних конструкција и (в) улога реченица с корелативном конструкцијом у развоју хипотактичких реченичних структура (стр. 118), те се у одељцима *Параметри за анализу сложених реченица с корелативном конструкцијом* (стр. 121–176) и *Место реченица са корелативном конструкцијом у систему сложених реченица* (стр. 177–185) детаљно њима бави на грађи српског језика. Пре разматрања наведених проблема, постављена је дефиниција реченице са корелативном конструкцијом: „*под зависносложеном реченицом с корелативном конструкцијом подразумева се свака сложена реченица у којој се у структури управне клаузе реализује конституенцијски уједињачке (или у даљем контексту уједињачке) природе који је корелативан са зависном клаузом и чија је синтаксичка функција у управној клаузи подударна са функцијом зависне клаузе у сложеној реченици*” (стр. 120).

На првом месту, Московљевић Поповић, наслањајући се на прегледану литературу као и на своја истраживања, утврђује седам најважнијих параметара за анализу семантичких и структурно-функционалних одлика реченица са корелативном конструкцијом: (1) разуђеност, односно заступљеност корелативних конструкција у систему хипотактичких реченичних структура, (2) бројност и разноврсност корелативних везничких средстава, (3) врста односа која се успоставља између корелативне речи и зависне клаузе, (4) обigatorност/факултативност/немогућност употребе, (5) обрасци линеаризације конституената у реченицама са корелативном конструкцијом, (6) могућност удвајања корелатива и (7) могућност реализације реченица с вишеструким корелативним структурама. Потом, користећи различите синтаксичке и семантичке тестове, ауторка на темељан и аргументован начин испитује сваки од наведених параметара и показује да реченице са корелативном конструкцијом нису хомогена категорија, већ да постоји варијабилност у оквиру издвојених параметра, а, такође, увиђа и неке нове специфичности ових структура, што је доводи до општег закључка о исправности постављеног оквира анализе. У наставку текста изнећемо неке од најважнијих резултата до којих се долази у овом поглављу.

Московљевић Поповић уочава да се корелативне конструкције могу: „реализовати унутар свих типова и подтипова зависносложених реченица издвојених у граматицима српског језика” (стр. 122); међутим, наглашава да ова разуђеност система хипотактичких реченичних структура са корелативном конструкцијом: „не значи да је реч о јединственој, унификованој категорији” (стр. 127). На пример, у оквиру категорије корелатива са именичком

супституентском вредношћу могуће је издвојити оне корелативе који имају и функцију *суйсџаниџива* (нпр. *Ко њрви усџане тај нек укључи ѓрејање*) (стр. 127). Синтаксичким тестовима утврђена су правила везана за облигаторност, факултативност и немогућност употребе корелативних речи и израза у одређеним типовима реченица а дата је и експликација такве дистрибуције (нпр. *Навејао је тако/толико висок снеџ да нисмо моџли да оџворимо враџа. vs. *Навејао је висок снеџ да нисмо моџли да оџворимо враџа.*) (стр. 148). Исто тако, изводе се правила линеаризације конституената у реченицама са корелативном конструкцијом и уочава се да су она слободнија од правила код коресподентних реченица без корелације (стр. 153). Такође се описује и феномен редупликације корелатива, тј. реализације два корелатива према једном субјунктору (нпр. *Онај ко њрви сџиџне на циљ, тај је џобедник*) (стр. 168), као и феномен вишеструке корелације (нпр. *Ко₁ је шта₁ тражио, тај₁ је то₁ добио*) (стр. 172–173).

Испитујући грађу у постављеном теоријском оквиру, Московљевић Поповић изводи и један број теоријски веома значајних хипотеза. Између осталог, она закључује да настајање корелативних везничких спојева није архаичан језички механизам, већ да је он и даље активан. То значи да ће га говорници актуелизовати када желе да изразе неко ново значење, а протоком времена, тај корелативни везнички спој се стабилизује и граматикализује, а резултат тога је изостављање корелативне компоненте везничког споја (нпр. *с обзиром на џо да > с обзиром да*) (стр. 141–142). Исто тако, ауторка, прихватајући могућност поткатегоризације хипотактичких реченичних структура према степену субординираности зависне клаузе, предлаже сврставање реченице са корелативном конструкцијом у српском језику у засебну класу јер је ниво самосталности зависне клаузе у њима на вишем нивоу него што је то случај са прототипичним зависним реченицама (стр. 178–180). Поред тога, и према критерију међузависности главне и зависне клаузе предлаже се издвајање реченице са корелативном конструкцијом у засебну категорију. Наиме, у овом типу реченичних структура постоји клаузална међузависност (=субординација анафоризацијом), што значи следеће: „зависна клауза субординирана је управној на синтаксичком плану, а управна је клауза субординирана зависној на семантичком плану” (стр. 182–183). Овај тип субординације супротставља се субординацији уклапањем и прикључивањем у прототипичним хипотактичким структурама, „у којима је управна клауза и синтаксички и семантички готово потпуно аутономна, а подређена клауза и синтаксички и семантички готово потпуно зависна од управне” (стр. 182).

Резултате своје анализе Московљевић Поповић на крају књиге, у шестом поглављу, издваја и говори о будућим истраживањима, неопходним како би се феномен корелативне конструкције у потпуности описао.

Вредност књиге *Корелативне конструкције – теоријске основе анализе* Јасмине Московљевић Поповић лежи, понајпре, у формирању чврстог теоријско-методолошког оквира за анализу корелативне конструкције, чији је изостанак довео до тога да је јасно дефинисање овог синтаксичког феномена измицало науци о језику, што је веома детаљно показано у уводним поглављима. Предложена методологија анализе заснива се како на ауторким

самосталним истраживањима тако и на критичком промишљању великог броја досадашњих испитивања корелативне консктрукције, што представља узоран начин на који се приступа комплексним и контроверзним језичким појавама. Укључивање сваког елемента у теоријско-методолошки оквир анализе корелативне конструкције у овој монографији поткрепљује се јасним аргументима. Такође, валидност овог модела ауторка проверава на српском језику, чиме га потврђује и долази до низа вредних закључака о специфичностима корелативне конструкције, која, иако су, како и сама ауторка каже, непотпуна и прелиминарна, представљају веома добру основу за даља истраживања.

Иван Књижар

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за општу лингвистику
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
iknjizar@gmail.com

UDC 811.163.41'611(049.32)

Ранко Бугарски. *Српске сливенице: монографија са речником*.
Нови Сад: Академска књига, 2019, 255 стр.

Када је 2001. године у часопису *Језик данас* објављен чланак Ранка Бугарског под насловом „Две речи у једној: лексичке скривалице” (Бугарски 2001), вероватно је мало ко могао претпоставити да ће 18 година касније тих скривалица бити толико да могу завредети читаву књигу (и то не само једну) па још и речник приде. А управо то се догодило са сливеницама у српском језику, којима је посвећена најновија књига Ранка Бугарског, *Српске сливенице: монографија са речником*, у издању Академске књиге из Новог Сада. Оне су од једног потпуно непознатог творбеног поступка прерасле у значајан, нов и вишеструко занимљив механизам грађења нових речи и обогаћивања лексичког фонда.

Ова монографија бави се, дакле, сливеницама. Оне настају „сливањем двеју речи или њихових делова у нову целину, често али не и обавезно мотивисаном преклапањем њихових формалних сегмената, при чему тако добијена твореница најчешће и семантички представља комбинацију делова који су ушли у њен састав” (стр. 17). На пример, *хамбурџиница* је настала сливањем двеју основа, *хамбургерија* и *бурџиница*, при чему је на споју остварено преклапање формалних сегмената (...бур...), а семантички представља spoj та два појма јер означава локал који обједињује две делатности. Овај творбени поступак је, како аутор примећује, био практично непознат у српском језику да би од недавно доживео прави процват, највероватније под утицајем енглеског језика из којег је, по свему судећи, и преузет. Најпре су

то биле већ готове, изворно енглеске сливенице, као што су *моџел* или *смоџ*, за којима су убрзо уследиле и нове позајмљенице а недуго потом и прве сливенице сковане од домаћих елемената.

Књига започиње *Предговором* (стр. 7–11) у коме аутор даје библиографске податке о својим ранијим прилозима на ову тему и описује настанак и структуру текста који следи, уз указивање на могућности за нека будућа истраживања из сродних области.

Следи *Пролог* (стр. 13–15), једна аутобиографска цртица којом Бугарски евоцира успомене из студентских дана на Универзитетском колеџу у Лондону и открива нам корене свог интересовања за сливенице али и друге лингвистичке појаве које ће проучавати током своје плодне каријере.

Увод (стр. 17–27) садржи општи опис сливања као творбеног поступка, преглед терминологије и осврт на сливање у српском и неким другим европским језицима. Сливање доскора није постојало у српском језику и по свему судећи је ушло такорећи „на мала врата”, са позајмљеним енглеским сливеницама као што су *смоџ* и *моџел*, а нешто касније и са новијим *бранч*, *фанзин*, *Калифорникација* итд. Убрзо се тај творбени образац почео примењивати и на домаћем лексичком материјалу па су тако настале неке од раних сливеница: *жвазбука* [жвака + азбука], *Нишвил* [Ниш + Нешвил] или *кайш-сиројка* [катастрофа + перестројка].

Врло брзо је сливање узело маха, нарочито у медијима, а понајвише у дискурсу реклама. Ово је за резултат имало чињеницу да од првог забележеног примера (2001. године) до данас имамо скоро 2200 речи. Прогноза из ранијих ауторових публикација, по којој се може очекивати око 100 сливеница годишње, увелико је премашена. Тако се од последње књиге посвећене искључиво жаргону, *Сармаџедон у Месойошаманији* (BUGARSKI 2013), када их је било 1060 забележених, тај број удвостручио за само шест година. Дакле, за непуних 20 година, овај творбени поступак је постао „по свој прилици најживљи од свих начина грађења речи – чак до те мере у којој се, у појединим његовим регистрима, може говорити о помодарству које поприма раз- мере праве заразе” (стр. 25). Разлози њихове успешности вероватно су и лингвистичке и социолингвистичке природе, а духовитост и досетљивост с којом су сковане чини их врло изражајним лексичким средством које је применљиво у многим тематским областима и регистрима.

Управо тиме се бави наредно поглавље, *Подела по подручјима* (стр. 29–106). У њему је целокупна грађа класификована према припадности некој од области, а овде ћемо представити само неке од њих. Међу најплоднијима свакако је омладински жаргон и бројна семантичка поља у оквиру њега. Тако нам из школско-студентског окружења долазе *мучионица* и *смучионица*, *сморфологија*, *слинџакса*, *досађинство* и *зневник*. Међу жаргонским називима за храну и пиће налазимо, између осталих, *њамбурџер* и *јодриџано*, које је могуће ставити у омиљени алкохоличарски падеж, *облокайив*. Иако у прикупљеној грађи доминирају именице, овде се појављује и већи број глагола: *живошњариши*, *зајебунити се*, *усиосиановиши* итд., као и придева и прилога: *куласитично*, *брукаситично*, *фркаитично* итд., а осим већ распрострањене речи *зимоћа*, сада имамо и *кишноћа*.

Наредна област у којој је забележен велик број сливеница јесу називи дечијих установа, игара, емисија и сличног. Неке су вероватно већ широко познате, као нпр. *жвазбука*, *школиџрица* или *клинџеза*, а неке су сасвим нове, као нпр. *Џунџлаоница*, *Лилихийсџери* или *снеџиња*.

У следећој групи налазе се сливенице које нису нужно везане за неку област и представљају доста хетероген скуп у оквиру којег налазимо више значењских подгрупа, а споменућемо само неке. И овде храна заузима важно место: *кикириџкалице*, *медорики*, *маклава* (ако не волите мак, онда је *бљаклава*). Нису само слаткиши на менију, има и *сланица*: *џраџње*, *џулен* (гушчији кулен), *сиробасице*, *ребранац* итд, а ако не једете месо и гади вам се *сармаџедон* и *џрасокалијса*, онда су за вас *веџајчиџи* и *осиромашени боранијум* (боранија без меса), а за десерт *биљолада*. Не заостају ни дрога и алкохол и њихови конзументи: *Хорсово* и *Вуџрохија*, *бокал џаџриоџа*, *бирџуоз*, *алкохолиџлоџа*. Аутор бележи и нека нова занимања, као нпр. *џлоџојед*, *вуџриџионисџа*, или *комуџаџи*. Област спорта обогаћена је бројним околионализмима. Вишак *сељосџерона* (српски спортски хормон) дао нам је *Нолан Гарос*, *Нолесџиралију* и *Нолекул* (најмањи састојак српског спортског бића).

У следећу групу сврстане су оне сливенице које су настале од личних, месних и других имена. Велики број њих настао је од антропонима: *Временко* (Каменко Катић), *Педерер* (Федерер), *Сџијсаревџи* (Типсаревџи) и *Швалерус* (Матеус). Ту су затим топоними, како домаћи: *Блаџајниџа*, *Клоњарник*, *Уџичансџивен*, тако и страни: *Нискоземска*, *Хаџибаниџа*, *Мардеџеза*.

Нарочито велик број сливеница налазимо у медијима, а често су праћене поигравањем са графичким изгледом слова. Из тог мноштва издвојићемо само неке: *џаор џоинџи* (сељачка презентација), *џирбасџерс* (они који разбијају митове о ћирилици), *Курџормер* (хипотетичке новине настале спајањем Курира и Информера. Бројне су и на интернету, о чему сведоче следећи називи сајтова: *Гдесџинаџија*, *Шалџернаџива*, *куВариџаџије*, *Веџањамџије* итд.

Рекламни дискурс, као један од „омиљених терена за мање или више успешно тренирање инвентивности” (стр. 75), напросто врви од сливеница, нарочито у новије време: *расФОРДаја*, *ПОПУСТОловина*, *џезвери*. Има и много мање успешних, које се махом ослањају на просто преклапање формалних сегмената, уз њихово графичко истицање: *саВРЕМени*, *ОГЛАСиџе се*, *Наџред џЛАВи!* и слично.

Не изненађује да је осим дискурса реклама и политички дискурс нарочито богат оваквим твореницама. Својом каламбурском природом оне омогућују разне експресивне ефекте те су радо кориштене у сврху изругивања или вређања. Од старијих ту су *Чауџвиџи* и *Дракулеску*, а од новијих *зомбџирачки сџискови* (поводом појаве да се на бирачким списковима налазе и мртви грађани), *дремокраџија* (поводом нечијег дремања у Скупштини, коју је неко још давно преименовао у *Глуџиџину*), *џарџиџархаџи* и многе друге.

На крају овог, нужно врло штурог прегледа, издвајамо две посебне области које су релативно слабо истражене, а у којима аутор налази сливенице. Прва је дечији говор, са бројним примерима врло креативног поигравања језиком, као нпр. *бајаждере* или *милибраџи* (милиброт) а друга лапсуси, где имамо нпр. *дрвнара* (брвнара), *дуџоџрџан* (дуготрајан + мукотрпан), *џоласџиван сам* (поласкан + почаствован) и др.

Наредно поглавље ове монографије, *Творбени модели* (стр. 107-125), посвећено је морфолошкој анализи. У њему су детаљно описани творбени модели који су регистровани у прикупљеној грађи. Ранко Бугарски је не само први уочио овај творбени поступак у српском језику и описао га него је том приликом установио и формалне моделе који се јављају приликом грађења ових речи и та класификација је опстала уз мање допуне до данас. У зависности од тога колико од које основе и који њен део учествује у грађењу сливенице, Бугарски разликује осам модела. Услед просторног ограничења, нећемо овде представити све њих већ ћемо споменути само најфреквентније. Прототипски је онај где се иницијални део прве основе спаја с финалним делом друге основе: *боранијум* [бораниј(а) + (у)ранијум]. Доста често се сливенице граде пак тако да је прва основа очувана у целости а само је друга основа окрњена: *брајџори* [брат + (м)атори] или је друга основа та која је цела а прва је абревирана: *жвазбука* [жва(ка) + азбука].

Четврто поглавље носи наслов *Дискусија* (стр. 127–155). Аутор у њему анализира и коментарише налазе из претходних поглавља. Тенденције у броју и продуктивности појединих творбених модела остају константне, а значајан је и податак да велику већину чине именице, што је један општи тренд у творби речи. Говори се и о степену успешности појединих сливеница, тј. колико су успешно састављене. Неке су, очигледно, склепане тек да би се склепале па их аутор назива *склејаницама*.

Неизбежна тема када се говори о оваквој лексици јесте њена трајност. Несумњиво је да ће многе имати веома кратак животни век и да ће трајати колико и нека рекламна или предизборна кампања те да ћемо их врло брзо заборавити. Јер, ко се још сећа оног билборда на којем је произвођач Jaffa кекса пожелео свим *jaffofilima jaffastičnu* Нову годину? Ко ће се за неколико година сећати *жешке* (тетке жене једног политичара, у вези са неким политичким скандалом)? Или *Чоколинде*? С друге стране, међутим, како Бугарски примећује, опажа се један други тренд, а то је извесна елевација статуса сливеница. Наиме, почеле су да се јављају и у неким „елитним” доменима, као што су називи установа и озбиљних јавних манифестација, као и у насловима књига и других публикација. Но, трајање самих појединачних речи и није толико важно. Оно што је важно јесте да траје творбени поступак, што је Ранко Бугарски већ доказао а овом књигом и додатно богато илустровао.

Сливенице се сагледавају и као индикатор језичких и друштвених промена, а које генерално теку у смеру модернизације и демократизације. Њихова употреба у „озбиљним” доменима је још један показатељ опште деформализације, вернакуларизације и колоквијализације језика.

Пето поглавље чини *Речник* (стр. 157–231). Он садржи све забележене сливенице, којих је, као што је већ речено, безмало 2200. Уз сваку одредницу стоје унакрсне упутнице ка творбеном моделу по којем је реч направљена и ка тематској области којој припада. Речник уједно врши и функцију индекса па представља додатну „приступну тачку”.

Међутим, књига садржи и *Додајак: Неке друге скривалице* (стр. 233–250), где су се нашле све оне језичке игарије које нису задовољиле критеријуме да их сврстамо у сливенице али их је аутор прикупио успут као, како сам

каже, „колатералну корист” (стр. 233). То је анотирана збирка врло креативних, инспиративних и забавних језичких каламбура, а илустроваћемо то са свега неколико примера. Најпре новински наслови: *Играчка љљачка; Београд на вођи; Профијтери свих земаља, ујединиће се!*, а осим наслова, ту су и називи локала (*Dolče&Kaffana*, али и *Dolče&Džabana*) или пак разноврсни (рекламни) слогани, као нпр. *Седан величанствени; Числи рачунар, дуља љубав; Награда за живојно јело* и др.

Ова књига је плод двадесетогодишњег рада на једној теми. Већ је то само по себи довољно да схватимо колика је њена вредност. Но, њена вредност није, наравно, само у томе. Она је и у томе што је плод рада на једној појави коју је њен аутор први препознао, именовао и описао. За тај творбени поступак усвојен је његов термин и сва потоња истраживања потврдила су његове резултате. Од 2001. године (а вероватно и од раније) Ранко Бугарски без предаха прикупља грађу те је с овог, лексикографског аспекта, њен значај немерљив, нарочито ако се има у виду чињеница да је велики број ових речи, како смо видели, прилично ефемерне природе те би, да није забележен, највероватније био изгубљен за будуће генерације. Такође, речи су не само пописане него је за сваку дато и тумачење њеног значења, с освртом на ванјезички контекст тамо где је то било неопходно, како би се разумело на шта се односи или се односила у датом историјском тренутку, што би за многе речи било врло тешко или чак немогуће реконструисати да није забележено у време када је реч настала. Ево неколико примера, поред већ поменутих *жејтке* и *jaffastične* Нове године. *Гвидовдан* (поводом посете немачког министра Гвида Вестервелера Србији на Видовдан), *књибасице* (поводом случаја када је издавачку кућу купила једна фабрика месних прерађевина), *Ердоцкан* (кад се 2016. г. турски премијер Ердоган касно извинио што су оборили руски авион) – колико нас ће моћи да се сети на шта се то тачно односило и које су биле ванјезичке околности које су довеле до стварања ових речи? Дакле, осим што је значајан допринос науци о језику, и то како морфологији, тако и лексикологији, лексикографији и социolingвистици, ова књига је и изузетно богато сведочанство о једном времену.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БУГАРСКИ, Ранко. Две речи у једној. Лексичке скривалице. *Језик данас* 13 (2001): 1–5.

*

BUGARSKI, Ranko. *Sarmagedon u Mesopotamiji. Leksičke skrivalice*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2013.

Гордана Лалић Крстић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за англистику

Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија

gordana.lalic.krstin@ff.uns.ac.rs

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА ПАРАДИГМА И ФРАНЦУСКЕ СТУДИЈЕ ДАНАС*

(Veran Stanojević, Milica Vinaver-Ković (eds.). *Les études françaises aujourd'hui* (2018). *Interactions dans les Sciences du Langage. Interactions disciplinaires dans les Études littéraires*. Belgrade: Faculté de Philologie de l'Université de Belgrade, 2019, 397 p.).¹

Крајем 2019. године објављен је једанаести по реду зборник радова *Les études françaises aujourd'hui* (2018), који доноси одабрана саопштења са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. новембра 2018. на Катедри за романистику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Овај том подељен је у две велике тематске целине: *Interactions dans les Sciences du Langage* (Интѐракције у наукама о језику) и *Interactions disciplinaires dans les Études littéraires* (Дисциплинарни интѐракције у књижевним студијама). Након Представљања (*Présentation*) публикације од стране Уређивачког одбора (стр. 8–19), долази основни текст, подељен у три целине. Језички део зборника чини 9 радова (стр. 21–147), у дидактички је уврштено 7 радова (стр. 148–228), док трећи део, посвећен интеракцијама у оквиру књижевних студија, броји 14 наслова (стр. 230–397).

Тематски оквир зборника заснива се на интердисциплинарној парадигми, која карактерише саму бит филолошких наука. Савремена истраживања француског језика и књижевности нужно почивају на епистемологији универзитета, те су предодређена временским, историјским, друштвеним или геополитичким контекстом. У складу с тиме, од великог је значаја проучавање међусобних веза које језик и књижевност остварују са бројним друштвено-хуманистичким и природним наукама. Коначно, примена интердисциплинарног приступа предуслов је за холистичко и вишедимензионално сагледавање сложених питања са којима се суочавају филолошка истраживања данас. У наставку овог прилога доносимо преглед појединачних радова, не увек подједнако детаљно, у циљу представљања општих токова и области интересовања у савременим француским студијама.

Зборник отвара рад Франсоа Растјеа (François Rastier) под насловом *Linguistique et science de la littérature* (стр. 21–32), у коме се говори о везама, упоредном развоју, али и „раскиду” између лингвистике и науке о књижевности. Аутор даје синтезу лингвистичких интересовања почев од античког доба и прве сачуване граматике Дионизија Трачанина, преко средњовековног изучавања граматике у оквиру *triviuma*, до званичног успостављања лингвистике као научне дисциплине у XIX веку. Науке о језику и књижев-

* Приказ је настао у оквиру рада на пројекту *Динамика струкуџура савременог српског језика*, бр. 178014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Електронски извор: <<https://doi.org/10.18485/efa.2019.11>>

ности увек су биле нераскидиво повезани, саставни делови филолошких студија. Међутим, почетком XX века са ером структурализма, језик се почиње посматрати као систем апстрактних правила у оквиру затворених структура. Раскид лингвистике и науке о књижевности појачава средином века и развој генеративне граматике. Истовремено, друга половина прошлог века изнедрева бројне лингвистичке поддисциплине, укључујући и лингвистику текста, чији развој доводи до поновног зближавања наука о језику и књижевности. Према речима Ф. Растјеа, књижевност омогућује откривање и истраживање језика, анализу лексике, регистра, израза, тонова, примарних и секундарних значења. Као таква, она је неизоставни део лингвистике: ове филолошке дисциплине нужно се прожимају на више нивоа. Отуда и значај истраживања њихових сложених веза.

О интеракцијама између лингвистике и филозофије говори Франсоаз Колине (Françoise Collinet) у поглављу *La nouvelle rhétorique : quand l'étude du discours reste l'instrument d'un projet philosophique. Paralogismes, anaphores et discours rapporté* (стр. 33–44). Предмет датог рада је однос нове реторике и лингвистике дискурса. Позивајући се на *Тракийаи о аргументацији* (1958) Ш. Перелмана (Ch. Perelman) и Л. Олбрехтс-Титеке (L. Olbrechts-Tyteca), ауторка указује на значај овог дела као претече прагматичких истраживања, пре свега у домену испитивања дискурзивних техника које се користе у аргументацији. Важан циљ овог референтног наслова нове реторике представља састављање инвентара различитих средстава аргументације, с освртом на специфичне контексте употребе, али и поновно афирмисање улоге аудиторијума. Интересантно је да се овим антиципирају прагматичка делатност Џ. Л. Остина (J. L. Austin, *How to Do Things With Words*), као и Теорија говорних чинова његовог ученика Џ. Р. Серла (J. R. Searle, *Speech Acts*). Улога аудиторијума о којој говоре представници нове реторике поклапа се са перлокуцијским говорним чином (поред којег Серл разликује локуцијски и илокуцијски чин), односно са утицајем који говорни чин има на саговорника. На примеру паралогизама, као и њихових веза са анафором и неуправним говором, указује се на прагматички допринос ових средстава у обликовању аргументативних секвенци, пре свега на плану побијања и дисквалификавања туђих ставова.

Следи рад Агњешке Коновске (Agnieszka Konowska) *La fonction argumentative des néologismes construits à partir de noms propres (sur l'exemple du sigle DSK)* (стр. 45–56). Анализом примера попут *faire son DSK, être un DSK, dskiser, dskien, dskesque*, у чијој се основи налази скраћеница *DSK* (Dominique Strauss-Kahn, бивши председник ММФ-а, уплетен у познату аферу покушаја силовања), разматрају се механизми стварања и основне функције неологизама насталих од властитих имена. Ауторка посебну пажњу посвећује аргументативној вредности датих језичких творевина, која се најбоље читује на прагматичком плану. Да би овај вид неологизама заживео, неопходно је да саговорници поседују заједничка екстралингвистичка знања, будући да се декодирање значења врши на културном нивоу. Такође, указује се на еуфемистичку улогу ових лексема (нпр. употреба неологизма *DSK* уместо лексеме *силоватељ*), те експресивну вредност, у којој се огледају како субјективни став говорника, тако и ефекат који се постиже код саговорника. Све то, коначно,

доприноси аргументативној ефикасности, од чега зависе виталност и учесталост датог типа неологизама у свакодневној комуникацији.

У раду насловљеном *Étude du syntagme au départ en discours : sur le chemin d'une évolution* (стр. 57–80), Мирјам Бра (Myriam Bras) анализира семантичко-прагматичку еволуцију синтагме *au départ*, којој формално одговара српска предлошко-падежна конструкција у *ћочейку*. Истраживање је ограничено на примере иницијалне парентетичке употребе дате синтагме, како би се боље сагледало њено функционисање на дискурсном плану, те зависност од специфичног контекста. На основу анализе примера ексцерпираних из базе *Frantext*, утврђено је да су у претходна два века забележене четири семантичке реализације ове синтагме: 1) спациотемпорална вредност с физичким кретањем (СТ); 2) спациотемпорална вредност с експлицитним метафоричким кретањем (СТЕМ); 3) спациотемпорална вредност с имплицитним метафоричким кретањем (СТИМ); 4) темпорална вредност (Т). Услед процеса граматикализације, из примарне СТ вредности с компонентом физичког кретања, развијају се поменуте прелазне метафоричке вредности, да би се спацијална компонента у потпуности изгубила на четвртм стадијуму развоја овог семантичког континуума. Будући да је граматикализација овог текстуалног организатора још увек у току, истиче се неопходност праћења даље еволуције. У том правцу, посебно би било значајно пратити његово функционисање на дискурсном плану. У раду се указује и на појаву аргументативне и метадискурзивне вредности синтагме *au départ*, какву су већ развили семантички сродни линеарни маркери *d'abord* и *dans un premier temps*.

Предмет рада Милане Додиг и Тијане Ашић *Question de la traduction des non téléonomiques et du conditionnel objectif en français et en serbe* (стр. 81–94) јесте синтаксичка, семантичка и текстуална анализа трију могућности за изражавање темпоралне прогресије у прошлости у француском и српском језику, с освртом на различите начине њиховог превођења. Ауторке за анализу бирају мање фреквентне, донекле маргиналне конструкције којима се може изразити темпорална прогресија у прошлости. У питању су српска нетелеономична конструкција (НТС) *да* + потенцијал, француска нетелеономична конструкција (НТФ) *pour* + инфинитив и француски објективни кондиционал у независним реченицама. У раду се најпре описују својства француског објективног кондиционала, за који се утврђује да је настао посредством граматикализације субјективног кондиционала, и то релативно скоро, највероватније током XIX века. За разлику од субјективног, објективни кондиционал може се заменити аористом, имперфектом или плусквамперфектом, без већих промена на семантичком плану. У другом се делу истраживања анализирају семантички, синтаксички и текстуални критеријуми који блокирају различите могућности међусобне транспозиције датих конструкција, што доноси нове закључке у домену њиховог превођења са француског на српски, и обратно.

У поглављу *Flexibilité de la perspective temporelle et les systèmes temporels français et serbes* (стр. 95–107), Веран Станојевић испитује утицај временске перспективе на интерпретацију система глаголских времена у српском језику, у поређењу с француским. Аутор полази од Ветове хипотезе (Co Vet), према

којој временска перспектива не мења своју позицију у француском, било да је у моменту говора, било да је у прошлости. С друге стране, уколико се претпостави да је временска перспектива у српском фиксна, уочава се да се одређене семантичко-прагматичке одлике српских глаголских времена не могу исправно интерпретирати. Примера ради, српски имперфективни перфекат има минимум два француска еквивалента, имперфекат и перфекат (уп. *Kad sam se vraćao (R), ona je pravila kolače (E).* / *Quand je suis rentré (R), elle faisait des gâteaux (E).*; *Правила је колаче. Дођи да их пробаш.* / *Elle a fait des gâteaux. Viens les goûter*). Сличан феномен запажа се и код перфективног перфекта, који се може превести француским перфектом, али и плусквамперфектом. Познавање специфичних особености глаголских времена у датим језицима умногоме може допринети отклањању типичних грешака у преводјењу. Овај рад доноси значајан помак у опису система релативних времена српског језика. Анализом преводних могућности указано је да у другом подсистему глаголских времена нашег језика постоје празнине морфосинтаксичке природе. Оне нарочито долазе до изражаја приликом померања временске перспективе у прошлост, при чему српски језик користи индикативна времена у релативној употреби. Док француски језик за изражавање симултаности и постериорности у прошлости користи имперфекат, односно кондиционал презента, српски у те сврхе „позајмљује” облике презента и футура. Поклапање на овом плану јавља се само у случају изражавања антериорности у прошлости, те се плусквамперфекат дефинише као једини прави релативно-временски облик у другом подсистему времена српског језика.

Истраживање Милене Анђелић *Évolution des effets de sens de la construction aller + infinitif* (стр. 108–118) доноси дијахронијски преглед еволуције значења конструкције *aller + infinitif*. Полазећи од ставова Ко Вета (Co Vet) и Ж. Бреса (J. Bres), на корпусу ексцерпираним из текстова од XII до XVI века, ауторка прати процес развоја конструкције која у модерном француском може имати три интерпретације: спацијалну вредност, проспективни аспект и перифрастични футур. У раду се показује да је спацијално значење у корену друга два, будући да је забележено први пут кад и сама конструкција, у XI веку. Првобитна конструкција није граматикализована, будући да се глаголом *aller* експлицитно сигнализира кретање субјекта ради остварења радње исказане инфинитивом. Када је реч о проспективном значењу, њиме се означава припремна фаза радње исказане инфинитивом, тако да глагол *aller* стиче функцију помоћног глагола и граматикализује се. Да би проспективна интерпретација ове конструкције била могућа, потребно је да буду задовољени различити критеријуми, попут постојања јасне намере говорника да изврши радњу, предосећаја и сл. Трећа и историјски најмлађа вредност јесте перифрастични футур. У поменутих примерима из корпуса предкласичног француског нису ексцерпирани случајеви футурске употребе, што наводи на закључак да у датом периоду развоја француског језика конструкција *aller + infinitif* функционише пре свега као аспектуална перифраза.

Чланак Бранка Ракића под насловом *De l'importance de la phase préparatoire dans l'enseignement de l'interprétation consécutive* (стр. 119–130) инспирисан је наставним искуством аутора у раду са студентима на недавно уведеном програму консекутивног преводјења на мастер студијама. У раду се

истиче значај припремне фазе, која претходи вежбама консекутивног превођења. Препоручљиво је да студенти, будући преводиоци, најпре стекну неопходна теоријска и практична знања, што би касније за последицу имало успешнију обраду информација и бољу транспозицију значења. Програм припремне фазе заснован је на интерпретативним теоријама превођења, чији је циљ превазилажење линеарног, буквалног превођења „реч по реч”. Тиме се подвлачи важност адекватне обраде информација, односно запажања суштинских података, те логичких и формалних веза на којима текст почива. Тако схваћено, превођење се приближава феномену преформулације и декодирања значења оригиналног текста, као сложене когнитивно-лингвистичке операције.

Коауторски рад Донасијена Лебастара (Donatien Lebastard) и Александра Стефановића *La formation des officiers de l'armée de terre en France, au Royaume-Uni et aux États-Unis. Approche comparative et traductologique* (стр. 131–147) пореди обуке војних официра у Француској, Уједињеном Краљевству и САД-у, указујући на могуће проблеме у превођењу војне терминологије. Будући да се програми обуке, али и само функционисање војске битно разликују, често је тешко пронаћи праве преводне еквиваленте. Уз то, програми и правила обуке војника константно се осавремењују, те постојећи глосари пружају само ограничену помоћ. Аутори стога дају концизан преглед актуелне иницијалне (официри), средње (капетани) и високе војне обуке (мајори, потпуковници и пуковници) у овим земљама, с освртом на њихове сличности и суштинске разлике.

Рад Ане Вујовић, насловљен *Le Français sur Objectifs universitaires pour les professeurs des écoles* (стр. 148–157), представља пројекат француског за академске намене, креиран за студенте Учитељског факултета у Београду. У оквиру француског као страног језика (FLE), важно место заузима француски за посебне намене (FOS), који је везан за одређену струку и предефинисан професионално условљеним потребама ученика. Један од значајнијих програма FOS јесте француски за универзитетске намене (FOU), чији је главни циљ оспособљавање студената за аутентичну универзитетску комуникацију на француском језику, што може бити од велике користи приликом реализације различитих облика размене. На том плану, осмишљен је специфичан програм намењен студентима Учитељског факултета, чије се карактеристике у главним цртама описују у раду.

О интеракцијама у оквиру француског језика за универзитетске намене даље се разматра у раду Јелене Брајовић (стр. 158–169). У складу са интердисциплинарним карактером глотодидактике, од суштинског је значаја испитивање њених интеракција са другим лингвистичким и друштвено-хуманистичким (под)дисциплинама: психологијом, педагогијом, когнитивном лингвистиком итд. Припремна фаза у осмишљавању плана и програма рада француског за универзитетске намене (FOU) представља сложен процес који захтева узимање у обзир специфичних потреба и карактеристика ученика/студената, те интеракција између општих и лингвистичких знања. Након теоријског дела о значају активне универзитетске педагогије, даје се преглед примера добре праксе у настави FOU (писање и представљање експозеа; хватање бележака; активно учешће у дискусији на предавањима и вежбама;

аргументовано представљање ставова). Показује се да настава француског за универзитетске намене почива на принципу социо-конструктивистичког учења, чији је циљ свеобухватно сагледавање садржаја, повезивањем знања из различитих области.

Рад Љиљане Ђурић *L'évolution de la notion de médiation linguistique et (inter)culturelle : quelles implications pour l'enseignement du FLE en Serbie ?* (стр. 170–182) прати еволуцију појма лингвистичког и интеркултурног посредовања између 2001. и 2018. године, периода који одговара годинама издања *Заједничког европског референциног оквира за језике* Савета Европе и *Дојунске књиже са новим дескрипторима*. Имајући у виду феномен глобализације и повећање различитих видова размене међу државама и народима, медијација постаје незаобилазан сегмент у дидактици наставе страних језика. У формалном смислу, активности медијације представљају облике резимирања, превођења, интерпретације или преформулације, у ситуацијама у којима директно споразумевање није могуће. Поредићи дескрипторе из 2001. и 2018. године, ауторка проучава промене ставова, еволуцију и значај медијације у савременим мултикултурним друштвима, анализирајући истовремено њену заступљеност у званичним документима који се баве темом предунверзитетске наставе страних језика у српском формалном образовању.

Халина Хмјел-Божек (Halina Chmiel-Bożek) бави се заступљеношћу дидактичког превођења на постојећим катедрама за романистику у Пољској (стр. 183–194). Позивајући се на препоруке *Заједничког европског референциног оквира за језике* о значају превођења као једног од главних видова медијације, а у складу са потребама тржишта, ауторка указује на недовољну заступљеност дидактичког превођења на поменути катедрама, где се на основним студијама превођење јавља на само четири од укупно четрнаест катедара. Као један од суштинских проблема наводи се непостојање преводилачких предмета на наставничким смеровима. У раду се дају предлози за решавање овог проблема, истицањем неопходности свеобухватног националног решења, које би на дуже стазе унапредило положај наставе превођења на датим студијским програмима, али и шире.

Рад Наташе Радусин-Бардић *Analyse de l'interrogation totale directe dans l'interlangue des apprenants serbophones de FLE* (стр. 195–205) утврђује факторе позитивног и негативног трансфера приликом усвајања облика директног тоталног питања у француском језику код србофоних говорника. У теоријском се делу описују одлике и начини изражавања директног тоталног питања у двама језицима, а потом се спроводи анализа типичних грешака које се јављају приликом употребе датих облика. Квалитативном и квантитативном анализом корпуса потврђене су почетне хипотезе: србофони ученици у највећој мери користе упитни облик *est-ce que*, иако он није у великој мери заступљен у говорном француском, што се објашњава негативним трансфером, будући да овај облик на формалном плану подсећа на српску сложену речцу *да ли*. Такође, указује се на стилистичке и прагматичке вредности питања са узлазном интонацијом у овим језицима, што битно може побољшати усвајање различитих облика интерогативног модалитета.

У поглављу под насловом *Lire en classe de FLE : comment motiver les apprenants ?* (стр. 206–215), Весна Симовић говори о подизању мотивације за

читањем на француском као страном језику код студената Филозофског факултета у Нишу, чији је изборни језик француски. У циљу побољшавања читалачке компетенције, односно рецепције писаних текстова на француском, сачињен је пројекат на основу теоријског модела мотивационе динамике ученика Ролана Виоа (Roland Viau). На дуже стазе, овај пројекат доприноси оспособљавању ученика за аутономно читање, повећању мотивације за анализом аутентичних текстова, али и побољшању лингвистичких компетенција и опште културе.

Коауторски рад Клер Мартино (Claire Martinot) и Томиславе Бошњак Ботице *L'acquisition de la langue maternelle : une entreprise à la fois syntaxique et sémantique. Exemple du français et du croate* (стр. 216–228) бави се анализом значаја и употребе преформулације код деце узраста 6, 8 и 10 година, чији је матерњи језик француски, односно хрватски. Истраживање показује да усвајање матерњег језика у великој мери почива на преформулацији, која се спроводи како на синтаксичком, тако и на семантичком плану. Корпусна анализа доноси важне закључке о процесу декодирања значења изворног исказа, затим о поступцима његовог упрошћавања на нивоу реченице на узрасту између 6. и 10. године, али и о значају преформулације као фундаменталне когнитивне операције у усвајању матерњег језика. На семантичком нивоу, увиђа се да су аналитички поступци код француских и хрватских говорника раног узраста веома слични, док се значајнија одступања јављају на синтаксичком нивоу, што ауторке приписују разликама у реченичним структурама датих језика.

Књижевни део зборника започиње радом *Discours anthropologique et littérature* (стр. 230–242) Филипа Дароса (Philippe Daros), на тему интеракција између антрополошког дискурса и науке о књижевности. Антропологија се, као холистичка наука о људском роду, његовом пореклу, карактеристикама, обичајима и веровањима, одувек занимала за однос субјекта према околини, као и његово функционисање у друштвеном окружењу, што је једна од главних преокупација књижевних студија. Аутор најпре разматра однос двеју наука кроз историју, као и специфичност етнографских дела, која се налазе на граници између књижевности и антропологије. Када је крајем педесетих година прошлог века К. Леви-Строс (C. Lévi-Strauss) објавио своје капитално дело *Тужни тропици* (*Tristes tropiques*), уследиле су бројне расправе о својини, што је узроковало појачање конфликта између друштвено-хуманистичких наука и књижевности. У раду се приказују нека од најзначајнијих схватања односа антропологије и књижевности на почетку трећег миленијума. Чини се да су данас антропологија и књижевност чврсто уједињене у истој намери: реалистичном документовању живота обичних људи, представљању субјекта у односу према друштву и обратно, сликању свакодневног живота и његовог уобичајеног тока.

У наставку читамо о интеракцијама између поезије и науке у раду Јелене Новаковић *Poésie et science* (стр. 243–258). Иако се прва сведочанства о интеракцијама између поезије и науке срећу још код Платона и Аристотела, дуго је синтагма „научна поезија” имала статус оксиморона, што потврђују ставови познатог француског астрофизичара и песника Ж.-П. Лиминеа (J.-P. Luminet). Премда су алузије на тековине науке и њихов утицај на живот људи

одувек предмет поетског стваралаштва, тек крајем XIX и почетком XX века, паралелно са технолошком револуцијом, научне теме у поезији добијају признат статус. На примеру песничких радова познатих франкофоних симболиста и надреалиста, попут Е. Верхарена (E. Verhaeren), А. Бретона (A. Breton), Л. Арагона (L. Aragon), Р. Кеноа (R. Queneau), Ф. Понжа (F. Ponge), показује се да је данашња песничка мисао неодвојива од тековина науке, а међу областима са нарочитим одјеком у поетском стваралаштву предњаче физика и астрофизика. Према ставовима бројних савремених критичара, суштински допринос научне поезије лежи у пружању личне, емотивно обојене визије савременог доба обележеног научним открићима, чији убрзани развој са собом доноси и ново схватање човекове природе.

Рад Патрика Мароа (Patrick Marot) *Deux modèles métaphoriques de la théorie littéraire* (стр. 259–269) разматра карактеристике двају супротстављених метафизичких модела у теорији књижевности, чији су принципи у великој мери одредили и условили кретања у савременој књижевној критици. Први модел настаје на темељима немачког идеализма, рушећи принципе класичне метафизике, крајем XVIII и почетком XIX века. Под утицајем херменеутичког приступа, његови заговорници залажу се за систем који почива на тријади „човек–свет–биће”. Међутим, као реакција на његово успостављање, јавља се метафизички модел „нове критике”, која систем радикализује и своди на екстему, смештајући тако његове саставне делове на границу неизрецивог, што затим води га његовој потпуној дезинтеграцији.

Петр Килоушек (Petr Kyloušek) у чланку *Mutations dans les philologies : temps, espace et causalité* (стр. 270–279) даје осврт на фрагментацију филолошких дисциплина, процес који наступа паралелно са „ерозијом” есенцијалистичког етоса и ступањем на сцену новог феноменолошког приступа. Данас се чини да је јединство филологија – словенских, романских, германских или других – део историје. У чланку се истиче да је фрагментација дисциплина у филолошким наука наступила природно, услед различитих геополитичких, историјских, теоријских и идеолошких утицаја, а да је у корену овог феномена изузетно сложен процес унутрашње каузалности. Заједно са применом феноменолошког приступа јављају се напори за редефинисањем постојећих филолошких категорија, уважавањем специфичности актуелног друштвено-историјског контекста.

Савремене студије књижевности неодвојиве су од других друштвено-хуманистичких и природних наука, што доводи до њиховог интердисциплинарног повезивања. У свету обележеном феноменом глобализације, вредност појединачних дисциплина огледа се у трагању за универзалним. Александру Матеи (Alexandru Matei) у раду насловљеном *Les « études françaises » et la question de l'universel : pour une approche anthropologique de la littérature* (стр. 280–292) разматра питање универзалног у француским књижевним студијама, у тренутку у коме се врши ревизија друштвених наука, што води ка губљењу оштрих граница између различитих дисциплина. У датим околностима, књижевно дело губи свој сингуларни карактер, те се нужно дефинише у односу на окружење којем припада. Аутор чланка залаже се за књижевну екологију (еокритику), као универзални приступ анализи књижевних дела, у којима се рефлектују односи између човека и његове друштвене и природне

средине. У раду се пореде начини на које се екокритика дефинише у САД-у и Француској, с освртом на неке од главних узрока њеног касног и спорог афирмисања у оквиру француских књижевних студија.

Прилог Драгоша Жипе (Dragos Jipa) *La littérature française comme discipline académique dans la Roumanie de l'entre-deux-guerres. Le cas de Charles Drouhet* (стр. 293–307) говори о великом доприносу Шарла Друеа (Charles Drouhet) у успостављању француске књижевности као академске дисциплине у Румунији у периоду између два светска рата. Овај еминентни професор Универзитета у Букурешту својом књижевном, али и дидактичком делатношћу оставио је неизбрисив траг на пољу франкороманистичких студија у суседној Румунији, о чему најбоље сведочи преглед бројних уџбеника чији је аутор (чак 87), али и постојећих радова о његовој универзитетској пракси. Међу значајнијим променама у погледу осавремењавања програма, истичу се увођење тумачења књижевног дела као универзитетског предмета, прегледа француске књижевности по епохама и, коначно, увођење наставе француске књижевности у средњим школама, чиме је додатно подстакнута институционализација ове дисциплине у изразито комплексном историјском и међунационалном контексту.

La poésie lyrique a-t-elle une valeur épistémique ? Esquisse d'une lecture croisée de Charles Batteux et Jacques Bouveresse (стр. 308–322) наслов је рада Димитрија Гарнкаржика (Dimitri Garncarzyk). У раду се пружа занимљив предлог унакрсног читања дела Ш. Батеа (Ch. Batteux), теоретичара књижевности из XVIII века, и Ж. Бувреса (J. Bouveresse), савременог француског филозофа. Иако на први поглед ови мислиоци немају превише сличности, почев од епохе у којој живе и стварају, до потпуно супротних идеолошких уверења, на убедљив и концизан начин показано је да њихова дела суштински одликује мноштво везивних тачака. Приближавајући опус Ш. Батеа XXI веку, аутор чланка указује на његов филозофско-књижевни дијалог са Ж. Бувресом, пре свега у погледу епистемичке улоге коју обојица приписују књижевности, односно поезији. Наиме, двојицу аутора спаја готово идентична рационалистичка естетика, заснована на когнитивистичком принципу, што доводи до очигледних закључака о сродности у њиховим судовима, истовремено пружајући смернице за даље унакрсно читање и анализу.

Рад Нађе Ђурић под насловом *Le Labyrinthe du monde de Marguerite Yourcenar comme texte performatif* (стр. 323–336) доноси иновативан интердисциплинарни поглед на сложену полифону и жанровски хетерогену структуру романа *Лавиринт светла* Маргерит Јурсенар. Позивајући се на теоријске поставке Џ. Л. Остина и Џ. Р. Серла, које се односе на типове говорних чинова (локуцијски, илокуцијски и перлокуцијски), као и на опозицију између констатива и перформатива, ауторка спроводи анализу перформативне моћи текста М. Јурсенар, која у роману гради сопствену визију породичне историје, растрзану између фикције и стварности, документованог и измишљеног, описивањем ликова у константној еволуцији.

Предмет рада Лу Мурлан (Lou Murlan) *Humanisme et littérature d'après-guerre : la crise de la nature humaine dans les romans de Vercors* (стр. 337–347) представља кризу људске природе у периоду након Другог светског рата, о чему се говори на примеру књижевног стваралаштва Ж. Брилеа (J. Bruller),

познатијег под псеудонимом Веркор (Vercors). Као реакција на ужасе рата, јавља се потреба за преиспитивањем дефиниције људскости, као и за разграничењем између човека и животиње. У циљу поновног дефинисања појма људске природе и откривања новог смисла људског постојања, Веркорово дело окреће се изналагању метафизичке дефиниције, оцењујући постојеће научне, биолошке и антрополошке теоријске поставке незадовољавајућим. Да би пронашао одговоре, аутор заступа филозофску мисао која би требало да пружи ново универзално схватање човека у односу према природи и самом себи, што се намеће као предуслов за враћање вере у доброту и праведност људског рода.

У поглављу *No future forever. L'interartialité et l'intermédialité post-punk dans le roman français contemporain* (стр. 348–357), Ева Волдржихова-Беранкова (Eva Voldřichová-Beránková) говори о улози музичког и кинематографског пост-панк правца у стваралаштву савремених француских романописаца М. Уелбека (M. Houellebecq) и В. Депант (V. Despentès), чији су наслови у последњих пар деценија доживели велики одјек на међународној књижевној сцени. Кореспонденције између музике и књижевности нису нове: о њима сведоче, примера ради, утицаји Вагнера, Стравинског или Дебисија на стваралаштво француских симболиста. У складу са девизом „Do It Yourself”, милитанти пост-панк покрета, међу којима и поменути писци, позивају на еманципацију, самосталност, креативност и слободно изражавање сопствених уверења и жеља. Наизглед скандалозно, интеруметничко стваралаштво Уелбека и Депантове рехабилитује оне који се налазе на маргинама друштва, отворено говорећи о различитим табу темама и актуелним проблемима. Према речима ауторке чланка, један од разлога интернационалног успеха романа М. Уелбека и В. Депант последица је искреног и огољеног погледа на суштинска питања и изазове савремених друштава.

Периодизације књижевних покрета и епоха представљају извор бројних полемика међу историчарима и теоретичарима књижевности. То је случај и XVII века, о чијој периодизацији и класификацији говори Нермин Вучељ у чланку *L'âge classique français dans les périodisations littéraires* (стр. 358–367). Позивајући се на ставове познатих француских, српских и совјетских историчара књижевности од краја XIX века до данас, аутор пружа синтезу постојећих подела, које карактерише висок степен неусаглашености у погледу одређивања граница између барока и класицизма, али и разграничења између класицизма, као општег и ванвременског покрета у уметности, и класичне француске епохе, покрета који је обележио другу половину XVII века, супротстављајући се нескладу и ексцесима барока.

На прелазу из XVII у XVIII век смештена је књижевна делатност језуите Габријела Данијела (Gabriel Daniel), у чијем се стваралаштву јасно огледа дијалог између књижевности, природних наука и филозофије, у периоду који претходи њиховој институционализацији и дисциплинарном раздвајању. Матје Лесијер (Matthieu Lesueur) у раду *Le Voyage du monde de Descartes de Gabriel Daniel : étude d'une philosophique-fiction à vocation scientifique* (стр. 368–378) говори о књижевном и филозофском наслеђу овог мало познатог и истраживаног аутора, који се у зору века Просветитељства бори против

картезијанске филозофије, залажући се за Аристотелову мисао и књижевност која почива на складној равнотежи између забавног и поучног.

Прилог Весне Цакелић *Un regard autre sur l'histoire de l'Afrique dans La saison de l'ombre de Leonora Miano* (стр. 379–389) представља дело Леоноре Миано, савремене франкофоне списатељице пореклом из Камеруна, чији романи доносе иновативан поглед на историју Африке, првенствено у периоду пре колонизације (под)сахарске Африке. Попут А. Куруме (А. Koukouma) или А. Мабанкуа (А. Mabankou), ауторка обрађује у својим романима, али и бројним драмским комадима, дуго скриване, забрањене теме. Пре свега, у њеним се делима баца ново светло на савезништво између локалног становништва и Европљана у трговини црним робљем у периоду између XVI и XVIII века. Намера Л. Миано није да умањи улогу и одговорност Европљана у трговини људима и успостављању ропства, већ да покрене ревизију колективне историје подсахарских народа, позивањем на документоване доказе о овој епохи.

Као што је истакнуто у претходним поглављима, једна од битних одлика савременог романа јесте међужанровски приступ, који почива на брисању канонских граница између општеприхваћених књижевних жанрова, односно на усвајању неодређене романескне форме. Чланак Мохамеда Буџаџе (Mohamed Boudjadja) *Intergénéricité et Histoire dans les textes d'Assia Djebar* (стр. 390–397) илуструје жанровски синкретизам и укрштање фикције и историје на примеру романа франкофоне списатељице Асје Ђебар (Assia Djebar). Попут романа М. Уелбека и В. Депант, дело ове ауторке карактеришу међууметничка интересовања, будући да се у њеном стваралаштву мешају књижевни жанрови (романи, поеме, новеле, драмска дела), као и музика и филм. Специфичност књижевног опуса А. Ђебар огледа се у спајању историјских чињеница и фикције, превирању колективне и личне историје, чиме се ствара хибридни, полифони романескни простор, што омогућује више различитих и подједнако исправних читања њених романа.

Из појединачног представљања тридесет радова објављених у оквиру једанаестог тома зборника *Les études françaises aujourd'hui*, закључујемо да је реч о публикацији која пружа исцрпан осврт на неке од главних тема и изазова који заокупљају пажњу савремених франкофоних лингвиста и теоретичара књижевности. Иако је првенствено намењена домаћим и страним франкороманистима, важно је истаћи да њени саставни делови доносе драгоцене закључке и за проучаваоце других језика. Примера ради, неколико истраживања из лингвистичког дела зборника доносе значајан помак у опису семантике и прагматике глаголских времена српског језика. Када је реч о радовима посвећеним традиционалним питањима, медијацији и значају наставе француског за посебне намене на универзитетским програмима, указано је на важне недостатке и проблеме у настави, тако да бројне педагошке импликације могу допринети побољшању постојећих пракси и имплементацији нових приступа, како у контексту српског високошколског система, тако и шире. Други део зборника трасира главне правце истраживања у француским књижевним студијама, неодвојивим од историјског, политичког, идеолошког и друштвеног контекста. Поглавља чији су предмет везе између књижевности, науке о језику, природних и друштвено-хуманистичких

наука указују на неопходност интердисциплинарних, системских проучавања у савременој књижевној теорији. Такође, прегледи одређених романа читаоце могу упознати с најчешћим темама и размишљањима у франкофornoј књижевности XXI века, као што су постколонијализам, криза људске свести, проблеми просечног човека и људи с друштвених маргина, миграције, ревизија историје Француске и њених бивших колонија итд. Богата грађа и библиографске референце које налазимо у представљеним радовима могу послужити као полазна тачка и извор инспирације за будућа истраживања. Напошетку, истичемо и велики допринос овог зборника у јачању француско-српских веза у областима науке, образовања и културе.

Анђела Д. Васиљевић
(студент докторских студија)

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
andjela.vasiljevic.ue@gmail.com

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* објављује изворне научне радове, научну критику и приказе, хронику и библиографију из области филолошких и лингвистичких проучавања. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у посебној напмени при дну прве странице чланка. Рад који је настао делимично на основу одбраћене докторске дисертације може обухватати до 30% њеног садржаја (не *verbatim*), уз упућивање на докторску дисертацију.

Језици рада су српски језик, остали словенски језици, енглески, немачки и француски. Радови на српском објављују се ћирилицом и за њих се примењује *Правилник српског језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2010).

Аутор је обавезан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада, у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се тичу самога истраживања, тако и подаци о литератури која је коришћена, те наводи из литературе.

У *Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику* објављују се радови који имају једног или два аутора.

1. ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Електронску верзију рукописа у Word и PDF формату послати на адресу: jdjukic@maticasrpska.org.rs. У електронској верзији не наводити податке о аутору, већ их дати у тексту електронске поруке (назив и седиште установе, електронска адреса аутора). Ако је аутора више, за свакога навести тражене податке. Верзија рукописа у PDF формату може бити замењена штампаном верзијом коју треба послати на адресу: Уредништво *Зборника Матице српске за филологију и лингвистику*, Матица српска, Улица Матице српске 1, 21 000 Нови Сад, Србија.

Рокови за предају радова су 1. април (за прву свеску) и 1. септембар (за другу свеску).

2. ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

По пријему рада Уредништво, узимајући у обзир тему и опсег истраживања, у року од недељу дана одлучује да ли рад одговара профилу часописа и да ли ће бити послат на рецензирање. Радове рецензирају два квалифи-

вана рецензента. Поступак рецензирања је анониман у оба смера. На основу рецензија уредништво доноси одлуку да ли се рад: 1) одбија, 2) прихвата за објављивање или 3) прихвата уколико аутор изврши неопходне измене и преправке рада, у складу са примедбама рецензента. Уколико се две рецензије разликују, Уредништво може затражити и мишљење трећег рецензента. Ревидирана верзија рада шаље се рецензентима/рецензенту на поновни увид и оцену или је, у случају мањих исправки, прегледа главни уредник (или један од чланова Уредништва) и након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

У року од два месеца од пријема рукописа аутор се обавештава о томе да ли је рад прихваћен за објављивање и даје му се рок за евентуалну прераду или допуну рада. Рок за објављивање прихваћених радова је 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

3. СТРУКТУРА РАДА

Рад садржи: име и презиме аутора, наслов, сажетак и кључне речи на српском, сажетак и кључне речи на енглеском, основни текст, списак цитиране литературе, резиме, афилијацију и електронску адресу аутора. Дужина рада треба да буде до једног ауторског табака. У зависности од тематике рад може, у договору са Уредништвом, бити дужи.

Обавезан редослед елемената рада:

а) име и презиме аутора: у изворним и прегледним радовима изнад наслова уз леву маргину, у приказима и хроникама испод текста уз десну маргину, италиком; назив и број пројекта/програма у оквиру којег је чланак настао наводи се у подбелешци, везаној звездицом за наслов рада;

б) наслов рада: верзалом, центриран;

в) сажетак, који укратко представља проблем, циљ, методе и резултате истраживања (до 8 редова): а) на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

г) *Кључне речи* (до 5): а) на језику основног текста; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

д) основни текст;

ђ) ИЗВОРИ; ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА: центрирано;

е) резиме (сажет опис садржине рада, тј. проширени сажетак, до 1/10 обима основног текста): име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Р е з и м е (центрирано и спационирано), текст резимеа; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на енглеском, немачком, руском или француском; уколико је рад на страном језику, резиме је на српском; ако аутор није у могућности да обезбеди резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод;

ж) назив и адреса установе у којој је аутор запослен и електронска адреса аутора, уз леву маргину (у приказима уз десну); називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре, један испод другог.

Структура изворног научног рада мора бити таква да се у уводу јасно представе: научни контекст проблема, уз осврт на релевантне резултате

претходних истраживања, корпус, методе и циљеви истраживања, те да се, након анализе истраживаног проблема, у закључку јасно представе резултати.

Прегледни рад, који не садржи оригиналне резултате истраживања, треба да пружи целовит и критички приказ одређеног проблема и релевантне литературе, нову синтезу научних информација, да укаже на сличности, разлике и недостатке у постојећој литератури и др. Прегледни рад треба да садржи и теоријски заснован став аутора.

4. ФОРМАТ

а) стандардни: А4; маргине 2,5 cm;

б) фонт: Times New Roman; друге фонтове употребљене у тексту послати као посебан фајл; за црквенословенски текст користити фонт Монах (аутори га могу добити обраћањем на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs);

в) величина слова: основни текст 12 pt, а сажетак, кључне речи, подножне напомене, извори, цитирана литература, резиме, назив и адреса установе и електронска адреса аутора 10 pt;

г) размак између редова: 1,5;

д) напомене: у дну стране (footnotes, а не endnotes), искључиво аргументативне; први ред увучен 1,5 cm у односу на основни текст;

ђ) за наглашавање се користи *иџалик* (не **болд**);

е) наслови појединих сегмената рада дају се малим верзалом, увучени за 1,5 cm и интегрисани у почетне параграфе; пожељно је да буду нумерисани (1., 1.1., 1.2., 1.2.1. итд.); параграфи 1., 2. итд. одвајају се од претходног параграфа једним празним редом, а параграфи 1.1., 1.2. итд. размаком од 6 pt;

ж) илустративни примери се дају издвојени из основног текста; увучени су за 1,5 cm у односу на основни текст и од њега одвојени размаком од 6 pt; величина фонта 11pt.

5. ЦИТИРАНЕ ФОРМЕ

а) наслови посебних публикација који се помињу у раду штампају се италиком;

б) цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’); пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу); уколико се цитира преведени рад, у одговарајућој напмени навести библиографске податке о оригиналу; доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања;

в) краћи цитати (2–3 реда) дају се унутар текста, дужи цитати се издвајају из основног текста (увучени), са извором цитата датим на крају;

г) пример се наводи италиком, а његов превод под једноструким знацима навода (‘...’).

6. ЦИТИРАЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ИНТЕГРИШЕ СЕ У ТЕКСТ, НА СЛЕДЕЋИ НАЧИН:

а) упућивање на студију у целини: (Грицкат 1975);

б) упућивање на одређену страну студије: (Веџерка 1961: 59–60);

- в) упућивање на одређено издање исте студије: (РАДОВАНОВИЋ 1986²: 66);
- г) упућивање на студије истог аутора из исте године: (БУГАРСКИ 1986а: 55), (БУГАРСКИ 1986б: 110);
- д) упућивање на студију два аутора: (ГАМКРЕЛИДЗЕ – ИВАНОВ 1984: 320–364);
- ђ) студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (HALL 1959; 1962);
- е) уколико библиографски извор има више од два аутора, у парентези се наводи презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.;
- ж) страна имена се у тексту на српском језику транскрибују; у парентези се наводе у оригиналној графичкој;
- з) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран, у парентези није потребно наводити његово презиме, нпр.

Ради се, очигледно, о социолингвистичким параметрима комуникације, које детаљно разматра и образлаже М. Радовановић (1986: 67–69).

- и) ако се упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду одвојити тачком и запетом, нпр. (БЕЛИЋ 1958; СТЕВАНОВИЋ 1968);
- ј) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

7. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

У текстовима писаним ћирилицом најпре се наводе (према азбучном реду презимена аутора) радови објављени ћирилицом, а затим (према абecedном реду презимена аутора) радови објављени латиницом; у текстовима писаним латиницом редослед је обрнут; сви редови осим првог увучени су за 1,5 cm употребом тзв. „висећег” параграфа; презиме аутора дати малим верзалом; у радовима на енглеском, немачком и француском референце ћирилицом се могу транслитеровати латиницом.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека Србије, 1975.

б) књига (више аутора):

RADDEN, Günter, René DIRVEN. *Cognitive English Grammar (Cognitive Linguistics in Practice 2)*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.

в) рад у часопису:

HAHN, Adelaide. Verbal Nouns and Adjectives in Some Ancient Languages. *Language* 42/2 (1966): 378–398.

г) рад у зборнику радова:

ПИПЕР, Предраг. О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. Предраг Пипер (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006, 9–46.

д) речник:

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová), 1–. Praha: Academia, 1989.

ђ) фототипско издање:

Ивић, Милка. *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 2005.

е) рукописна грађа:

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

ж) публикација доступна on-line:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02.02.2002.

CONTENTS

FREDERIK KORTLANDT. On Šaxmatov's Law. ALEKSANDAR LOMA. Common Slavic **orqžbje*, **orqdbje*, Serb. *urutka* and the Confusion of Prefixes. ORSAT LIGORIO. Serbo-Croatian *kaiš* 'Apricot'. ANNA KRETSCHMER. Slavia Orthodoxa (in Slavic History and in Historical Slavistics). RADMILO MAROYEVICH. The Versification of Nyegosh's epic "Stephen the Little" (The Reconstruction of Syllabic Constants). DEJAN SREDOJEVIĆ. Value Judgments about Various Realizations of Accent. FRANCIS CORBLIN, TIJANA AŠIĆ. Does Serbian Have Three Demonstratives? PRVOSLAV RADIĆ. Notes on Serb Phraseology: *(videti) čija majka crnu vunu prede*. Linguocultural Approach. MIRJANA PETROVIĆ-SAVIĆ. Traces of the Neoacute Accent in the Speeches of Northwestern Serbia. CHRONICLE. REVIEWS.

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику
Издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6622-726
e-mail: zmsfl@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција LXII/2 књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена је 5. јуна 2020.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Стручни сарадник Одељења: Јулкица Ђукић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено јуна 2020.

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: Сајнос, Нови Сад

Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80/81(082)

ЗБОРНИК Матице српске за филологију и лингвистику –
Archivum philologicum et linguisticum / главни и одговорни уред-
ник др Јасмина Грковић-Мејџор. – 1984/1985, књ. 27/28–. – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1985–.
– 24 cm

Наставак публикације: Зборник за филологију и лингвистику

ISSN 0352-5724

COBISS.SR-ID 9630978